

જગદુમારીવિજયનાટક.

અપ્રાંશી

રચીને શંકર દાસના

રણછોડભાઈ ઉદયરામ.

આવૃત્તિ ત્રીજી.

પૃષ્ઠ ૪૦૦. ગી.

મુદ્રક:

નિર્મલસાગર મુદ્રાલય.

સંવત ૧૯૪૧.

વર્ષ ૧૯૬૨

માર્ગશીર્ષી

ગોવિંદ

મૂલ આનંદ ૫૨૨.

(સર્વે હકકર્તાઓએ સ્વાધિકાર રા.)

जयकुमारीविजयनाटक.

अष्टांकी २२५५

रचीने प्रसिद्ध करनार

रघुछोडभाई उदयराम.

आवृत्ति त्रीण.

प्रति ४००० मी.

मुंअर्थ

निर्णयसागर मुद्रायंत्र.

संवत् १८४१.

सन १८८४.

भार्गशीर्ष.

नोवेंबर.

मूल आना पार.

(सर्वे छके कर्णाम्बे स्वाधीन राभ्याछे.)

પ્રસ્તાવના.

લવાઈ ઉપર અભાવ ઉપજવાથી, પ્રથમ માઈ લક્ષ નાટક ઉપર ગયું, અને મનમાં એમ આવ્યું, કે નાટકવિષય પણ ગુજરાતી ભાષામાં ખેડાવો નેઈયે. આ વિષય ઘણો અધરો છે, તેથી સામાન્ય સમજણવાળા લોકોનું મુખ તેમાં થવું કઠિણ છે; માટે પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિદ્વાનોનાં નાટક આપણી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થવા માંડે, તેની અગાઉ, ઉપરના પ્રકારના લોકોનો તેમાં કાંઈ પણ પ્રવેશ થવાને સાધન મળે, એટલા માટે, મેં સન ૧૮૬૧ ના વર્ષના પ્રારંભમાં આ પુસ્તક લખવાનું આરંભ્યું. કુશળતાથી લખાયાનાં નાટકોમાં આટો અવગો વિસ્તાર કરવામાં આવતો નથી, પણ વસ્તુભેદ, નાયકભેદ, અને રસભેદવાળી ચમત્કારિક રચના રચવામાં આવે છે. વસ્તુભેદમાં અધિકારિક અથવા મુખ્ય અંગ ઉપર સર્વે લખાણ થાય છે, અને તેને પુષ્ટિદાયક જે પ્રાસંગિક અંગ હોય છે તેટલુંજ માત્ર વધારાનું આવે છે; પણ આવી ગાળી કાઢાડેલી રચના, મેં ઉપર લખ્યું તેમ સર્વની સમજમાં તરતજ કિતરી જાય એવી થાય નહિ, એ વાત દેખાતી છે, અને તે કિતમ છતાં, સાધારણ વાંચનારા અથવા સાંભળનારાને પ્રિયકર થવી કઠિણ છે. સમજ પડે એવો વિસ્તાર કરેલો હોય છે તોજ સામાન્ય લોકોને સમજણ પડે છે. મેં આ પુસ્તકમાં, આપણા લોકોને લક્ષમાં લેવા યોગ્ય વિષય ઉપર લખાણ કર્યું છે, તેથી, તે વિષય સ્ત્રીપુરુષ સર્વે યથાર્થ સમજે, તેમજ પ્રાચીનઅર્વાચીન વિદ્વાનોનાં કૃત્યપ્રતિનાં નાટક સમજવાને આ માઈ પુસ્તક મુખ કરાવનાઈ સાધન થઈ પડે એવું થયેનું જોવાનો સંતોષ મેં વધારે માન્યો છો.

જયકુમારીવિજયનાટક.

પાત્ર.

સૂત્રધાર.....	નાટક કરનાર.
વિદૂષક.....	તેનો સોયતી.
નટી.....	તેની સ્ત્રી.
ભીખારીદાસ.....	એક ગરીબ આણસ.
ગંગાબાઈ.....	તેની સ્ત્રી.
જયકુમારી.....	તેની દીકરી.
રામો તથા બાપુ.....	તેના દીકરા.
ભૂડીબાઈ, જમના.....	પાડોશણ.
ઝંખાર.....	ચાપડિયો બાંધનાર.
જગો, ભગો, ભૂલો, દામો, રાધવ, ભલો.....	શેરીના છોકરા.
મુખલાલ.....	એક શેઠ.
ચંદ્રભાગા.....	તેની સ્ત્રી.
પ્રાણલાલ.....	તેનો દીકરો.
બાલમજી.....	તેનો ચાકર.
છોટાલાલ.....	પ્રાણલાલનો મિત્ર-ડાકટર-વૈદ્યરાજ.
મોતીલાલ.....	પ્રાણલાલનો મિત્ર-સ્ત્રીબોધપ્રસારક સભાનો મંત્રી.
મદનમોહના.....	મોતીલાલની સ્ત્રી.
વિજયાકુમારી.....	છોટાલાલની સ્ત્રી.
ઝવેરબાઈ.....	ચંદ્રભાગાની મા.
જગજીવન તથા મથુર.....	ચંદ્રભાગાના ભાઈ.
કમળા.....	મથુરની વધૂ.
ગિરધરદાસ.....	રામદાસ નામના શેઠનો મુનમ.
શિવરામ.....	એક જોશી.
રામો.....	મોતીલાલનો ગાદીધાન
પોસ્ટનો પટાચાળો, નગર શેઠ, કલેક્ટર, જજ, તેમની મડમો ઈત્યાદિ ઈ.	

જયકુમારીવિજયનાટક.

અંક ૧ લો.

પ્રસ્તાવના.

નાન્દી.

(સ્વગ્ધરા વ્રત.)

જેણે સ્ત્રી ગતિ પ્રાપ્તી. સુખદ જગનમાં, મુળ મંડાળ સાર,
તેને હું આજ હોંસે. નમન સહિત તો, વિનંતિ આ ઉચારું.—
પાથો સ્ત્રી જે સુખોનો, સરસ સુધરવા. લે મને આ દયાળુ !
સ્ત્રીના અજાનથી જે દુખ સહન કર્યું, ટાળ તે તું કૃપાળુ.

૫૬.

થા તત્પર તું ઈશકૃપાળુ, દુઃખી દિલને બહુ સુખ દેવા. ૧
ખોટા ચાલ ઘણા ચલવેલા, તેથી મળ્યા નહિ સુખ મેવા.
એમાં વાંકે અમારો છે પણ, થા તું સાહાય્ય હવે દેવા ! થા તત્પર. ૨
અમથી થાય અમે તે કરિયે, તેમાં મળે વાંધા લેવા.
તેના મનમાં તું ઉતરીને, કર તેઓને અમજેવા. થા તત્પર. ૩
સ્ત્રીપતિનું જ્યાં મળે ન મન ત્યાં, દુઃખી લોક થાયે કેવા !
તેની દયા તું દિલમાં આણી, યોજ ઉપાય ઘટે એવા. થા તત્પર. ૪
જયકુમારી વિજય જે પામી, ઇચ્છું એ દષ્ટાંત દેવા,
પણ મતિ મારી છે નહિ સારી, દે તું સુધારી, કરે સેવા.
થા તત્પર તું ઈશ કૃપાળુ, દુઃખી દિલને બહુ સુખ દેવા. ૫

મુવધાર— (મંગલાચરણ કરીશ્વા પછી જરા આગળ આવીને) અહોહો સુર
સભાસદો ! આ પ્રસંગે હું જયકુમારીવિજયનાટક લખવી ખતા-
વનાર છું. તેમાં સુખ્યત્વે કરીને નહારી ચાલનો ધિક્કાર અને સારી
ચાલની પ્રશંસા થયેલી સર્વેના જોવામાં આવશે. આપણા દેશના લોકો,
આગળની માન્ય કરવા જેવી રીતભાત જવા દઇને, હવે તેથી કેવળ ઉલટી
રીતે વર્તતા જોવામાં આવેછે ; તેથી ઘણી ખરી વાતે દેશિયોને દુઃખ પા-

મતા જોઈયે છિયે. છેક બાળપણમાં લગ્ન થતાં જ્યાં લાં જોવામાં આવેછે, એટલે એક બીજાનાં મન મળ્યા વિનાની સ્ત્રીપુરુષની નંદી વધાયછે, તેનું પરિણામ એવું થાયછે કે, બન્નેના સુખનો નાશ થઈને બિચારાંને જન્મ સુધી દુઃખમાં દિવસ ગાળવા પડેછે; માટે આવી ચાલ આપણામાંથી નીકળી જાય. અને યોગ્ય વય થયે બંધખેસતા જોડાનાં લગ્ન થાય, તથા તેમનાં માથાપ અને સગાંવાલાલાં, તેઓને આવા સુખદાયક કાર્યમાં વિઘ્ન નહિ નાંખતાં, ઉલટો આશ્રય આપે એટલા માટે આ નાટકકર્તાએ રચના રચેલી છે, તેને અનુસરીને હું ખેલ કરવાનો પ્રારંભ કરુંછું, તે ઉપર સર્વે સભાસદો પોતાનું લક્ષ આપશે એવી આશા રાખુછું.

વિદૂષક—(આશા રાખુછું એ શબ્દ સાંભળીને કૂદતો કૂદતો) હુંએ આશા રાખુંછું, આશા રાખુંછું, આશા રાખુંછું.

સૂત્રધાર—અરે એ બહા માણસ ! તુ શાની આશા રાખેછે ?

વિદૂષક—(આસપાસ ઉઘાડી નીચ જોઈને) કોન, કોન. કોન બોલ્યું એ.

સૂત્રધાર—(પાસે જઈને) આમ જો, એ તો હું સૂત્રધાર, તને પૂછુ છું કે, તું શાની આશા રાખેછે ?

વિદૂષક—હાંહાં, પુતરધાર, ઠીક, પુતરધાર.

સૂત્રધાર—અરે શંખ, સૂત્રધાર.

વિદૂષક—સૂતરધાર, જણ્યું ઠીક, ‘સૂ-તર’, તે સૂતરની દોરી, ને ‘ધાર’ તે ધારણ કરનાર—જાલનાર “ઘોડિયાની સૂતરની દોરી જાલનાર”.

સૂત્રધાર—અરે મૂઠ એ તો હું નાટકચાર્ય.—નાયક.

વિદૂષક—હા, હા, ભાટકચાર્ય.—લગ્નક. હાંહાંહાં ! તારે લડવું છે કાં ?

સૂત્રધાર—અરે મૂર્ખ, આહું આહું શું બકેછે. આસપાસ જો તો ખરે, સારા સારા લોકો બેઠાછે તે તને ગાંડામાં ગણી કાઢાડશે.

વિદૂષક—ભૂલ્યો, હવેથી કાનની બૂટ પકડું. (સૂત્રધારનો કાન પકડેછે.)

સૂત્રધાર—વેગજો રેહું વેગજો, આવો અટકચાજો ક્યાંથી આવ્યોછે.

વિદૂષક—કોણ હું ? હું વનમાંથી આવ્યોછું.

સૂત્રધાર—તારું નામ શું ?

વિદૂષક—મારું નામ ? મારું નામ વનચર.

સૂત્રધાર—અરે ! એવું તે નામ હોય ?

વિદૂષક—તું શાસ્તર લખ્યો નથી જો વનચરતિસઃવનચરઃ વનમાં જો કાંઈ છે તે ચરે તે . . એ એ . . વનચરઃ

સૂત્રધાર—વનમાં ચરે તે તો ઢોર.

વિદૂષક—તું નર્મદા કાંઠે જઈને ભણ્યો હઈ એવું લાગતું નથી. જો ચરતિ એટલે ઇમતિ, વનમાં જો ભમે તે વનચર.

સૂત્રધાર—હા હા સમજ્યો હવે. વનમાં ભટકીખાનારો; એજ તાઈ નામ કે ?

વિદૂષક—અરે એ તો હું ભૂલ્યો ભૂલ્યો, માઈ નામ તો વંચક; ને વળી જાણ્યું ? મારા માથા ઉપર જેટલાં પાંદડાં છે એટલાં મારાં નામ છે. જો સાંભળ માઈ નામ—લાડુ ભટ, કુંગળીદત્ત, આવેચટ, ને ચાલે ચટ-પટ ચટ-પટ ચટ-પટ. (ચાલી બતાવે છે.)

સૂત્રધાર—જા, જા, એવાં તે નામ હોય ?

વિદૂષક—તારા બાપના હમજો, કે તું મઈ—વળી હાંભળ મારાં બીજા નામ—શારતરમાં લખ્યા પ્રમાણે કહું છું હો—વસંતમાં હું ચાલું તેથી માઈ નામ ‘વાસંતિક’, જો બીજા ક્રીડા કરીને રમું તેથી ‘ક્રીડા ક્રીડા’, ત્રીજું—વિચિત્ર હાસ્યવાળો તેથી હું ‘વૈહાસિક’ કહેવાઉં. ચોથું નામ કહું ? જો હથકેશ નહિ હો ? મેળાપ હોય ત્યાં લડાઈ કરાવું ને લડાઈ હોય ત્યાં મેળાપ કરાવું તેથી મને ‘વિદૂષક’ કહેછે. પારવનો હસું તેથી ‘પ્રહાસી’, બધાંયના મનમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરું તેથી ‘પ્રીતિદ’ અને રંગ મચાવું તેથી ‘રંગલો.’ મારા નામનો તો પાર નથી, જો ભગવાનના નામનો પાર હોય તો મારા નામનો હોય.

સૂત્રધાર—તું તો કોઈ વિચિત્ર માણસ જણાય છે. મારા નાટકમાં જોઈએ એવો તું છે.

વિદૂષક—તું કોણ છું ? અહિ કેમ આવ્યો છું ?

સૂત્રધાર—મને કોઈ સૂચક કહેછે. સૂત્રધાર કહેછે, સ્થાપક કહેછે, નાયક કહેછે અને દીર્ઘદર્શક પણ કહેછે. મારા હાથ નીચે બીજાં માણસો છે તેની સાહાય્યથી હું નાટક ભજવી બતાવા આવ્યો છું, તેમાં હાસ્યરસ ઉપજવવા તારો ખપ પડશે. પણ બોલ, તું શાંતી આશા રાખે છે ?

વિદૂષક—લાડુ ને કઠી, ને ખાઈને મૂકું હડો.

સૂત્રધાર—તું તારા અંતઃકરણથી મને આશરો આપીશ તો જા તને તે મળશે.

વિદૂષક—(રાજ થતા થતા) હા હા, આજ તો મોદક મળશે, મોદક મળશે—પણ અલ્યા—(સંભારે છે) અટપટા નામવાળા, એતાવ મને, તું કેવું નાટક કરવાનો છે ?

સૂત્રધાર—જેવું જોઈયે તેવું વરવહનું જોડું બંધાય છે તો તેથી સર્વે પ્રકારે સુખ થાય છે એવું દર્શાવનારું નાટક હું ભજવવા ઇચ્છું છું.

વિદૂષક—વાહરે વાહ ! એ તો મને ગમશે. અરે એ તો ગળ્યુ ગળ્યુ મધ. મારે આપે મારે માથે એક નહારી આપડી મારી છે, તે મને રોળ ચોટલી ઝાલીને મારેછે. જો મારે બપડે નિશાનિયો. (ખતાવેછે.)

સૂત્રધાર—અરેરે, તને એવી માથાની આપડી મળી છે ?

વિદૂષક—અફલના દુસ્મન, માથાની ના મળે તારે માથાવિનાની મળે ? તારી વહુ તો માથાવિનાની હશે !

સૂત્રધાર—અરે મારી સ્ત્રી તો કેવી ઝાડી છે. મને નાટક કરવામાં કેટલી બધી કામમાં લાગશે તે હવણાં તું જોઈશ.

વિદૂષક—એમકે ? અહિં આવશે ? એનું નામ શું ?

સૂત્રધાર—હા, ત્યલ કરવાને હવણાં આવશે, એનું નામ નટી.

વિદૂષક—ડીક ડીક, નટી નાકકટી.

સૂત્રધાર—ચાલૂ મૂળ, મારી સ્ત્રીનું અપમાન કરેછે ? જાનો રહે, જે પેલી આવે.

નટી—(પ્રવેશ કરીને.) સ્વામીનાથ ! મને શી આજ્ઞા કરોછો ?

સૂત્રધાર—સભાસદોનાં મનરંજન કરવા સાડ, ત્યલ કચ્છા પછી, તારા મધુર અવાજથી ગાયન કર.

નટી—જેવી સ્વામીની આજ્ઞા હોય તેવું ગાઉં.

સૂત્રધાર—જો આ વસંતઋતુ કેવી શોભાયમાન દેખાયછે. મારા મનમાં એમ છે કે એ વિષે કાંઈ ગાઉં તો ખરું સાડ.

નટી—તમારી એવી ઇચ્છા છે તો વસંતનું વર્ણન ગાઉં. (ગાયછે.)

(મનહર છંદ. - ધ્રુપદમાં પછુ ગવાયછે.)

ફૂલની તો લુમયકી, લચી રે'તાં ઝાડ શોભે,

શોભે આંખાઝાડે માર, જેર ખૂબ જમવે.

સુજતો જે સારી વાત ખોળવે ખંતીલા ખૂબ;

ભ્રમર ભમેછે તેમ, અંકુરે નવે નવે.

સૂર્યજેત કમળને પ્રકૃષ્ઠિત નિલ કરે.

એવાં તે વિકાશી શોભા આપે જળ જ્યાં હવે.

સુવાસદ વાયુ શીત થઈ મંદ મંદ ચાલે

સુખ એનું આપે કે તે કવનાર શું કવે.

ફૂલ જેમ ફૂલે તેમ માનવીનાં મન ફૂલે

વસંત હિંદોલરાગ બાગ બાગ તે ખીલે.

ઋતુ મોહથી મોહિત નારિયો નવિન વેશે

ઉમંગ સહિત સર્વે આમ તેમ તે દિલે.
ચંદ્રમાતણું કિરણુ. પોયણીને પ્રિય થઈ
શીતલ શીતલ કરે, દિલે ને વળી ડિલે.
શોભા સુખકારી વળી આનંદી દિવસવિષે
આનંદ આનંદ આપે સહુ માનવી દિલે;
કામગર્વે મદવાન થયેલી પતિની પ્રિયા
પ્રાણુપ્રિય ચિત્તચાર થઈ ચિત્તચારતી.
પ્રિયવગરની પ્રિયા, પ્રિયાવગરનો પ્રિય
વ્યાકુળ થઈ ન સાંખે. વિરહપિડા રતી.
આંખામીર ખીલતો તે જોઈ આપ આંખ મીચે,
કારમી કળિયો તીર થઈ દિલ કારતી
સુખદ આ કાળગોલા જોઈ કામદેવ પોતે
મોહ મસ પામે મન. હોય વિયોગી રતિ;
સ્ત્રિયોનાં વ્યાકુળ મન કરતી હર્ષિત થઈ
ઠોકા કરે થીક તેથી ઓળખાય કાગથી,
ફૂલ ઝાડની ઘટાની જગ્યા તો વિચિત્ર ભાસે
જાણે વેશધારી નારી, વિચિત્ર પોશાકથી.
ફૂલ ફૂલ કંપાવીને ચારતો સુગંધ વાયુ
તરણુનાં ચિત્ત ચારી ચાલે ધીમી ચાલથી
કિંશુક કંપાતાં લાલ ચટક ચકચકિત
ભાસે વિરહિણી સ્ત્રીને તે અધિક આગથી.

સૂત્રધાર—વાહવા નદી ! ગાયન તો ઉત્તમ પ્રકારનું ગાયું. સેનાસદોના
બણી નજર કરતાં, તેઓ રાજી થયા હોય એમ જણાયછે.

નટી—સ્વામીનાથ ! મને આશા છે ?

સૂત્રધાર—ભલે, પધારે.

નટી—(નમત કરીને જાયછે.)

વિદૂષક—હુંએ આશા લઉંછું. (જવા માંડેછે.)

સૂત્રધાર—(તેને રોકતાં) પણ તું જાયછે ક્યાં ?

વિદૂષક—ક્યાં તે મારે ઘેર ચાલ, રસ્તો મૂક.

સૂત્રધાર—કામ તો ચાલે છે ને ઘેર કેમ જાયછે ?

વિદૂષક—જઈને મારી વહને તેડી લાવું, ને તમારી વહને સોંપી દઉં, કે
નાટકમાં જે ખોધની વાત આવે તે એને સમજાવે.

સૂત્રધાર—એ એવડી ડાહી નથી, પણ જેના સહવાસથી એ ડાહી થઈ છે તેનાં સહીયણું કરાવી આપશે.

વિદૂષક—ડા'ઈનાથી ડા'ઈ એવી તે આઈ કઈ ?

સૂત્રધાર—તે ભીખારીદાસની ગંગાબાઈ છે, બિચારા ભીખારી થઈ ગયેલા ભીખારીદાસને તે કેવી સાહાય્ય આપે છે, તે ચાલ હું તને બતાવું.

(જાય છે.)

અંક ૧ લો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ, ભીખારીદાસનું ઘર.

ભીખારીદાસ—(સ્વમત) અહો! ઈશ્વરની ગતિ કેવી ન્યારી છે! માથે દુઃખનાં ઝાડ ઉગ્યાં, એકેય પ્રકારની હવે બાકી રહી નહિ. આપે બધી પૂંછ શુભાવી નાખી; તેમાં વળી કરજ કચું ના હોત તો આજે મારી આવી દશા હોત નહિ. લેણુદારોને સંતાપે, ઘરખાર વેચતાં પણ છૂટકા થયો નહિ, સારે વતન તજવું પડ્યું, અને અમદાવાદ આવીને વસ્થો “ નસીબ એ ડગલાં આગળનું આગળ ” એ કેહેવત હવે સાચી પડી. અહિં પણ માથાફાડ મેહેનત કરતાં છતાં બધાંનું પૂરું થતું નથી. છોકરાં બિચારાં અર્ધાં ભૂખે મરે છે. અરે ભગવાન! અમે તે એવડાં શાં પાપ કચ્ચાં હશે કે, આવી દશા. એ પોહોંચ્યાં! મને આવી ઉઘોગી સ્ત્રી મળી ના હોત તો મારા ધણાજ માઠા હાલ થાત. અરે! તે બીચારી કેટલી બધી મેહેનત કરે છે! રાત્રે જાગીને બે ધડી પણ સૂતી નથી. ગળ ઉપરાંત લોકોનું દળી ખાંડીને એ બાપડીનું આખું શરીર ટૂટી ગયું છે. અહો! તેને કેટલી ચિન્તા! બધું ધર એનાથીજ નિભયું જાય છે. એની સમજણ કેવી સારી! મને રોજ રોજ કેવી હિંમત આપે છે! અરે, એનામાં આવી ધીરજ હોત નહિ તો, આખું ઘર ખેદાન મેદાન થઈ જાત. અરે ભગવાન! (નિશ્વાસ નાંખે છે.)

ગંગાબાઈ—(ત્રાગ્ણેથી જોઈને પ્રવેશ કરીને) મારા પ્રિય! તમે બહુ શોક થી લેરાઈ ગયેલા જણાઓ; મારા સમ, તમે નીસાસો કેમ નાંખો? સાચું કાહો.

ભીખારીદાસ—કંઈ નહિ.

ગંગાપાર્શ્વ—એમ કેમ ? આટલું બધું મ્હો ઉતરી ગયું છે, ને આંખો તો ઝળઝળિયાંથી ભરાઈ ગઈ છે. તમારા દુઃખમાં હું ભાગિયણ થાઉં નહિ ત્યારે બીજું કાણ થાય ? તમારા મનની વાત મને કેહેવાને તમારે કચવાવું નહિ.

ભીખારીદાસ—ખરે કેહેછે મારી વાહાલી ! તારી સમજણથી તો આખું ઘર ચાલેછે; તું સારી પેઠે જાણેછે કે, તારાથી કશી વાત કોઈ દિવસ હું છાની રાખતો નથી. ઈશ્વરે મને દુઃખ દરિયામાં ફેંકી દીધો છે ખરો, પણ તુંજ રૂપી વાહાણનું સાધન આપ્યું છે, તેથી મને ધણી ચિન્તા થતી નથી. તું એક રત્ન મારે હાથ ચડ્યું છે. અરે પ્રિયા ! તારી અવસ્થા નીચી છે, પણ તારૂં મન ઊંચું છે. તારૂં શરીર મહા મેહેનત કરી તે કશીને ક ઠિણ કરી નાખ્યું છે, પણ તારૂં મન ધણું કોમળ છે. કોઈ શંખણી કમં ચોંટી હોત તો અરે ભગવાન ! મારી કેવી વલે થાત ! આ બધો પ્રતાપ ભણ્યાને; તને બાણવનારનું કલ્યાણ થવું.

ગંગાપાર્શ્વ—મારા વાહાલા ! નમે ગુણગ્રાહક છો, તેથી આટલું બધું મને માન આપો છો. આપણા પંડાશિયોના ઘરમાં નિત્ય કંકાસ થાય છે, તેનું કારણ ધણી ધણિયાણીની મૂર્ખાઈ વિના બીજું કાંઈ નથી. તમે સુર છો તો નિભાવો છો, ચૂક કાઢાડવા બેસો તો હજારો નીકળે. પણ કાહોની, તમે કેમ ઉદાસ છો ?

ભીખારીદાસ—મારી પ્રિયા, તને શોકાતુર કરવાને હું ઇચ્છતો નથી. આજે વિચાર કરતાં તારી અવસ્થા વિષે મારા મનમાં ધણું લાગ્યું. સગાં વાહાલાને તણને મારી પાસે આવી રહેવાની જ્યારથી તને જરૂર પડી છે ત્યારથી તું જાપીને બેઠી નથી. ન્હાનપણથી સંસારના ખટરાગથી તું ઘેરાઈ ગઈ છે. તારા સરખી યોગ્ય સ્ત્રી પ્રમાણે મારા ઘરમાં તને કશું સુખ મળી શકતું નથી; પણ ઊલટો દુઃખમાં ભાગ લેવો પડે છે. આજની સ્ત્રી યોને બેઠેલું અને તેમની સાથે તને સરખાવું છું તો મને આજ ધરત્ ફેર જણાય છે. તે કાંઈ ધણો વિદ્યાભ્યાસ કસ્યો નથી, તોપણ તારામાં સ્વાભાવિક ગુણજ રહેલા તે કેવા ખીલી નીકળ્યા છે ! જયકુમારીને થોડું થોડું કરતાં પણ તે કેટલું બધું શીખવ્યું ! તે કેવી કડકડાટ વાંચે છે ! અત્યારમાંથી એના વિચાર કેવા સારા છે ! ઈશ્વર કરશે તો એ છોકરી સારી ઉઠશે. આ બધા તારો પ્રતાપ. મારી વાતથી તો તું સારી પેઠે જાણીતી છે. અરે ! ચિન્તાથી મારું શરીર કેવું થઈ ગયું ! વળી બીજા આધિ વ્યાધિ છે તે તો જૂદા.

ગંગાપાર્શ્વ—તમે આટલો બધો બળાપો શું કરવાને કરો છો ? ઈશ્વરે આપણને જેવી સ્થિતિમાં સૂક્યાં તેમાં રહી સંતોષ માનવો. તમે મેહેનત ક-

રવામાં બાકી રાખી નથી. તેમ છતાં જ્યારે આપણી માઠી અવસ્થા રહી ત્યારે શું કરાયે ? તમારા બાપનો ઘોઢરે તમને લાગ્યો, નહિકર આજે આપણે ચારી સ્થિતિમાં હોત. તમારી મદા મેહેનતની કમાઈમાંથી એ પૈસા એકઠા કરી રાખ્યા તે દેવામાં આપી દેવા પડ્યા. ઘરખાર પણ તેમાંજ ગયાં. જ્યારે તમારે મેહેનત કરવાની જરૂર નોહોતી ત્યારે શરીર પાંશર હતું.

ભીખારી—અને હવણું જ્યારે એ પૈસા સાર મેહેનત કરવાની જરૂર છે, ત્યારે મદા રોગે કરીને આખું શરીર ઘેરાઈ ગયું છે.

ગંગાબાઈ—વળી અધૂરામાં પૂરું, વાઈનો રોગ મદા બૂડો થઈ પડ્યો છે. તેથી એક ઘડી પણ બાહાર તમને ધીરાય નહિ. તમારાથી અણુઆણે મેહેનત થતી નથી. તેમાં તમે શું કરો ? તમે ઘણી ચિન્તા કરીને શરીર શું કરવાને ગાળી નાંખો છો. મને હવે સહ્યું પડ્યું છે તેથી કશું લાગતું નથી. માટે મારી કશી ચિન્તા તમારે કરવી નહિ. તમારે તો હવે ઘરમાં રહીને ન્હાનાં છોકરાંને તેમના ગળ પ્રમાણે થોડું થોડું શીખવવા માંડવું. ઘરનું કામ હું મારી મેળે કરીશ, તે વિષે તમારે જરા પણ મનમાં આણવું નહિ.

ભીખારી—તારે શું આખો જન્મરો વૈતરામાં કાઢાડવો ?

ગંગાબાઈ—આપણી સુખી અવસ્થા હતી ત્યારે મારે કંઈ કરવું પડતું નહિ તેથી વાંચવામાં અને ગંમતમાં મારે કાળ જતો. હવણું જ્યારે અવસ્થા બદલાઈ ત્યારે તેને અનુસરીને મારે વર્તવું જોઈયે. તમે પ્રહ્યાણાખ્ય મને વાંચી સંભળાવતા હતા તેમાંથી જે શ્લોક અમળતિને લાગુ પડતા હતા તે બધા મેં ગોખી રાખ્યા છે. તેમાંનો આ એક બરાબર લાગુ પડે છે.

જાનીયાત્ પ્રેષણે મૃત્યાન્, બાંધવાન્ વ્યસનાગમે
મિત્રં ચાર્પત્તિકાલેષુ, માર્યાં ચ વિભવક્ષયે.

મા.
જા. શ્લોકના અર્થનો દુહો પણ મને સાંભરે છે:—

દુઃખ આપતી કાળમાં, બાંધવ, મિત્ર જણાય;
વૈભવનાશ થયે ત્રિયા, ચાકર જે પ્રેરાય.

વળી એવાજ અર્થનો બીજો શ્લોક મારા સાંભળવામાં આવ્યો છે:—

જાનીયાત્ સગરે મૃત્યં, બાંધવાન્ વ્યસનાગમે
માર્યાં ક્ષીણેષુ વિત્તેષુ યુદ્ધે શૂર ધને શુચિ.

ભાવાર્થ—સંકટમાં ચાકરનું ચાકરપણ જણાય છે; દુઃખ આવે ત્યારે બાઈ-ઓનું બાઈપણ જણાય છે; પૈસો ઘટીપડ્યે સ્ત્રીની પરીક્ષા થાય છે; યુદ્ધમાં

ગરનું શૂરાપાણું જાણાયછે, અને ધનના વ્યવહારમાં માણસની આખખાઈ જાણાયછે. સુખમાં તો અમે અમારી ગરજને લીધે તમારું મન સાચવીને ચાલિયે. પણ કઠણવંશમાં નિભાવ થાય એમ, સ્થિતિ પ્રમાણે વર્તિયે ત્યારે ખરો ધર્મ પાળ્યો કેહેવાય.

ભીખારીદાસ—ધન્ય છે મારી પ્રિયા, તને ધન્ય છે. જો કે હું દુઃખદ અવસ્થામાં આવી પડ્યો છું, તોપણ તારે લીધે હું પોતાને સુખી સમજું છું કેમકે. કહું છું કે:—

यस्य पुत्रो वशीभूतो, भार्या छंदानुगामिनी
विभवे यश्च संतुष्टस्तस्य स्वर्गमिहैव हि.

સમજ ? એમાં કેહેછે કે. પુત્ર હોય તે વશમાં રહે, અને સ્ત્રી ધણીની મરજ પ્રમાણે વર્તે, અને જોડેલો વૈભવ મળ્યો હોય તેટલામાં સંતોષ પામે એવા મનુષ્યને અલ્પિયાંજ સ્વર્ગ છે.

ગંગા—જેમ તમે સંતોષ માનો છો તેમ હું નિત્યસંતોષી રહું છું માટે મારી ચિન્તા કરવી નહિ.

ભીખારીદાસ—ચારે ત્યારે. પણ આપણી જયકુમારી જ્યારેને ત્યાં છાપેલા કાગળ વાળવા જાયછે. તે અહિં લઈ આવવાને વાળતી હોય તો હું પણ એને વાળવા લાગું, અને એના બે ભાઈ પણ જોવાથી શીખે, તેથી કુખ-જમાં કાંઈ પણ વધારો થાય; વળી એ છે તો ડાહી. પણ એની કુખર થવા આવી તેથી ઘરમાં રહે તો સારું.

ગંગાખાઈ—ખરી વાત છે, પણ મારે જ્યારેને ત્યાં જઈને કેહેવું પડશે ત્યારે એ ઘેર વાળવા આપશે.

ભીખારીદાસ—ખડું સારું; જયકુમારી પરવારી હોય તો લઈને જ (ગંગાખાઈ જયકુમારીને તરફને જાયછે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ, જ્યારની દુકાન.

જ્યાર, અને પ્રાણલાલ.

જ્યાર—(પ્રાણલાલને આવતો જોઈને) આઈયેં સાહેબ ? ક્યા ખબર હે ?

પ્રાણલાલ—અચ્છી. કયું, આ સખ કિતાબે તૈયાર હુઈ ?

જ્યાર—તીનસો હુઈહે, સો અખી બેજ દેતાહું.

પ્રાણલાલ—દુસરી તાકીદસે દેતી ચઈયે. (ચોપડિયો ગણેછે.)

ઝપ્પાર—અચ્છા સાહિબ, પરસુ કે રોજ ખસુસ દેઉંગા.

ગંગાબાઈ અને જયકુમારી પ્રવેશ કરેછે.

ગંગાબાઈ—કેમ ઝપ્પારભાઈ? શી ખબર છે?

ઝપ્પાર—સારી, બેહેન, આવો બેડો (સો) બાંક બતાવેછે, (જયકુમારી ભણી કરીને) કેમ બેહેન, તમે ફજરમાં આવે નોહોતે?

જયકુમારી—માનીવતીનું મારે કાંઈ કામ કરવાનું હતું, તેમાં રોકાઈ હતી.

ગંગાબાઈ—હા, એમજ થયું હતું. પણ તમને જો અડચણ પડે એનું ના હોય તો એક માઈ માનશો?

ઝપ્પાર—હા બેહેન, કાયકું નહિ.

ગંગાબાઈ—જયકુમારી અહિ કાગળ વાળેછે તેના કરતાં, ઘેર વાળવા આપો તો એના બાપ એને વાળવા લાગે, અને બીજા બે મારા છોકરા પણ જોઈને શીખે તો ભલા બે પૈસાનો તમારા ભણીનો આશરો વધે.

ઝપ્પાર—એવું કરવાની મારી જોત ખુશી છે. અમારે તો કામ થયું જોઈયે, એસી તુમેરી મરજી હોય તો યું કરો.

ગંગાબાઈ—તમારો મારા ઉપર બહુ આભાર થયો. (જયકુમારીના ભણી કરીને) બેહેન? ઝપ્પારભાઈ કાગળ આપે તે હવે તારે આપણે ઘેર લઈ આવવા.

જયકુમારી—હીક ત્યારે, આજથી એમ કરીશ. (ઝપ્પાર ભણી જોઈને) ઝપ્પારભાઈ? ચડેલી વળામણી આપશો કે?

ઝપ્પાર—હા બેહેન, ચાર રૂપિયા ચાર ચાર આના હુવા હે સો લઈ જાઓ. (ગુંજમાંથી કાઢાકાને આપેછે.)

જયકુમારી—(પૈસા લઈને હજવે રહી પોતાની માને કહે છે) જીજી! પેલી ચોપડિયો જોઈ કે? એનું નામ “બોધમાળા છે” પેલા ગણેછે એમણે બનાવીને છપાવી છે. એના કાગળ હું વાળતી હતી ત્યારે થોડુંક મારા વાંચવામાં આવ્યું હતું; એમાં સારી શીખામણ લખી છે, વળી કવિતા પણ કેટલેક ઠેકાણે છે. મૂલ ઘણું હલકું છે. પણ આપણે તો ભારે પડે. એક રૂપિયા સત્તર જગ્યાએ કામ લાગે.

ગંગાબાઈ—તારી મરજી હોય તો હે, વળી એના ભાગની વધારે મેહેનત કરીશું.

પ્રાણલાલ—(મા ફીકરીતી વાતના કેટલાક શબ્દ કાને પડ્યાથી) કેમ જયકુમારી? તમારે “બોધમાળા” જોઈયે છેયે?

જયકુમારી—હા, જો એક સાદી બાંધણીની આપો તો (તને રૂપિયા ધરે છે.)
 માણલાલ—રહેવાદો. મારે મૂલ લેવું નથી પણ તમે આ વાંચો જોધયે
 (બાધાબાળામાંથી કાઢાડી બતાવે છે.) :-

જયકુમારી—ચોપડી લઈને વાંચે છે.)

“વિદ્વાનોના વિચાર જાણવાથી, અને આપણે પણ વિચાર કરિયે તો તે ઉપરથી આ-
 પણી ખાત્રી થયાવિના રહેતી નથી કે, આ જગત ફાણલંચર છે. આપણે સારી પેઠે જાણિયે
 છિયે કે, આ જગતના તારથી યુધાર્થ ગયેલા હજારો રાજા, પોતાનો સર્વ દબદબા મૂકીને અ-
 ધવચ ગયા, તેમનામાંથી ફેટલાએકે, પોતાની જાતના સુખને અર્થે લોકોને કનડ્યા અને ક્રોધના
 સંત્રહને અર્થે હજારો પ્રકારના દગા ફટકા કરી કરોડોનાં ઘર ધાલ્યાં, પરંતુ જે સુખને માટે
 તેઓએ ફાંફાં માર્યાં તે સુખ છેવટે તેમને જાણું રહ્યું નહિ. આવા ઉદાહરણ ઉપરથી
 પણ મનુષ્ય માણી ચેતવાણી લેવાને ભૂલી જાય છે, અને જેને વાસ્તે પછવાડેથી પરતાવો કરવો
 પડે એવી કરણી કરે છે. અરે આ કેવું અચોગ્ય છે. આહો હો મનુષ્યમાણી ! તેમની સ્થિતિ
 સાથે તારી પોતાની નો તું યુકાબલો કરી જો, અને પછીથી ગર્વ કરવા હોય તો સુખે કર
 ઈશ્વર કરશે તો તારા બાળા નરમ પડયાવિના રહેશે જ નહિ.

યાત્રા કરવાને વાસ્તે આપણે નીકળિયે, અને રસ્તામાં ફેટલીક જગાએ વાસો કરિયે.
 ત્યાં જેટલી વાર રહિયે એટલી વારમાં તે ફેટલાના રહેવાશિયોની સાથે હળી મળીને રહે-
 વાને બદલે મારામારી કરિયે તો ઘણું જ અચોગ્ય કામ કરવું ફેટલાય. તેમજ, આપણે એક
 જાતના પંથી થઈ યાત્રા કરવાને નીકળેલા છિયે, તેમાં આ કુનિયા ઉપર ઘોડી મુકતને વાસ્તે
 યુકામ કરેલો છે, માટે બને એટલી ત્વરા અને હિયેગથી સાથે લઈ જવાની સામગ્રી સજી
 લેવાની તૈયારી કરી લેવાને, અને સર્વેની સાથે પ્રેમથી હળી મળીને ચાલવાને બદલે, કનિયા
 ફંકાસ અને દગા ફટકા કરિયે તો તે ઘટાર્થ નથી. માટે દરેક માણસે તો, જો પોતાનું સાઈજ
 ઈચ્છતું હોય તો, સાત મથણે ગળીને પાણી પીવું; અર્થાત્, જોઈ વિચારીને પગલાં ભરવાં કે,
 અખડાઈ પડવું પડે નહિ. અને જેમ બને તેમ સારી કરણી કરી લેવી, કેમકે આ કુનિયા
 આપણે કેઈ વેળાએ છોડીશું તે જાણતા નથી, તેથી ભવિષ્યના ઉપર આધાર રાખી, આજસ
 કરી વેળા વ્યર્થ કાઢાડી તો પછીથી આવો ફોડો અવસર હાથ લાગનાર નથી.

મનુષ્ય માણિયે પોતાનાં સગાંવાહલાનું ભણું ઈચ્છતું બસ નથી, પણ પોતાના કદા શિ-
 નુકું પણ સાઈ ચાહાતું. ઈશ્વર તેમને અજને વાસ્તે વલવલાવે નહિ, એવી તેની માર્ગના કરવી.

શત્રુ સરખાને પણ વશ કરી લેવાનો એક સેરલો ઉપાય છે, તે એ કે આપણાથી
 બને ત્યાં સુધી તેનું સાઈ કરવું. આવો રસ્તો ઝાલવાથી તે અજ્ઞાની હશે તોપણ શરમાઈ
 ગયાવિના રહેશે નહિ. આવો સિધ્ધો રસ્તો મૂકીને આપણે તેના જેવા થયા તો તેનામાં ને
 આપણામાં કશો ફેર રહ્યો નહિ; વળી ઈશ્વર પણ એમ કરવાથી રાહ રહેવાનો નહિ. સમજી
 માણસના ઘણું કરીને સારા લોક શત્રુ થતા નથી; એવું છતાં ભાગ ભેગે કોઈ જાય તો ઉ-
 પર લખ્યા મળાણે વર્તણૂક ચલાવવાથી તે મિત્ર થયા વિના રહે નહિ.

ફેટલાક આજસમજી અને કુટોલ લોક અદેખાઈને લોધે કોઈનું સાઈ થયેલું સહન કરી
 શકતા નથી, તેથી ઘણાના શત્રુ થાય છે, અને પોતાને હાથે પીડા ઉભી કરી લે છે. ઈશ્વર તેમને
 તેમના કુટ વિચારનું ફળ આપ્યાવિના રહેતો નથી, માટે સમજી માણસે, પોતાનામાં
 આવા વિચારનો સ્પર્શ થાય નહિ એટલા માટે ચેતના રહેવું.

એક ઘરનાં બે માણસમાંથી એક કુટિલ હોય તેના ઉપર નજર રાખી બીજું તેનું નહિ છતાં તેને તેજ વર્ગનું ગણવું એ અચોચ છે. જેવું જેવું જ્ઞાન તે પ્રમાણે તે ચાલે છે. એક ચોપટનાં બે બચ્ચાંમાંથી એક મુરઝે તેનાં કેળવાય તે તેના મ્હોંમાંથી પ્રિય ભાષણ નીકળે, અને બીજું કુદરે તેનાં ઉછરે તે કુચિછત બોલ બકે એમાં નવાઈ નથી, પણ સમજી માણસોએ બંનેને એક માળાપનાં સમજીને સરખાં ગણવાં નહિ.

આ કુનિયામાંથી સારા કે નકારા નામવિના બીજો કરો બદરે સાથે લઈ જવાનો નથી; તેથી સમજી માણસોએ બીજી તુચ્છા જવા દઈ પરમાર્થ કરવા પછવાડે મંડવું.

મનુષ્યમાણિયે મેલેનત કરી છૂટવું; કળદાતા તે ઈશ્વર છે, એ કાંઈ અચોચ કરતા નથી, તેથી જે કાંઈ કરશે તે સારાનેજ વાસ્તે કરશે, પણ સમજી હોય તેણે ઉદ્યોગ કરવામાં પાછી પાહાની કાઢાકવી નહિ.”

માણસાલ—(ખુશી ઘડને) સાખાશ જયકુમારી. મને આગા નોંધાતી કે, તમે આવું સાઈ વાંચશો. તમે કેઈ નિશાળે શીખ્યાં ? મારા જોવામાં તમે કહિ આવ્યાં નથી.

જયકુમારી—(માતા ભણી આંગળી કરીને) મને આ મારી માએ ઘેર શીખવ્યું, અમે અહિયાં લવણાંજ આવી રહ્યાં છીએ, તેથી તમે મને દોઢી નહિ હોય.

માણસાલ—(સાત દાઝર્થ પામી ગંગાખાઈ ભણી કરીને) ઓહો ! તમારી પુત્રીને તમે શીખવ્યું ? કેવી ખુશીની વાત. સ્ત્રીકેલવણીથી કેટલા બધા લાલ છે ? ગંગાખાઈ ! આજે હું ઘણોજ પ્રસન્ન થયો. (રમેલી ચોપડિયોના સ્તોકમાંથી એક કાઢાડીને) જયકુમારી ! આ ચોપડી હું તમને ભેટ કરું છું અને બધી વાંચવાની લલામણુ કરું છું.

જયકુમારી—(હસ્તે મ્હોઢે ચોપડી લઈને) તમારો ઉપકાર માનું છું. તમારા કહ્યા પ્રમાણે હું વાંચીશ.

ગંગાખાઈ—(માણસાલ ભણી કરીને) બાઈ ! તમે કોઈ રૂડા માણસ છો. તમારે તદ્દય દયા ભરેલું છે, તેથી ઈશ્વર તમારે સાઈ કરશે.

માણસાલ—એમાં તે શું. તોપણ તમારો આશિર્વાદ હું માથે ચડાવું છું.

ગંગાખાઈ—મેં ઘણા લોકો જોયા છે. કોઈના દુઃખથી અસર થાય એવા ઘણા ઓછા છે. તેથી કોઈ જરા દયાવાન હોય તો મને તે બહુ લાગે છે.

માણસાલ—અરે તે સાથે વળી માણસનાં મન વરતી જતારાની પણ ઘણી અછત છે. તમારી સર્વે વાત જાણવાની મારી ધ્રુજ છે. તમે ક્યાં રોહો છો ?

ગંગાખાઈ—અવકાશ હોય ને અમારે ઘર પાવન કરો તો અમારા ઉપર ઘણી કૃપા કરી એમ અમે સમજીશું.

માણસાલ—ઘણી પ્રસન્નતાની સાથે આવવાને હું તૈયાર છું, ચાલો.

(ગંગાખાઈ, જયકુમારી અને માણસાલ જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ, મીઠાણીદાસનું ઘર.

ગંગાબાઈ, જયકુમારી, પ્રાણલાલ અને ભીખારીદાસ.

જયકુમારી—(આગળ જઈને સાદી પાથરતાં પાથરતાં) પિતાજી ! પ્રાણલાલ કરીને એક શેઠનો છોકરો આવેછે. એ બહુ રૂઠું માણસ છે. આ ચોપડી એમણે મને ભેટ આપીછે.

ભીખારીદાસ—(પાતાં ફરવતાં) ચોપડી બહુ સારી જણાયછે. (પ્રાણલાલને આવતાં જોઈને) આવો શેઠ, પધારો.

પ્રાણલાલ—હાહ.

ભીખારીદાસ—(થોડીક વાર પછી) આજે માઈ ઘર પાવન કરીને મારા ઉપર કૃપા કરી. આપ ક્યાં રોહોછો ?

પ્રાણલાલ—હું રાયપરમાં રહુંછું.

ગંગાબાઈ—(પાતાના ધણીને) એમની ઉંમર તો ધણી મ્હોટી નથી, પણ ધણા સમજીએ. આ “ બાધમાળા ” ની ચોપડી એમણે બનાવીછે.

ભીખારીદાસ—સાબાશ. આજ તમારા સરખા વિદ્વાન્ પુરૂષના દર્શનનો લાભ થયો, તેથી મને ધણો આનંદ થયો.

પ્રાણલાલ—તમારા સહકુટુંબના મેળાપથી મને પણ ધણો આનંદ થયો. ક્ષમા કરજો, તમારે તમારે વતન શા વાસ્તે છોડવું પડ્યું ?

ભીખારીદાસ—મારા પિતા મ્હોટા વ્યાપારી હતા, તેમણે પૈસાથી પૈસો સારો એકઠો કર્યો હતો; પણ પછવાડેથી મારે માટે વારસામાં દેવું મૂકી ગયા. ધરખાર વેચાયાં પણ છૂટકો થયો નહિ. અને ધાતુપાત્રવિનાનો થઈ ગયો, તેથી જ્યાં સુખ ભોગવેલું ત્યાં દુઃખના દિવસ કાઢાડવામાં મને ધણું નીચું લાગવા માંડ્યું. કેમકે નીતિશાસ્ત્રમાં પણ કહ્યુંછે કે:—

વરં વનં વ્યાઘ્રગર્જેન્દ્રમવિતં દુમાલયે પક્કલાંબુભોજનં

તૃણાનિશ્ચયા પરિધાનવલ્કલં ન વંધુમધ્યે ધનહીનજીવનં ૧

વાધ અને હાથી રેહેતા હોય એવું વન સારું; વૃક્ષરૂપી ધરમાં વશીને પાકાં ફળ ખાવાં અને જલપાન કરવું સારું; સવાને સારું ધાસની પથારી હોય તે સારી; પેહેરવાને ઝાડની છાલનાં વસ્ત્ર સારાં; પણ પોતાના બંધુઓમાં પૈસા-વિનાતું જીવવું સારું નહિ. આ વિચાર પ્રાધાન્યપણે મારા મનમાં વસવા લાગ્યો, તેથી છેવટે, કુટુંબ સહિત અહિં આવીને રહ્યોછું. અહિંયાં જ્યાં ત્યાં

કરીને દાહાડા કાહાડિયે છિયે. અને ઈશ્વર પાસે માગિયે છિયે, કે, હવે વે-
હેલો છૂટકો કરે તો બહુ સાહે. (એમ કહીને નીસાસો નાખતાં નાખતાં) તમે
નણોછો કે, સર્વે પૈસાનું સચું છે. સગાંવાહાલાં ખાવાને એકઠાં થતાં, અને
તે સમયે સાહે સાહે બોલતાં, પણ જ્યારે દુકાન ઉપર તગાદો થયો ત્યારે
તેઓજ સર્વના કરતાં પેહેલાં આવીને અડયાં, તો પછી બીજાને શો દોષ
દેવાનો રહ્યો ! જેઓ અમારાથી પૈસાયાં તેઓએજ અમને તજ્યાં ક-
હુંછે કે:—

ત્યજંતિ મિત્રાણિ ધનૈર્વિહીનં દાગશ્ચ મૃત્યાશ્ચ સુહૃજ્જનાશ્ચ
તૈર્વાર્યવંતં પુનરાશ્રયંતે દ્યૌર્દિલોકે પુરુષસ્ય યંધુઃ

અર્થ—ધનવિનાનો થઈ ગયો તેને મિત્ર, સ્ત્રી, સેવક તેમજ તેના પ્રિય-
જનો તજ દેછે; તેજ પાછો જો ધનવાન થયો તો પાછાં એ અર્ધાં વળગતાં
જાયછે, માટે આ લોકમાં ધન છે તેજ પુરૂષનો બંધુ છે.

પ્રાણલાલ—સલ કોહોછો, અનુભવી વૃદ્ધજન.

ભીખારીદાસ—અરે! મારી સ્થિતિ સારી હતી ત્યારે મારી પાસે કેટલા
અર્ધા લોક આવતા ! કોઈ સલાહ પૂછવાને, કોઈ કામ સાધવાને, કોઈ સાહે
મનાવવાને, અને કોઈ સહજ.

પ્રાણલાલ—તમે યથાર્થ કોહોછો. લોકોમાં ગુણની પરીક્ષા કરવાનો હ-
જી આજ પડ્યો નથી. જ્યાં ત્યાં દ્રવ્યની પ્રશંસા થતી સાંભળવામાં આવેછે.
એક શ્લોક એવો છે:—

યસ્યાસ્તિ વિત્તં સ નરઃકુલીનઃ સ પંડિતઃ સ શ્રુતવાન્ ગુણજ્ઞઃ
સ એવ વક્તા સ ચ દર્શનીયઃ સર્વે ગુણાઃકાંચનમાશ્રયંતિ.

અર્થ—જોની પાસે પૈસો છે તેજ કુલીન, તેજ પંડિત, તેજ જાણુ પુ-
રૂષ, તેજ ગુણુ, તેજ વક્તા અને તેજ મેળાપ કરવાને યોગ્ય છે. અર્થાત્
સર્વે ગુણુ કાંચનનો આશ્રય કરેછે. આ વાત ખરી છે, પરંતુ ગુણુની આગળ
દ્રવ્ય તુચ્છ છે. કહુંછે કે, ગુણાઃ સર્વેષામુચ્યંતે ન મહત્યોપિ સંપદઃ ગુણુ સર્વેષામ
પૂજયછે, સંપત્તિ મહોટી છે તોપણ તે પૂજાતી નથી. માટે તમારે કાંઈ ઓછું
આણવું નહિ. ઈશ્વર કોઈનું અડચું રાખતો નથી.

ભીખારીદાસ—આપનું કહેલું યથાર્થ છે, પણ દ્રવ્યપ્રાપ્તિવિના ધર-
ખટલો નભી શકતો નથી. અને હું તો છેક નકામો થઈ ગયોહું, તેથી મારી
સુરા સ્ત્રીને ધણી ધંધા કરવો પડેછે, તોપણ હું મહોડે શું કહું, અમારા દિ-
વસ ધણા માઠા જાયછે.

પ્રાણલાલ—હું માન્ય કરુંછું કે મનુષ્યને એવા વિચાર થાય, પણ પ-

શ્વાદિને તેમનો નિર્વાહ કરતાં આપણે જોઈએ છીએ. વળી કેહેવત છે કે, “જોણે દાંત આપ્યા છે તે ચાવણું પણ આપી રહેછે.” જીવો નીતિચા-
ણામ્મમાં શું કહ્યું છે ?—

નાહારં ચિંતયેત્પાત્રો ધર્મમેકં હિ ચિંતયેત્

આહારો હિ મનુષ્યાણાં, જન્મના સહજાયતે.

ભાવાર્થ—આપણને ખાવાનું ક્યાંથી મળશે એ વિષેની ચિંતા ડાહ્યા પુરૂષે કરવી નહિ. પણ ધર્મ વિષેની કરવી. મનુષ્યનો આહાર તો જન્મની સાથેજ ઉત્પન્ન કરવામાં આવેછે.

ભીખારીદાસ—મારું મન ગભરાયછે તે અવસરે સુવિચાર કરી ધૈર્ય રાખુંછું તો ખરે. પણ સદા રહેતું નથી.

પ્રાણલાલ—તમે આવા સુવિચારવાન છો તેથી સ્વાભાવિક રીતે તમારામાં ધૈર્યનો ગુણ હોય એમાં નવાઈ નથી કહ્યું છે કે:—

વિપદિધૈર્યમથામ્યુદયે ત્ક્ષમા સદસિ વાક્પટુતા ગુર્ધિવક્રમઃ

યશસિ ચામિરુચિર્વ્યસનં શ્રુતૌ પ્રકૃતિસિદ્ધ મિદં હિ મહાત્મનામ્

અર્થ.—આપત્તિકાળે ધૈર્ય; સંપત્તિકાળે ક્ષમા; સભામાં વાણીનું ચાતુર્ય; યુદ્ધમાં પરાક્રમ; જગતમાં સારી કીર્તિ રાખવા ઉપર પ્રીતિ; અને વિદ્યા ભણવાનું વ્યસન, એટલાં વાનાં મોટા મનવાળા માણસોમાં મૂળથીજ હોયછે.

ભીખારીદાસ—કોઈ વાર મારું મન ભરાઈ આવેછે ત્યારે હું મારા મન-માંજ ચિંતા કરીને શાન્ત રહુંછું.

ગંગાપ્રાઈ—સુખાવસ્થાના એમના સ્વભાવમાં ને હવણાના સ્વભાવમાં જરા પણ ફેર પડવા દીધો નથી કે કોઈના કલ્યાણમાં ઝટ લઈને આવે. એ-મની ધીરજનાં વખાણ હું શાં કરું.

પ્રાણલાલ—ધન્ય છે, ભીખારીદાસ, આ પ્રસંગે મને એક શ્લોક સાંભરી આવ્યો—

સંપત્તૌ ચ વિપત્તૌચ મહતામેકરૂપતા

સમુદ્રથૈકરૂપોહિ સદા માતિ ધરાતલે.

અર્થ—સંપત્તિ અથવા વિપત્તિ છતાં પણ મોટાં માણસોનો સ્વભાવ બદલાતો નથી; સમુદ્ર મોટો છે માટે તે નિરંતર એકજ રૂપે જણા-યછે વળી.—

છિન્નોપિ ચંદનંતર્જનજહાતિ ગંધં વૃદ્ધોપિ વારણપતિર્નજહાતિ લીલાં

યન્નાર્પિતો મધુરતાં નજહાતિ રશ્મિઃ ક્ષીણોપિ ન ત્યજતિ શીલગુણાન્કુલીનઃ

ભીખારીદાસ—એ શ્લોક મારી પુત્રી હરતી ફરતી ગાયછે.

પ્રાણલાલ—ત્યારે તો એનો અર્થ એજ કહી સંભળાવે.

ગંગાબાઈ—આપુ ! એનો અર્થ તું કહી સંભળાવ.

જયકુમારી—ચંદનના વૃક્ષને બેદતાં પણ પોતાની સુગંધ તે તમ્મતું નથી; ગબરપતિ વૃદ્ધ થયો છતાં, પોતાની ચાલવાની છટા છોડતો નથી. અને શેલડીને કાઢોલમાં ઘાલીને પીલેછે તોપણ તે પોતાની મધુરતા છોડતી નથી; તેમ, કુલીન પુરુષ કદાપિ દ્રવ્યાદિકે કરીને ક્ષીણ થાય તોપણ પોતાનો ઉત્તમ સ્વભાવ અને શ્રેષ્ઠ ગુણ તજતો નથી.

પ્રાણલાલ—માટે તમારા સુસ્વભાવનો ઉપયોગ કરી સદા ધૈર્ય રાખો, અને ગભરાઓ નહિ. તમારી દયાનન સારી છે. તો ઈશ્વર સર્વે વાતે સારાં વાતાં કરશે. વારા ફરતી સુખ દુઃખ ચાલ્યાં કરેછે, માટે સમગ્રું માણસે છાનાં માનાં સહન કરવું. અને દયાનતદ્વારીથી ઉદ્યોગ કરવો. સાંતા સરખા દિવસ જતા નથી.

ભીખારીદાસ—સત્ય કોહાંછો. એ વાત વિસારી દેવી જોઈયે. આજે મને તમારા સમાગમથી મ્હોટો લાભ થયો. તમ સરખા વિદ્વાન પુરુષના ઉપદેશથી ઘણી હિંમત મળી; પણ હું આપના ઉદ્યોગ વિષે જાણુવા ઇચ્છું.

પ્રાણલાલ—હાલમાં તો વિદ્યાભ્યાસ વિના હું કશું કરતો નથી. અવકાશની વેળામાં યથામતિ કાંઈ લખુંદ્યુ. ઈશ્વર પ્રતાપથી, ધરભણીની નિરાંત છે તેથી હવણું તો એજ ઉદ્યોગ ચલાવવાનો વિચાર રાખ્યોછે.

ભીખારીદાસ—ઘણોજ સારો વિચાર. ઈશ્વર તમારા કામમાં તમને યશ આપો.

પ્રાણલાલ—જેવી ઈશ્વરેચ્છા. ઘણી વાર યઈ માટે હવે હું આરા લઉંછું; વળી કોઈદિવસ આવીશ. (જયકુમારીને) તમારે વાસ્તે વાંચવા જોગ ચોપડિયો હું મોકલાવીશ. (જતાં પોતાના મન સાથે વિચાર કરેછે) જગતકર્તા જે કરે તે માથા ઉપર. બિચારો ભીખારીદાસ મારા જોવોજ સુખિયો હશે. મારો પૈસો જાય તો મારી પણ એવીજ વલે થાય. અરે ! એના ધરમાં કરો સરસામાન નથી. આસપાસ વસ્તી મળે નહિ એવા ખુપડામાં રહેછે. મને ઈશ્વરે સાધન આપ્યું છે તો મારે એની સંભાળ લેવી જોઈયે. આહો ! એની સ્ત્રી કેવી બલી છે ! છોકરી તો એક રત્ન છે, એને જો ઊંચા વર્ગની કલવણી મળે તો જોઈ લ્યો પછી. અત્યારથીજ એની આંખ કેવી પ્રેમ અને સમજથી ભરેલીછે. છાનાં રત્ન ઘણી જગ્યાએ ઢંકાઈ રહેલાં હશે, પણ આપણે શું જાણીયે ? ચાકરને મોકલવા કરતાં આજે જાતે આવ્યા તો દુખિયારા કુટુંબના મેળાપનો લાભ થયો, અને એથી એમને પણ ડીક થશે. (જાયછે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થલ, — જોરી.

જગો, ભગો, ભૂલો, રામો, દામો, રાધવ, ભલો. (બધા સાથે પ્રવેશ કરીને)

આવો આવો રે છોકરા રમિયે,

ભેગા ભજે ન તેમને ધમિયે,

બહુ દમ દહ દઈને દમિયે રે આવો રમિયે.

દામો—પે'લાં આ રામલાને ધમિયે રે પછી રમિયે. (મારેછ)

રામો—ભાઈયો, મને મારે નહિ, મારી પાસે ભમેડો નથી.

દામો—નથી તો લઈ આવ, નહિ તો આ લે તો જા. (મારેછ)

રાધવ—અબડદાર ! મારે નહિ મારા ભાઈને. (દામાને પગે જાણી પાડી નાંખેછ.)

દામો—(ઉભા પડને) વાંઝણીના, ઉલટો મારવા આવજી.

ભલો—રંગ છે રાધવ, આવ મારી પડખે. જોઈ તને કાણુ મારેછે તે.

દામો—શું રમશે નહિ ને ભેગો ભજશે ? (તમ મારવા ભયજી.)

ભલો—(દામાને વિવારિને) તારા બાપે હરામખોરી કરીને હજારો રૂપિયા ભેગા કચ્છાછે તેમાં ફૂલછ કે શું ?

ભગો—હા, એમજ છે. ગરીબ હોય તે પૈસા ક્યાંથી લાવે ?

ભૂલો—ક્યાંથી તે ધરમાંથી.

ભલો—ધરમાં હોય તો પંચાત શી ?

દામો—સારે લાવે સાપના દરમાંથી.

ભગો—તારા બાપને સાપનું દર મળ્યું તેવું બીજાને ક્યાંથી મળે ?

જગો—દર મળે તો જીવ રજે.

ભગો—અરે એમ નહિ. “ દર મળે તો દળદર રજે ” એમ કહે.

ભલો—એમ કેમ ?

ભગો—કેમ તે એમ, કે. દામાના બાપે સાપનું દર જોઈને ત્યાં બોલ્યું તો નીચેથી ધન મળ્યું.

ભલો—તેમાંજ એ થનથનાટ કરી રહોછે તો.

જગો—એનું જાણીને બીજાને કરવા જાય એટલાજ માટે હું કહું છું કે, દર મળે તો જીવ રજે.

દામો—જીવ રજે તો ભલે પણુ ધન તો મળે. (ભયજા ફરેછ.)

રામો—જો એનું ઉઠું કશું.

દામો—ફર્યું તો ફર્યું પણ તને કાણુ બેળેછે ?

ભલો—લે રામા, તું મારે ભમરડે રમ.

રામો—ના બલાભાઈ, અમે તમને રમતા બેઠીને રાણુ થઈશું.

ભલો—વારું ત્યારે હું હવણું રમું છું પછીથી તું રમજે. (ગાતાં)

ભમરડા ભમરડા મારું ભમરડો, મારો ભમરડો.

દામો—તડ લઈ તડડડ તોડું ભમરડો તારો ભમરડો.

જગો—ચટ લઈ ચડડડ ચીડ ભમરડો, તારો ભમરડો.

ભલો—ફેર ખાઈ ફેરખાઈ ફેરે ભમરડો ફેવો ભમરડો !

બોલ એ ઉઘે કે જગે ભમરડો મારો ભમરડો.

રામો—ખુબ ઉઘ લઈ એ ઉઘે ભમરડો તારો ભમરડો.

ભલો—રામા ! તું લે આ દોરી ને પેલો મારો ભમરડો.

જગો—દામા તું રામાની સાથેરે. એવડો રાખે શું મરડો.

દામો—આવ રામા, આપણે રમિયેરે ફેરવ તું તારો ભમરડો.

(બધા ભમરડા ફેરકે છે તેમાંથી જ્યાંના ઉઘા ફરયા તે પોતપોતાના ભમેડા નીચે મૂકે છે.)

દામો—(રામાના ભમેડા ઉપર ધા કરતાં)

કટ લઈ કડડડ કાપું ભમરડો, તારો ભમરડો.

રામો—ખુબુ ફર્યું તું તો હાથોરે મૂક નીચે તારો ભમરડો.

કટ લઈ કડડડ ફાડુંરે દામા હું તારો ભમરડો.

(દામાના ભમેડા ઉપર ધા કરતાં તે ફાટી જાય છે.)

દામો—લાવ આંખ્યા મારો ભમેડો, શા માટે ફાડ્યો. (તને રોકે ઝાલી ખા-
રે છે. બધા વચ્ચે પડે છે. બે જણને ઘેર બે છોકરા ખબર કરવા જાય છે.)

જાલમજી—(પ્રવેશ કરીને) મૂચ એ છોકરાની ચોટલી, નાળિયેરની ગોડે
ઉપડી જશે.

દામો—જા ઉઠ, નથી મૂકતા, તારા પાપનું શું જાય છે ?

જાલમજી—મૂકતો નથી ને આંમોદિયો કરજી. (છાંડાવીને એક લપડાક મા
રે છે. દામો રડારોળ કરી મૂકે છે.)

બધા છોકરા—હુરિયો, હુરિયો.

ભૂંડીબાઈ—(પ્રવેશ કરીને) પાંધડી બાળ્યે મારા છોકરાનો ભમેડો ચીરી
નાખ્યો. ક્યાં મુવો એ રામલો. (તને મારવા જાય છે.)

રામો—રમતાં ચીરાયો તેમાં હું શું કરું. (ભલાની પડખે ભરાય છે.)

ભલો—એ તો ચીરવાની રમત છે.

ભૂંડીબાઈ—માટેજ લાવ હું એની ચાંમડી ચીડું. રાંડનાને બીખનું ખા-
ઈને ચાંમોદિયો હજી છે. મુવો રાંડનો.

જયકુમારી—(મવશ કરોને) મારા ભાઈને ખમા કરે, બાઈ! તમે એવી ગાળ દો નહિ. એને મારવા બાઈ નહિ.

ભૂંડીબાઈ—જો રાંડ ડાકણ, ખોટું ઉપરાણુ લેવા આવી છે. તારા હગલાએ મારા દીકરાનો ભમેડો ચીરી નાંખ્યો તે શું તારા માંડીની મતા હતી કે શું ?

જયકુમારી—બાઈ, ધીમાં પડે. તમારા દીકરાને અમે તવો ભમેડો આણી આપીશું.

દામો—એ દેવાળવાની પાલે રમવાને તો એકે છે નહિ ને ક્યાંથી આણી આપશે ?

ભૂંડીબાઈ—ઘરમાં તો ભૂત ભૂશકા મારેછે ને રાંડ શેખાઈ જોને કરેછે.

દામો—આણી આપ તારે મારો ભમેડો.

ભલો—શાંનાં આણી આપે. દા રમતાં ફાટેસ્તો “ચટ ચર્લ ચડડ ચીર ભમરેડો તારો ભમરેડો” એ તુ કહેતો હતો કે બીજો. તે ચીરી નાંખ્યો હોત તો આપવા આવત કે ?

ભૂંડીબાઈ—રાંડાએ જાણીને મૂક્યા રઝળતા. આપની મતા થઈ ને ચીરાય કાઢીનો ભમેડો. લાવ મૂકીદે આમ મારો ભમેડો. (રામાને પાંગાદે ઝાકી લપડાક મારે.)

જયકુમારી—બાઈ, તમે એને મારો નહિ. ખસો વેગળાં. ભમેડો લેશો બીજું શું કરશો.

ભૂંડીબાઈ—રાંડનું નામ જેકુમારી છે તેવીજ આ ભૂંડી આંખમાં ખુમારી જોને છે.

જાલમજી—બાઈ, તમારું નામ જેકુમારી, તમારા બાપનું નામ બીખારીદા ?

જયકુમારી—હા. બાઈ.

ભૂંડીબાઈ—નાંધીલ્યો એનું નામ; જો એ સરકારના માહણની નજરમાં આવ્યું અં જે એમાં તારો વાંક છે. બાઈ, લેઈ જાઓ એને ચ્યુતરે.

જયકુમારી—ચ્યુતરે જવા સરખાં વેણુ તો તમે કાહાડયાંછે, પણ અમારે તેનું કાંઈ નથી.

ભૂંડીબાઈ—કાંય નથી કહ્યું છૂટાંયું ? મૂક રાંડ, આ ઝભણું, ભમેડો આપીને લઈ જજે (ઝભણું શાવતા હતા તે જગાવા લે.)

જાલમજી—જો હું સરકારી માણહ હો તો પેલી ખખર તારી લઈ પણ તને એ ઝભણું લઈ જવા નહિ દો (પાછું જઈ લઈને જયકુમારને આપે.)

લ્યો બાઈ, ને ચાલો તમારે ઘેર, હું તમારું જીવન ધર ખોળતો હતો, મારે આ કાગળ તમારા બાપને આપવો છે.

જયકુમારી—ચાલો ભાઈ, લઈ જાઉં. (જૂઝાણાં બાઈ હું ભમેડો તમને આણી આપીશ, રીસ રાખશો નહિ. (નયછે.)

ભૂંડીબાઈ—નહિ આપું તો હું કાંઈ તારા જેવી ગરીબ થઈ જવાની નથી; પરમેશ્વરે તને પાધરીજ રાખીછે. (નયછે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થલ, મીતારીદાસનું ઘર.

જયકુમારી, જાલમજી, ભીખારીદાસ ને ગંગાબાઈ.

જયકુમારી—(અવેશ કરીને) આ મારા પિતાજી.

જાલમજી—પ્રાણુલાલ શેઠે જોગાપાળ કહ્યો છે, ને આ કાગળ આપ્યો છે.

ભીખારીદાસ—(લઈને) બેહેન હો આ પત્રિકા, વાંચ.

જયકુમારી—(વાંચે છે.)—

ગુણજી ભીખારીદાસ.

પત્રિકા લાવનાર સાથે રૂ. ૫૦૦) મોકલ્યા છે, એ મેં મારા મજબૂતીમાંથી ખચાવી રાખ્યા છે, તે મારી પેટીમાં પકડ્યા રહે તેના કરતાં તમારા કુટુંબના સુખને અર્થે તમે તેના સારો ઉપયોગ કરી શકશો, એવું સમજી અર્પણ કરું છું, તે સ્વીકાર કરશો.

મારા થોડા અનુભવ ઉપરથી હું કહી શકું છું કે તમારી જયકુમારી હજી દેખવાથી તો ધણી સારી ઉંઝરો; માટે એની પછવાડે વધારે લક્ષ આપવાની હું તમને ભલામણ કરું છું, એને વારંવાર નીચે લખેલી ચોપડિયો મોકલી છે, તે એ પણ માન્ય રાખશો.

૧. જીજ્ઞાસુમાળા.

૧. સંસાર સુખ

૨. જીવિતાના જન્મમથરિત્રનું પ્રસ્તક.

૨. જીવિતાનાં પ્રસ્તક

રાયપ્રેર. કાર્મિક

શુદ્ધ ૨.

લ૦ શુભેચ્છક.

પ્રાણુલાલ મુનિલાલ.

જાલમજી—(ચોપડિયો તમા થેલી છોડી આપીને) જખાખ આપવાનો છે કે ?

ભીખારીદાસ—હા ભાઈ: બેસો, આપું છું હો, (પાતાની જાન) કેવો સદ-ગૃહસ્થ, ઈશ્વર ! પૈસો આપે તો એવાનેજ આપજો.

ગંગાબાઈ—બહુ રૂડા સદગૃહસ્થ, આપણી અવસ્થા વિષે એમને ખરે-ખરે લાગી ગયું છે.

જયકુમારી—(ખડિયા, કલમને કાગળ લાવીને) પિતાજી હ્યો, ઉત્તર લખો, ને પછીથી મને પણ લખવા દેજો.

ભીખારીદાસ—બહુ સારૂ બેહેન. (ઉત્તર લખેછ.)

ભાગીરથી—(પ્રવેશ કરતાં) છે તો ભૂંડી, પણ શીખામણમાં રૂડી. શું મારી બાર્ડ ! પપ્પવાડિયું ને પાંચ ઠાંડા થયા તોય હજી મગ આપતાં નથી. ઉઝીનું ને ક્યાં લગી રખાય.

ગંગાબાઈ—બાઈ, તમે અકળાઓછો શું કરવાને; અમે કંઈ નાશી તો ગયાં નથી ?

ભૂંડીબાઈ—(પ્રવેશ કરી સંતાઈને સાંભળેછ.) હવે રમસ્તાન મચશે.

જયકુમારી—માજી, પેલી ભૂંડીબાઈયે એમને ભંભેરેલાં જણાયછે. ભમેડા માટે આપણે જરા બોલાચાલી થઈછે.

ભાગીરથી—જા ગમે તે કેહે. ભૂંડીબાઈયે ભંભેરી છે મને. જોહ, લાવ મારા દસ્તેર મગ, પછી ભૂંડીને રૂડી કરતી ફર.

જમના—(પ્રવેશ કરીને) ભાગીરથી, આપણને આવું ના થટે; એ તો ભૂંડી-બાઈને થટે. તમારા મગ ચારે આપ્યાની ના કેહેછે.

ભાગીરથી—તારે આંણી આપે મારા મગ. આજસાંજે મારે ઓરવા છે.

ગંગાબાઈ—બાપુ, કાલે આવીને લઈજવ્ને. હું મંગાવી મૂકીશ.

ભાગીરથી—હું તો આજે લીધા વના ખસવાની નથી.

જમના—હૈં તારે એમની વતી હું આપુંછું.

ભૂંડીબાઈ—રાંડોને નિંદા કરતાં સાંભળીને ક્યમ સંતાઈ રહેવાય. જો શાહુકોરની દાકરી નીકળી છે. આપતા સોરો વર બહડોતો રંગા નાંખશે. રાંડ બોખરા મેમદાવાદની ગાંમડિયણુ છે તેમાંજ એની યુદ્ધિ બોખરી છે તો. (જયકુમારીને) લાવ રાંડ મારી વાડકો દાલ લઈ ગઈ છું ને, ને મૂક આમ મારો ભમેડો.

જયકુમારી—હવણાંને હવણાં ભમેડો ક્યાંથી આપું ? ને દાળ તો રાંધેલી તમે આધરો કરીને લઈ જવાનું કહ્યું હતું.

ભૂંડીબાઈ—મોં તો આધરો કચ્છો પણ તું ધાધરો બદલીને આવી કચમ ! રાંધેલી દાળ મફતમાં આવીતી કે શું ?

ગંગાબાઈ—બાઈ, કાલે અમે દાળ રાંધીશું ત્યારે તમને પાતેલી ભરીને પોહોંચાડીશું, ને ભમેડો સાંજે પોહોંચતો કરીશું.

ભૂંડીબાઈ—લાવ દાળને ભમેડો હવણાં, દેવાળવાનો વિશ્વાસ શો ?

જયકુમારી—(પેલીઆંથી રૂપિયા લઈને જાયછ.)

જાલમજી—આ તો ખરેખરી ભૂંડી દેખાયછે. રાંધેલુ ધાન માગતાં શરમાતીએ નથી.

ભૂંડીબાઈ—ભમેડાની વાતમાં રડયો વચ્ચે નડયોતો ને અહિયાંય ડા'પણુ કરેછે. ઉઠ સુવા, તને કાણુ પૂછેછે.

જયકુમારી—(લઈ આવતે) હ્યો બાઈ, તમારી દાળ ને આ બે પૈસા ભમેડાના. (બીજા પૈસા મંગાબાઈને આપેછે.)

ભૂંડીબાઈ—(દાળને માટે બાજો ધરતાં) બે પૈસા નહિ લેઉ, ચાર લાવ.

જાલમજી—એક જઈના ભમેડાના બે આપેછે ને ચાર માગછ. હેંડ રાંડ તને ભમેડો અપાવું, જેકાર બાઈ રેહેવાદો તમે, હું એને અપાવું છું.

ભાગીરથી—તારે હવે મારા મગનુંય પતાવી ઘો.

જાલમજી—હેંડ તનેય શેઠના મોદીને તાંથી મગ અપાવું.

ગંગાબાઈ—હ્યો ભૂંડી બાઈ ભમેડાના ચાર પૈસા. ને બેહેન ભાગીરથી તમારા દશ શેર મગના સાડા છ આના ચયા તે તમે હ્યો.

ભાગીરથી—ને મગ આટલા દિવસ રહ્યા તેનું કાંઈ નહિ કે ? અમે તો દશ શેર આપીને પંદર શેર લઇયે છિયે.

જયકુમારી—મા ! આપો એમને પાંચ શેરનું વધારે.

ગંગાબાઈ—હ્યો બાઈ સવાત્રણુ આના વધારે; આટલા દિવસ થોભ્યાં તેથી તમારો પાડ થયો. (ભાગીરથી ભૂંડીબાઈને જમનાં ભયળે.)

ભીખારીદાસ—(લખી રહ્યા પળ.) લે, બેહેન ! તારે લખવું હોય તે લખ, અને બીડીને આ ભાઈને આપ.

જયકુમારી—(લખી, શિરનાકું કરી, બીડીને જાલમજીને આપેછે.) હ્યો ભાઈ ! આ ઉતર; આવજો હો !

જાલમજી—(જતાં જતાં) ગરીબ તો છે પણુ કેવાં ભલાં છે.

ગંગાબાઈ—પરમેશ્વરના લાલ પડયા છે. ઓહો ! આજે આપણને કેટલો બધો લાભ થયો ! ખરે, કાઈ સારાનું મ્હો જોયલું. ઈશ્વર એમનું ભલું કરો. (જયકુમારી લણી કરીને) બેહેન ! આ ચોપડિયો તારા બાપ પાસે વાંચીને જે ના સમજાય તે પૂછી લેજે. હું તને નિલ ચાર ઘડી નવરાશ વધારે આપીશ. (થાતાના ઘણીને) સાંભળ્યું કે ? પ્રાણુલાલનું લખવું યોગ્ય છે. હવે તમારે એના ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું.

ભીખારીદાસ—હવે એ કામ મારું, કેમ જયકુમારી ! તારી ઈચ્છા છે કે નહિ ?

જયકુમારી—શા વારતે નહિ. મને લાગુવા ઉપર બહુ ભાવ છે.

ગંગાપાર્શ્વ—(પાતાના ધણીને) જાણ્યું કે ? દાણા તો ધણા મોંઘા થતા જાયછે, થોડા ભરી રાખ્યા હોય તો કેવું ?

ભીખારીદાસ—એ વાત તો ખરી. પણ જ્યારે આપણે વતન છોડી આવવાની તૈયારી કરવા માંડી ત્યારે રાયજી ગાંધી, નામાના રૂપિયા ચૂકવી લેવા ઘેર આવીને લાંઘવા બેઠો, તે વેળાએ દયાળજીએ રૂ. ૨૫૦) આપી નીકાલ કરાવ્યો છે, માટે એ રૂપિયા એને મોકલી દેવાના છે, તે જતાં વંધશે, તેમાંથી બધી વ્યવસ્થા કરવાની છે.

ગંગાપાર્શ્વ—ખરી વાત. ખરી ઓપટીમાં એ ખપ આવ્યો અને એણે આપણી વટ રાખી. માહે હુંડી કરાવીને ખીંડો.

ભીખારીદાસ—(જયકુમારીને) ચાલ બેઠેન ! મારી સંગાયે (તણે સરાફની કુકાને જઈને હુંડી લખાવી અને દયાળજીના ઉપર ત્યાંજ પચ લખી ખીંડીને દયાલમાં મોકલી, તથા જોયતો સરસામાન આણીને ધરમાં ભરવો.)

અંક ૨ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ, મુખલાલનું અંતઃપુર.

મુખલાલ અને ચંદ્રભાગા.

ચંદ્રભાગા—સાંભળો છો કે ? તમે તો માંદું કશું ગણુગારતાજ નથી. આપણો પ્રાણુલાલ વીસ વરસનો થયો, ને હવે નહિ પરણાવો ત્યારે ક્યારે ? ગરીબના છોકરા મ્હોટા થઈને પરણે, ને આપણાય ત્યારે પરણે તો તેનામાં ને આપણામાં ફેર શો ? મોતીશાનો છોકરો ત્યાર વરસનો પરણ્યો હતો. પ્રાણુલાલને વેહેલો પરણાવ્યો હોત તો આજે એ ભાયડામાં ખપતો હોત !

મુખલાલ—મારી તો ધણિયે મરજી હતી; પણ વચ્ચે કેટલાંક વર્ષ તો સગાંમાં ગડબડ ચાલી. ત્યાર પછી ભવાનીદાસના ધરનું માયું આવ્યું ત્યારે માઈ તો મન થયું પણ પછવાડેથી તારાં પિયરિયાંએ વાંધા કાઢાડ્યા.

ચંદ્રભાગા—(મેથ ધોને) ખરૂંસ્તો, મારા ભાઈને અદાલતમાં બેઠી ગયો હતો, તેના ધરની છોકરી મારા ધરમાં ધાલું ! તમારે મન તો ફીકજ તો.

સુખસાલ—અમે એટલા માટેજ રહેવા દીધું. હવણું આટલી બધી લીલી પીળી શા વાસ્તે થાયછે ?

ચંદ્રભાગા—(જરા નરમ પડીને) આપણા દાવની હાલમાં બે કન્યા છે. એક જીવાણુની, ને એક રામદાસની; બેમાંથી એકનું ઠરાવી દો.

સુખસાલ—આજે આપણા મુન્યમ ઘર આગળ આવે ત્યારે સંભારજે; એમની મારફત તજવીજ કરીશું.

ચંદ્રભાગા—બહુ સારું, પણ લગનગાળો ટુંકડો ઘણો આવેછે, માટે સતામી રાખજો. આજુને આજુ પ્રાણલાલભાઈની વરધોડો ચડાવવો છે, અને 'મારે વિવા' માહાલવો છે.

સુખસાલ—'વિવા' સુખે માહાલજો. હવે હું દિવાનખાનામાં જાઉં છું, વાળુનો સમય થાય ત્યારે કાઢાવજો. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ, પ્રાણલાલની खानगी મેઢી.

પ્રાણલાલ અને જાલમજી.

જાલમજી—(પત્રિકા આપીને) ભાઈ! એ ઘરનાં બધાંય માંણુહ તમારાં બહુ વખાણુ કરતાંંતાં. એક બારેક વરહની છોડી હતી, તેણે તો આ કાગળ વાંચ્યો. ને લછપું. છોડી બા હારી.

પ્રાણલાલ—(પત્રિકા ઉઠેલતાં) જોયું જાલમજી! એ બધાં કેવાં સારાં છે ! (વાંચે છે.)

કૃપાનિધાન પરોપકારી શેઠ પ્રાણલાલ.

આપે પત્રિકાની સાથે રૂ. ૫૦૦)ની ચેલી મોકલી તે, મ્હોટા આભારની સાથે માન્ય કરેલું, અને હંશ્વર પાસે માચું છું કે, તે તમારું બહું કરો. પિસે તમ સરખા ધાર્મિકની પાસેજ હોએ. કે અમ સરખા ગરીબ ઘઈ ગયેલા નિરાશ્રિતોની સંભાળ લેવામાં તેનો ઉપયોગ ઘઈ શકે. ખરી વાત છે કે, તમ સરખા દ્રવ્યવાનને એટલી રકમ કશા હિસાબમાં નહિ; પણ આહા! અને તો તે કેટલી બધી ઉપયોગની ઘઈ પડશે! તમારા આવા દયાળુ સ્વભાવને કોઈ હંશ્વર તમારી મનકામના પ્રાપ્ત કરે. તથાસ્તુ.

જયકુમારોને શીખવવાને વાસ્તે તમે જે ચોગ્ય સૂચના કરીછે તેને વાસ્તે તમારો ઉપકાર માનું છું. ખરી વાત છે કે એ છોકરીનાથી અને ઘણી વાતે લાભ થશે. એના સુધારાને માસ્તે મારાથી બનતો શ્રમ કરવાને હું સૂકીશ નહિ.

જયકુમારિયે આપડિયાની ભેટના બદલામાં જે તમારો ઉપકાર માન્યો છે તે નીચે વાંચવામાં આવશે.

જાલાલપુર.

કાર્તિક શુદ્ધ ૨.

લ૦ તમારા આભારી.

લી ખમ્મીદાસ ગોપાળદાસનો આશીર્વાદ.

માણસાલ શેઠજીને જયકુમારી ભણીથી લખવાનું કે, આપે મારે વાસ્તે બીજી પાંચ ચોપડિયા મોકલી તેથી હું બહુ રાજ થઈ. હું જ્યારે જ્યારે એ ચોપડિયા જોઈશ અથવા વાંચીશ, ત્યારે ત્યારે આપ સાંભરી આવશે, અને આપનો ઉપકાર મારા મનમાં તાજે રહ્યાં કરશે. મને વધારે ભણવાનું બહુ મન છે, ને આપના કામગીરી મારા પિતાએ મને શીખવવાની હા કહી છે, અને વાસ્તે પણ મારે આપનો ઉપકાર માનવાનો છે.

(જયકુમારી 'લખેલું' કુરીથી વાંચીને પાતાના મનમાં.)

એણે જો રસ્તો જાણ્યો તો પાતાના વિચાર લખીને બતાવવાની શક્તિ એનામાં સારી છે. ઓહો ! મારી ચોપડિયા એ જ્યારે જ્યારે વાંચશે અથવા જોશે ત્યારે ત્યારે મને સંભારશે ! કેવી આનંદની વાત ! એની મનદર છપી મારા હૃદયને ભેદે છે, તે હું પણ કેમ વીસરી જઈશ ! મારી ચોપડિયા કપાટ સેવ્યાં કરતી હતી, તે કરતાં એને કેવી હુપયોગી થઈ પડશે ! બીજાં સ્ત્રીઓનાં પુસ્તક તથા ગુજરાતી ભાષાની ચોપડિયા અપારને બાંધવા આપી છે. તે બધી એના ખપની છે, માટે તે હું એને મોકલાવીશ. એના અક્ષરનો મરોડ ધણો સારો છે, અભ્યાસ પડયેથી હજી ધણા સારા લખશે. (ધડિયાળમાં જ વાગતા સાંભળીને) ઓહો ! આજે તો વેહેલી વાળુ કરવાની છે. (ભલમજીના ભણી જોઈને) બલમજી ! જીવોની ધરમાં તજવીજ કરો કે, વાળુનો સમય થયો છે કે નહિ ? હવણાં હું મા પાસે જાઉં છું. તજવીજ કરીને પિતાજીને ખબર કરજો કે. ત્યાં પધારે.

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થલ, અંતઃપુર.

ચંદ્રભાગા અને માણસાલ.

ચંદ્રભાગા—(માણસાલને આવતા જોઈને) આવ બાઈ ! આજ આખો દાહોડો, એવડો શા કામમાં હતો કે, જણાયોજ નહિ ?

માણસાલ—માજ; હું જરાક બાહાર ગયો હતો.

ચંદ્રભાગા—આજે મુન્યમ આવવાના છે કે ?

માણસાલ—કેમ મા, એમનું કાંઈ કામ છે ?

ચંદ્રભાગા—હા-પેલા રામદાસ અને જીવજીજીના ધરની કંન્યાઓ વિષે તારા બાપને કંઈ તજવીજ કરાવવી છે. હવે તું બહુ મ્હોટો થયો માટે વેહેલો વેહેલો પરણાવી દેજે.

પ્રાણલાલ—(મનમાં ઘણું કષ્ટવાદન) વાર અત્યારથી તે મારે શું વહી જાય છે, મા! હવણું એ વાત જવા દો.

ચંદ્રભાગા—(ગુસ્સે ધન) વાહ ! આતું કેહેતાં શરમાતોએ નથી ? આવડો મ્હોટો થયો ને ના શું કહું છું. અને તને પૂછેછે કાણુ જે ખોલી ઉઠું છું. તું તો તારે પરણવાનો ધણી

પ્રાણલાલ—(કબાઈ જઈને) મા, તમે એવડાં બધાં ગુસ્સે શું કરવાને થાઓછો ? હું તો સહજ કહું છું. (નીચું જોઈને પોતાના મનમાં) આ તો ભોગ લાગ્યા, કાણુજાણે કેવીએ મૂર્ખી આણીને માથે મારશે. મા તો માઈ માનનાર નહિ, કદાચિતને કહું પણ અસાની ગણીને હશી કાઢાડે સારે એમાં માલ શો ? પિતાને કદાપિ મોતીલાલ સમજાવે ને એ માને તો.

(સુખલાલ આવેછે અને પ્રાણલાલ ઉઠેછે.)

સુખલાલ—કેમ બાઈ, ક્યાં ગયાઓછો ?

પ્રાણલાલ—આપ ભોજનશાળામાં પધારો, હું હવણુંજ આવ્યો. (પોતાની ગેડીમાં જઈ મોતીલાલના ઉપર પત્રિકા લખી જાલમજની સાથે ગ્રાહ્યેછે.)

ચંદ્રભાગા—જેયું ? દીકરાને તો પરણવાનું મન નથી.

સુખલાલ—કેમ ? તે એને કહું કે શું ?

ચંદ્રભાગા—સેહેજ મેં તો વાત કાઢાડી કે બલા, એ રાજી થાય, પણ બાઈયે તો પોત પ્રકાશ્યું ?

સુખલાલ—વાર એણે ના તે શા મેજે કહી હશે !

ચંદ્રભાગા—કાણુ જાણે ! આ તો ઘણી નવાઈની વાત ! મારા મ્હો ઉપર ના કેહેતાં શરમાયોએ નહિ. ખરે મને તો એનું મન કંઈ બમી ગયેલું જણાયછે; હવણુંનો હેઠળ ઉતરતોજ નથી; મેડીમાં કાણુ જાણે શુંએ કચ્ચાં કરેછે. જાલમજ કેહેતો હતો કે “ એ તો ચોપડિયો વાંચ્ય વાંચ્ય કરેછે ને થાકેછે તારે લખેછે. ”

સુખલાલ—આપણે ક્યાં એને પૂછીને કરવાનું છે. બે ચાર દિવસમાં ઠોકી બેસાડું છું. તારી મરજી થઈ એટલે આપણે રાખતું નહિ.

ચંદ્રભાગા—ઠીક સારે તો, અરે એ તો અમથો મ્હોની ના કેહેતો હશે, પણ મનમાં ગમતું તો.

સુખલાલ—હા એમજ. ચાલો હવે આપણે વાણું કરિયે.

(બધાં વાણું કરવા જાયછે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થલ, મોતીલાલનું ઘર.

મોતીલાલ અને જલમજી.

જલમજી—(સલામ કરતાં.) મોતીભાઈ સાહેબ ! પ્રાણલાલભાઈએ ચીઠી મોકલી છે. (આપે છે.)

મોતીલાલ—(લઇને વાંચે છે) :—

“ મારા પરમપ્રિય મિત્ર.

આજે આખા દિવસમાં આપણે એક વાર પણ મળ્યા નથી માટે સાત વાગતાં પધારો તો બહુ સારું.

માની સાથે વાત કરતાં, તેમનો વિચાર અને સત્વર પરણાવવાનો જણાવો તે ઘડીથી અર્થ પડતું નથી. રામદાસ અને જલમજીને તમે સારી ધેડે જાળખો છો. છોકરિયોની નિશાળ નિહિ કાઢાડવા દેવાને વાસ્તે તમારા સામી તકરાર કરીને, અમનાથી થાય એટલું અંતે માણસ કંઈ ચૂકે છે. એવા માણસોના ધગની છોકરિયા ભણેલી અને પાંશરી હોય એવું સંભવતું નથી, તો અજ્ઞાનીની સાથે પરણીને આખા જન્મારો વ્યર્થ કરવા તેના કરતાં કંવારા રહેવું એ અને વધારે પસંદ છે. અરે ! જેની સાથે આપણું મન મળ્યું નથી, જે નામાં કંઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન નથી એવું માત્ર એક હાલતુ ચાલતું પૂતણું લાવીને વળગાડે તેની સાથે હરીને વાત કરવાતું મન કેમ થાય !

પૈસા આદિતું બીજું અનેક પ્રકારનું સુખ હોય, પણ જેને ચાગ્ય સ્ત્રી મળે નહિ, તેને મન બહુ મૂળ છે, અરે તેના કેવા ભવાડા થાય ?

મારા પિતાના કેવા વિચાર છે તે પૂર્ણ રીતે આપના જણવામાં છે. આપણા લોકોના ચાલ પ્રમાણે મારાથી એ વિષે એમને કંઈ પણ કેહેવાય નહિ. માને સંહજ કંઈ એટલામાં કાપા-અમાન થઈ ગયાં. માટે આજે સાત વાગતાં પિતાજીને આપે મળવું, અને હાલતુ વિતાહતી વાત માંડી વાળે, એને વાસ્તે આપનાથી થાય એટલી યુક્તિ કરવી.

જલ્લા દિવસથી ડુંબઈ જવાનો મારો વિચાર છે, પણ એક પછી એક નડતી અડચણોને ક્ષીધે હુલ લગી જવાને બન્યું નથી. પિતાજીને મને તેટલાં લાંબાં ભાષણ કરીને સમજવશો પણ હકે ઉડશે નહિ, માટે હાલ તો માત્ર એટલું જ કરાવવું કે, મને ડુંબઈ જવાની આશા આપે.

“ પિતાજીની પાસેથી રબ ક્ષીધા પછી મારી મેડીમાં પધારશો.”

રાવપુર શુક્રવાર
સાંજના ૭ વાગતાં, }

૯૦ સેવક.

પ્રાણલાલ સુખલાલ.

જલમજી—જવાબ આપવાનો છે કે ?

મોતીલાલ—ના ભાઈ, હુંજ લાંબાં આવું છું.

(મોતીલાલ, જલમજીની સાથે જાય છે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થલ, સુખલાલનું દિવાનખાનું.

સુખલાલ અને મોતીલાલ.

સુખલાલ—(વાગું કરીને દિવાનખાનામાં આવ્યા કે તુરંત મોતીલાલને આવતા જો-
ઈને) આવો મોતીભાઈ ! શી ખબર છે ?

મોતીલાલ—સારી રહેછ; પ્રાણુલાલ એમની મેડીમાં છે કે?

સુખલાલ—હા. હવણાંજ વાગું કરીને ગયો. તમે ભાઈબંધ થઈને કેમ સમજવતા નથી ? ભાઈની તો પરણવાની મરજી નથી.

મોતીલાલ—એ વર્ષ વેહેલા કે માંડા, પરણુંજ પડશે તો.

સુખલાલ—(મોતીલાલના શબ્દ કમીથી જાણેછે.) બે વર્ષ માંડા કે વેહેલા,
એમ કેમ? તમે પણ એના જેવાજ દેખાઓછો.

મોતીલાલ—હાલમાં ના કેહેશે તો પછી પરણ્યા વિના ચાલે એવું છે ?
પણ એમના મનમાં એવું કે, મુંબઈ જઈ આવ્યા પછીથી થાય તો ઠીક. જો
મરજી હોય તો વર્ષ છ મહિના ફરી આવવા દે. દાદાડા જતાં વાર નહિ
લાગે. કાલે સવારે આવીને ઉભા રહેશે. અને તમે એટલી એમની મરજી
રાખશો તેથી એ ખુશી થશે.

સુખલાલ—હું કે દાદાડે ના કહું છું. મારે મ્હોડે તો એણે વાતેય કા-
દાડી નથી. એની માને આગ્રહ છે, તેથી પરણીને જાય તો ઠીક. એ જો
માનતી હોય તો મારે તો એટલું બધું કાંઈયે નથી.

મોતીલાલ—તમારી મરજી હોય તો એમને બોલાવો, માફ જો માને
તો કહું.

સુખલાલ—હા ચારે (ચાકરને હાક મારીને) જાતી ઘરમાં જઈને કહે કે
બોલાવેછે, દિવાનખાનામાં પરભાણું કોઈ નથી.

ચંદ્રભાગા—(પ્રવેશ કરીને મોતીલાલને જોઈને) કેમ મોતીભાઈ! તમે અહિં
ક્યાંથી ભૂલા પડ્યા ?

મોતીલાલ—ઘેરથીજ આવ્યો.

સુખલાલ—(ચંદ્રભાગાને) મોતીભાઈ કહેછે કે, પ્રાણુલાલને મુંબઈ
જવાની મરજી છે તે જઈ આવ્યા પછી પરણવાની વાત કરો તો ઠીક.

ચંદ્રભાગા—એ વળી એવી વાત ક્યાંથી લાવ્યા ! પચણીને જવાને કોણ
ના કહેછે ?

મોતીલાલ—તમે જાણો છો કે, બાઇનું શરીર હાલમાં સાફ રહેતું નથી. હું પોહાર ઝપટાયો ત્યારે વેચે હવા બદલવા જવાનું કહ્યું તે પ્રમાણે ગયો એટલે કેવા સારો થઈને પાછો આવ્યો! આવ્યા પછી પરણાવજોની, તમે રાજી થઈને રજા આપો તો ધણું સાફ દેખાય.

ચંદ્રભાગા—ક્યારે પાછો આવે ?

મોતીલાલ—વર્ષ છ મહિના પછી.

ચંદ્રભાગા—(ચમકીને) એ મારા બાપ ! એટલા બધા દાહાડા કેમ મોકલાય ! મહિના પંદર દાહાડામાં જઈ આવતો હોય તો સુખે જાય.

મોતીલાલ—રસ્તે એટલા દિવસ તો થાય, એક વાર જવા તો દે, ઠીક લાગશે તો વેહેલા આવતા રહેશે.

મુખલાલ—એની એવી મરજી છે તો, એનું મન ખાટું કરવાની કાંઈ અગત્ય નથી, કન્યાઓ તો હજી નહાનિયો છે. તેમના જોગ એના વિના બીજાને કાંઈ વર નથી.

ચંદ્રભાગા—(જરાક ગુસ્સે થઈને) મને ખબરજ હતી જે તમે કાંઈ કરનાર નથી, તમારે એવું મન છે ત્યારે મારે શું ?

મોતીલાલ—તમારે તો રહેમ રાખવી જોઈયે, એ કાંઈ તમારા સામા થઈને જાય છે ? તમે ના કહેશો તો નહીં જાય. તમારી પાસે એટલું એ માગી લેછે. તે તમે નહિ આપો ત્યારે કોણ આપશે ? શેઠની તો હા છે. ભૂડાં તો માત્ર તમેજ થશો.

ચંદ્રભાગા—ત્યારે મારીએ હા છે. કોહો જે જ્યારે જતું હોય ત્યારે સુખે જાય. હું શું કરવાને ભૂંડી થાઉં જે ? આજ કાલના છોકરા ગાંઠે નહિ ત્યારે શું કહિયે.

મોતીલાલ—ના, ના, તમે ખુશીથી હા કોહો ત્યારે.

ચંદ્રભાગા—ખરે ખુશીથી કહું છું.

મોતીલાલ—ઠીક ત્યારે હું પ્રાણલાલને કહું છું.

(ચંદ્રભાગા તથા મોતીલાલ જાય છે.)

પ્રવેશ ૬ ટો.

સ્થલ પ્રાણલાલની મેઢી.

પ્રાણલાલ અને મોતીલાલ.

પ્રાણલાલ—(મોતીલાલને સીડી ઉપર ચડતા જોઈને) આવો મારા પ્રિય મોતીલાલ ! પિતાને મળ્યા કે ?

મોતીલાલ—હા ભાઈ, કામ સિદ્ધ થયું. તમારી નજરમાં આવે ત્યારે મુંબઈ જવા નીકળો.

પ્રણાલ—ચાલો ઠીક થયું; પણ શી યુક્તિ કરી ?

મોતીલાલ—બહુ માથાકૂટ કરવી પડી નથી. મા તો જરાક મરોડથી બોલનાં હતાં, પણ જેમ તેમ કરીને દરાવ્યું.

પ્રણાલ—મા પણ હતાં કે શું ?

મોતીલાલ—હાસ્તો, એકની હા થી શું વળે ? પણ કોહો હવે ક્યારે જવાનો વિચાર રાખો છો ?

પ્રણાલ—મને લાગે છે કે, પરમદાહાડે નીકળું તો ઠીક. કેમ. તમે આવો તો કેવું સારું ! આનંદમાં દિવસ કાઢાડીશું. હું એકલો જઈશ પણ તમારા વિના ઠીક નહિ પડે.

મોતીલાલ—મારી પણ ઘણી મરજી છે. હું પોહોર જઈ આવ્યો ના હોત તો નક્કી આવત. હાલમાં “સ્ત્રીઓધપ્રસારક સભા” જામી છે તે ધૂળ મળી જાય એ ચિંતા મને મ્હોટી છે.

પ્રણાલ—એ વાત પણ ખરી, આપણે જો જરાક ઢીંચું મૂકીએ તો અધુંએ સૂવે. (જરાક રહાત) ભાઈ ! મને તો કાંઈ સૂઝતું નથી. પાછો આવીશ એટલે વળી એની એ વાત ઉપડશે.

મોતીલાલ—એવું તો થઈ પડશે, ચિંતા શું કરવાને કરો છો, એકવાર જઈ આવો તો ખરા, રસ્તામાં વડોદરા, સુરત વગેરે જગ્યાએ શોધમાં રહેજો, જો કોઈ હીરો હાથ લાગે એવું હોય તો; હું પણ પેરવીમાંજ રહીશ. એ બધા કૂટી મરશે તોપણ તમારા જોગ કોઈ મળશે નહિ ત્યાં સુધી આપણે કરવુંજ નથી. પાટલે ક્યાં બીજાને ખેસવું છે.

પ્રણાલ—મારા કરતાં તમને એ વિષે વધારે ચિંતા છે, એટલે મારે નિરાંત છે. ઈશ્વરેચ્છા, એક વાર જઈ આવું તો ખરો. તમારે ઘણી સંભાળ રાખવાની માત્ર એજ છે કે, મારી જેરહાજરીમાં વિવાહ કરી એસે નહી. જો લાગ્યું થયું તો પછીથી મ્હોટી પંચાત પડશે.

મોતીલાલ—અહિની તો તમારે કશી ચિંતા રાખવીજ નહિ. (ઘડિયાળમાં જાંઘને) બીજું કાંઈકેહેવાનું છે ?

પ્રણાલ—ના ભાઈ બહુ વાર થઈ હોય તો પધારો હવે, પણ કેહેતા જાઓ ક્યારે મળશો ?

મોતીલાલ—તમે જ્યારે કોહો ત્યારે. ગમે ત્યારે પણ દાહાડામાં એક-વાર મળવાનો તો આપણા નિયમ છેજ.

પ્રણાલ—વાર ત્યારે, ઠીક છે. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થલ, અંતઃપુર.

ચંદ્રભાગા, પ્રાણલાલ.

પ્રાણલાલ—(આઠ વાગતાં પરવારીને માની પાસે જઈને) મા ! કેમ મને આજ્ઞા છે ? કાલે મુંબઈ જાઉં ?

ચંદ્રભાગા—હા ભાઈ સુખેથી જા, પણ વેહેલો આવજો. તારા આપે રજા આપી કે નહિ ?

પ્રાણલાલ—ના મા, હુંકયા પડી હું એમને મળ્યો નથી.

ચંદ્રભાગા—(સુખલાલને આવતા જોઈ) પેલા તારા આપ આવે, પૂછતું હોય તો.

પ્રાણલાલ—હા પૂછું છું.

સુખલાલ—(પ્રવેશ કરીને) કેમ, મા દીકરો શી સંતલશ કરો છો ?

ચંદ્રભાગા—એવી જો સંતલશ થતી હોત તો, પરણુવા ઉપર દીકરો મુંબઈ જવાતું કહ્યું કરે ? એ તો જાઉં જાઉં કરી રહ્યો છે.

પ્રાણલાલ—માજી તમે એમ કેમ ઓલો છો ? તમારી રજા વિના કશુંય કોઈ દિવસ કશું હોય તો કેહેતાંય ભણાં (પાતાના આપ જણી જોઈને) આ તો હું એમને પૂછતો હતો કે કાલે મુંબઈ જાઉં ? કેમ પિતાજી ! તમારી શી આજ્ઞા છે ?

સુખલાલ—અમારી તો સદર પરવાનગી છે.

પ્રાણલાલ—હીક ત્યારે. હું તૈયારી કરું છું સવારમાં વેહેલો ફરીને જઈશ.

(પ્રાણલાલ ભય છે.)

પ્રવેશ ૮ મો.

સ્થલ, પ્રાણલાલની મેડી.

પ્રાણલાલ અને જલમજી.

પ્રાણલાલ—(જલમજીને બોલાવીને) જલમજી ! આપણે કાલે તોપ પડતાં મુંબઈ જવા નીકળીએ છે, માટે તૈયાર રહેજો. ભટલાને વરધી આપજો-કે ગાડી સંજાળો અને એ પણ તૈયાર થઈ રહે. મને લાગે છે કે રસોઈ કરવાને કૃપાશંકરને લેઈશું તો હીક પડશે. કેમ વાર ?

જાલમજી—હાજી એ બેલાડે એવો નથી. ને હાર રાંધેછે.

પ્રાણલાલ—વારે સારે એને પણ કહી રાખવું. અને નાથાને ખીજું કા મકાજ કરવા લેવો. પણ હવણું તમે જાઓ અખારને ઘેર, ત્યાંથી આકાનાં બોધમાળાની ચોપડિયો લઈ, નરસિંહરામ કરીને બજારમાં ચોપડિયો વેચનાર બેસેછે તેની દુકાને આપી આવો. અને ખીજી દશ છે તે, તમે ગયા હતા એ બીખારીદાસને પોહોંચાડો. એમને કેહેજો કે હવણું તો પ્રાણલાલ મુ'બઈ જાયછે, આવશે સારે મળશે.

જાલમજી—હીક શેઠજી (જતાં નિસરણીમાં મોતીલાલને આવતા જોઈને) બાઈ ! મોતીલાલ આવેછે.

પ્રાણલાલ—(મોતીલાલ ઉપર આંચો એટલે) આવો મોતીલાલ (બંને એક કાચ ઉપર બેસેછે.)

મોતીલાલ—કેમ, તમે તો તૈયારી કરવા માંડી દેખાયછેને શું !

પ્રાણલાલ—હાજી, તમે કાઢાડી મૂકેછો સારે શું કરિયે ?

મોતીલાલ—ના બાઈ. હું નથી કાઢાડી મૂકતો, જીવણજી અને રામદાસની છોકરિયો કાઢાડી મૂકેછે.

પ્રાણલાલ—જવાદોને એ વાત; હવણુંતો ઈશ્વરે એ બંધનમાંથી છોડાવ્યો છે.

મોતીલાલ—પણ વેહેલા આવજો. તમે તો નવી નવી જગ્યાઓ જોશો, તેથી ગંમત થશે. પણ હું એકલો પડીશ તેથી મારા દિવસ ક્યમે કર્યા જશે નહિ.

પ્રાણલાલ—નિરૂપાયે તમારાથી જૂદાં પડવું પડેછે. કહિંક ફેકાણું પડશે તો તરત પાછો આવીશ.

મોતીલાલ—હવે મળ્યા તે મળ્યા, ફરીથી તો તમે પાછા આવશો સારે મળીશું. હવે તમે તૈયારી કરો હું રજા લઈશ. (જાયછે.)

પ્રાણલાલ—(સ્વગત) બીખારીદાસને ઘેર હું ગયો હોત તો જયકુમારીને મળત. આહા ! કેવી બલી છોકરી છે, જોઈયે વારે જાલમજી શા સમાચાર લાવેછે ! (વિચારમાં વિચારમાં આરામ ખુરશી ઉપર બેસીને મનમાં ઘડલાંગ કરેછે, એટલામાં જાલમજી આવી પોહોંચેછે.)

જાલમજી—બંને જગ્યાએ ચોપડિયો આપી આવ્યો. બીખારીદાસના ઘરનાં બંધાંએ તમારી ખબર પૂછીછે. પેલી જોકાર તો મળવા આવવાને સાર થઈતી પણ મનમાં શુંએ આવ્યું જે પાછાં લુગડાં બદલી દીધાં ને મને ખડકી આગળ આવીને કહ્યું કે “ મારી વતી તમારા શેઠને ઘણું

ઘણું કરીને બોલાવજો, અને કેહેજો કે વેહેલા આવે. એ પાછા આવશે કે તરત મને ખબર પડશે નહિ માટે તમે કેહેવા આવો તો ઠીક. મારા ઉપર એમનો બહુ પાડ થયો છે. જીવોને! ફરીથી વળી દહ ચોપડિયો મોકલી. હું ભણું એમાં એમની બહુ ખુશી છે; તો નક્કી બહુ મેહેનત લઈને પણ હું ભણેશ.”

પ્રાણલાલ—(સાંભળીને પોતાનાં મનમાં) ખરે એનો પ્રેમ મારા ઉપર સારો છે. હવે રાત્રી પડવા આવી તેથી લાચાર છું. મળવા આવવાને તૈયાર થયેલી ને વિચાર ફેરવ્યો એ ઉપરથીજ એની સમજણ જણાઈ આવેછે. એના મનમાં એમ આવ્યું હશે કે, ખીજા કોણ જાણે શુંએ મનમાં ધારે. ઈશ્વરે જેમ ધાર્યું હશે તેમ થશે. સવારમાં વેહેલાં ઉઠવુંછે માટે હવે પરવારીને સૂઈજવું જોઈયે. જાલમજી ! તમે સવારના યાત્રા હશે જાઓ સૂઈ રોહો હું પણ ઘોડીવાર પછી સૂઈજઈશ. (જાલમજી જાયછે.)

(મજસકામાં ઉઠીને પ્રાણલાલ કુંબઢ લણી સિધાવછે.)

અંક ૨ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ મીતારીદાસનું ઘર.

ભીખારીદાસ, ગંગાબાઈ, જયકુમારી ને છોકરાં.

સર્વે સાથે—(ગાયછે.) ‘શરણુ પડયોછું રે શ્રી હરી.’ એ રાગ.

પ્રભુજી ! પાળો રે પ્રેમથી, એમ અમે કરગરિયે નાથ,
રક્ષા કરજો રે મથી, આપવિના સૌ અમે અનાથ. પ્ર.

ભીખારી—સારી સાંધ હશે જો આપની,

ગંગા—તો ભવસાગર પાર જવાય,
નહિ તો હુખીશું સૌ દેખતાં,
અવર ન આપી શકશે સાંધ.

સર્વે સાથે—પ્રભુજી પાળો રે પ્રેમથી. ૧

છોકરા—રખડી રઝળી દા’ડા કાઢીશું,

ભૂજો ખરીશું ચો ભગવાન !

ભીખારી— ભાવ ન કો જન આવી પૂછશે,

ગંગા— લીધાવણું સંભાળ નિદાન.

સર્વે સાથે— પ્રભુજી પાળો રે પ્રેમથી. ૨

જયકુમારી— અમને નીતિનું બળ આપવ્ને,
દેવે સદ્મનિ દયાનિધાન !

ગંગા— કોપી કદ અમારાં નાંખવ્ને,

જયકુમારી— દેવે વિધાકર્ત્તા દાન.

સર્વે સાથે— પ્રભુજી પાળો રે પ્રેમથી. ૩

છોકરાં— અમને ભૂખ્યાં નહિ સ્વારવ્ને.

ગંગા— દેવે વસ્ત્ર પેરવા કાઠ. વાવરવાની વરતુ આપવ્ને;

ભીખારી— જેથી જળવાઈ રે અમલાઠ.

સર્વે સાથે— પ્રભુજી પાળો રે પ્રેમથી. ૪

છોકરાં— અમને પાટી પોથી આપવ્ને,

જયકુમારી— ભણવા ઉપર દેવે ભાવ.

છોકરાં— રમવા રૂડાં રમકડાં આપવ્ને,

ગંગા— થાવા દેવે હીક નિભાવ.

સર્વે સાથે— પ્રભુજી પાળો રે પ્રેમથી. ૫

જયકુમારી— ભાઈયો, હવે ચાલો હું તમને હાજરી કરાવું. (લઈ જાય છે.)

ભીખારી— સાંભળ્યું પ્રિયા ! જયકુમારી જેવી ઘરખટલો ચલાવવામાં પૂરી કાળજી રાખે છે તેવીજ ભણવાની પણ રાખે છે. પરવારી કે પોથી લઈને ખેસે છે. ભણતી જાય છે તે એના ભાઈયોને પણ ભણાવે છે.

ગંગા— એ છોકરીથીજ મને પૂરી નિરાંત છે. બાકી માઈ શરીર હવે અર્ધું થઈ ગયું છે. તેથી હું કામકાજ તો ક્યાંથી કરી શકું, પણ એ ગરીબ છોકરીને ઉલટી વેઠ થઈ પડી છે. આગળના જેટલો અભ્યાસ કરવાની એને હવેલાં વેળા ક્યાં મળે છે ?

ભીખારી— જેટલું શીખવું જોઈએ એટલું એ શીખી ચૂકી છે. વ્યવહારપયોગી સર્વે જ્ઞાન એણે મેળવ્યું છે. પ્રાણલાલે આપેલાં બધાં પુસ્તક તો એણે જીવંત કરી મૂક્યાં છે.

ગંગા— પોતાના ઉપર ઉપકાર કરનારને રીઝવવાના હેતુથી.

ભીખારી— અને વળી વધારે પુસ્તક એ વાંચવા આપે એવી ઉલટને લીધે. એ સદ્ગુહસ્થનું કલ્યાણ થયું.

ગંગા— કુ એના આશ્રયથી નિવૃત્તિ વળતાં બધી વાતે લાભ થયો.

ભીખારી૦—અને તેથીજ આધિ વિસરતાં મારા વ્યાધિમાં ઘટારો થયોછે. પણ પ્રિયા, તારા ભણીની ચિન્તા મને હવે ઘણી થવા લાગીછે. તાં શરીર ઘણું ધસાતું જાયછે.

ગંગા૦—મારા પ્રિય, એવી ચિન્તા કરશો નહી, મને હવે ફેર પડવા માંડ્યોછે. ક્યજો ખર્ચસો પાછો વળવા માંડ્યોછે. મારે જરાક સૂઈ જોઈયે છિયે.

ભીખારી૦—ગાંધમાં ગોળી વાળીને લાવુંછું (જાયછે.)

ગંગા૦—(સ્વત) ગમે એટલું કઠિણ કાળજી રાખવા જાઉંછું પણ હવે રહેતું નથી. જાણ નહિ પડવા દેવા સૂઈનો સખખ કાઢાડ્યો પણ અરે ! એ ! મને ઘણું દરદ થાયછે.

અરે ભગવાન ! માં શરીર ઘણું લથળી ગયું, મને જે થોડું થોડું દુઃખ થતું હતું તે તો ગણગણતું નહિ; પણ હવે તો મારા હાથમાં ઉપાય રહ્યો નથી. અરે ! મેહેનત કરવાથી આ આંત્રી પેટમાં ભરાઈ ગઈ છે, તે તો હવે ખડુ દુઃખ દે છે. મારાથી કામ થતું નથી તોપણ કંઈછું. પણ આ તો ખડુ વધ્યું. હવે છાતું રાખવામાં માલ નથી. જે બને તો કાંઈ ઉપાય કરે. (આંધિનું શ્વ ભરાઈ આવેછે) અરે એ ! (બેલાન ઘઈ એકદમ પડેછે.)

જયકુમારી—(ધખકારો સાંભળીને દોડી આવેછે ને ધભરાઈ જઈને) અરે માડી, આ શું ! તમને શું થયું ? (તેની આંખો દાખેછે) અરે ! ભગવાન ! આંધિનું આ શું ?

ગંગાબાઈ—(થોડોક વારે કળ વળવા પછી, કુઃખ દબાવીને) મેહેન ! ધભરાઈશ નહિ. મારા પેટમાં આંધિનું કાંઈ થઈ આવ્યું છે. પથારી કરની, મારે જરાક સૂઈ જવું છે.

જયકુમારી—(ઝટ ઝટ પથારી કરીને) હીડો મા ! પથારી કરી.

ગંગાબાઈ—(જયકુમારીના આધારથી પથારી ઉપર જઈને બેઠા પછી) મેહેન ! મને ચૂંક અને મળત્ય આવેછે, જરાક અજમો ને મીઠું લાવ ફાકું.

જયકુમારી—(દોડી દોડી લઈ આવેને) હ્યો, મા, પાણીને ઘુટડે ઉતારો (ખાલો ધરેછે.)

ગંગાબાઈ—(ફાકવા પછી) મેહેન ! બેશ, મારે ઉશીકે.

જયકુમારી—(ઉતરી ગયેલે મ્હોળા બેસતાં બેસતાં) મા, થોડાંએ ફેર પડ્યો ?

ગંગાબાઈ—બેશ ! તું ચિંતા કરીશ નહિ, એ મટી જશે.

જયકુમારી—રોગ થતાંવાંતજ ઉપાય કરેવો એ ધણું સાઈ છે. જે કોહો તો કાઈ વૈદને બોલાવી લાવું.

ગંગાબાઈ—એ લોકોનું આપણાથી પૂરું પડે નહિ. જેમ ઈશ્વરે ધાત્રું હશે તેમ થશે.

જયકુમારી—શરીરની પછવાડે બધુંએ છે. ખર્ચ થાય ત્યારે કેમ કરિયે; ઈશ્વર સૌ આપી રહેશે.

ગંગાબાઈ—એક બે દિવસ વાટ નેહશું; એટલામાં મર્યું તો હીક છે. નહિકર પછીથી કોઈને બોલાવીશું.

જયકુમારી—હીક ત્યારે, જેવી મરજી. મને લાગેછે કે મારા પિતાજી બાણુતા નહિ હોય.

ગંગાબાઈ—ના; એમને જણાવવાની કોઈ જરૂર નથી. અમરતા વળી એ ચિન્તા કરી બેસે.

જયકુમારી—વાર ત્યારે નહિ કહું. પણ પેલા પિતાજી આવે.

ગંગાબાઈ—હો આવના, પણ તું કોઈ ગડબડ કરીશ નહિ.

ભીખારીદાસ—(પ્રવેશ કરતાં. ગંગાબાઈને ઘણી અશક્ત બેઠને) કેમ, હવણું તને ઘણું છે કે શું ? લે આ ગાળની ગાળી.

ગંગાબાઈ—(લેતાં) ના. ના. એ તો એમ જણાયછે.

ભીખારીદાસ—જણાયછે શું ? મ્હોકું પીણું ધર્મક જેવું થઇ ગયું છે ને ? હવે તો કોઈ વૈધને બોલાવવો પડશે.

ગંગાબાઈ—તારે, એવડું બધું કોઈ નથી. અગત્ય પડશે તો વળી બોલાવીશું.

ભીખારીદાસ—(જયકુમારીને વગળો લઈ જઈને) બેહેન, જા તું ઔપધ-શાળામાં, આમ નાંખી મૂકાય નહિ. (જયકુમારી બચે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થલ, ઔપધશાળા.

શાગિયો અને ઔપધ આપનાર.

૧ લો શાગી—સાહેબ, મને ઘણી પીડા થાયછે, ડાકટર ક્યારે પધારશે.

ઔપધઆપનાર—તમે ધાંધલ કરશો તેથી કોઈ થવાના નથી.

(જયકુમારી પ્રવેશ કરેછે.)

૨ બે શાગી—અરે, ઓ ! પેટમાં ચુંછળાં વળેછે. (સ્વગત) મરેરે ડાક-ટર આવતો.

૩ બે શાગી—એને ચુંક આવતી હોય તો સાહે જે બીજાનું દુઃખ બાણે.

જયકુમારી—શું ડાકટર સાહેબ નથી ?

એક સ્ત્રી—હું આવી ને એ ગયા. મારી આ છોકરી સારની રૂ. ૨૬ કરે છે. મેં ઘણું એ કશું પણ મને કાગળિયું લખી આપ્યું નહિ (રડતી છોકરીને)
જાની આ છાની.

ઐપથ—તારે તમારે પણ ફો આપવા'તા.

૪ થો રોગી—ગરીબ માણસ ફો ક્યાંથી લાવે ?

બીજી સ્ત્રી—ફો તો શું પણ ઓસડના પૈસા આપવા ભારે ના પડે તો જઈયે નહિ પેલા છોટાલાલ ડાકટર પાસે; પણ શું કરિયે ? જાણ્યુંકની બાઈ ! ડાકાની તોલડી તેર વાનાં માગે. હવણાં સાસુનાથી જૂવાઈં કશું છે ને એ તો આખા આઠ આણે છે.

૨ જે રોગી—એમનું દવાખાતું ધરનું છે પણ ગરીબ હોમ છે તેને તો મફત ઓસડ આપે છે ને વળી મફત જોવા પણ જાય છે.

૩ જે રોગી—આ ઐપથશાળાનું કામ છોડીને એ તો બાહારગામ ગયા'તાને. પાછા આવ્યા છે કે શું ?

૨ જે રોગી—હા, પણ એમણે ચાકરી છોડી દીધી સારથીજ આ ચટણીખાઉ પધાર્યા છે.

એક સ્ત્રી—એ અહિ હતા ત્યારે ઓસડના પૈસા માગતા નહિ, ને આ ભાઈ તો ઓસડના પણ પૈસા માગે છે.

૧ લો રોગી—ને તે નથી આપતા તેના ભાગનીજ આ પગવણી છે.

ઐપથ—કહેવા દે ડાકટરસાહેબને એવું બોલજી ! સરકાર સારી દવા મોકલતા નથી તે ડાકટર મુંબઈથી મંગાવી આપે તેના પૈસા લેસને.

૩ જે રોગી—પેલી ધોળા ઓસડની શીશીમાંથી પરમ દાહાડે તમે એક જણને જોખી આપીને એ રૂપિયા લીધા નોહોતા ?

૪ થો રોગી—અરે એ તો કવીનાઈન, ને વળી એ ઐપથશાળાનીજ દવા છે તો.

ઐપથ—ધાંધલ મૂકો, ડાકટર સાહેબ આવેય.

ડાકટર—(મરશ કરીને મિલ્કિપથન આપતાં) યા પ્રભાણે દવા તૈયાર કરન સીપાઈ બરાબર રામદાસ શેઠયે ધરી ધાણ. (જના માંડે છે.)

જયકુમારી—સાહેબ, મારી મા—

ડાકટર—શું મરવા સતીય, બેસ, બેસ હું આનુંચ. તું નવી જણાએય. અગિયારમે નંબર આવાયને ધાંધળ શું કરેય. (પાસેના ખંડમાં જાય છે અને પાતાના સાબતિયા સાથે સોફ્ટા રમંચા બેસે છે.)

જયકુમારી—મારી મા પણે પિડાયછે ને આ તો સોઠટાં રમવા બેઠા !

ઐકધૃત—તારે વેલેલાં આવવુંતુકની, એક ઘણુ પતાવ્યો સારે. આ તમારો તો ખીન્ને ઘણુ છે.

૧ લો રોગી—અમારો ઘણુજ વાળવા બેઠા છો તો ?

ઐક સ્ત્રી—ને ખાંડવાનો એક ઘણુ હતું અધૂરો મૂકીને આવી છું ને છોકરાં બધે ડાંગર ડાંગર કરશે.

જયકુમારી—ચાલો ખાઈ, આપણે ડાકટર પાસે જઈએ. (બધે.)

ડાકટર—એક પોપાર. બેબે પોપાર પડ્યા. મારૂં, મારૂં. પેલું બુગ મારૂં.

ઐક સ્ત્રી—જેયું. ડાકટરને અહિં તો મારવાનો ધંધો ચાલે છે.

જયકુમારી—સાહેબ મારી મા—

ડાકટર—પ્રાધા નહિ કે મરવા દે. ચાલુ જ બેશ સાં, આવિયેય. તારી ભાંજગડમાં મારી સોઠટી મરી ગઈ. અરેરે ! જા, જા, બેસ.

જયકુમારી—ખમા કરે મારી માને. તમારી નિરશ્વ સોઠટી મરવાથી તમને આટલું બધું લાગેછે તો મારી મા—

ડાકટર—મરે તેમાં મને સનાન સુતક શું લાગવાનો છે.

૧ લો રોગી—(પ્રવેશ કરીને) અરે બેન, ડાકટરનાં કાળગનં કંઠણુ હોય.

૨ જો રોગી—(આવીને) શત મારી હશે કે સહસ્ર મારી.

ડાકટર—મારા તોડ આગળ હજારો મરન ગયાં તેમાં અમારા કાવ !
(હસે પળે) આત્મારામ કશાલા સઘળાલા થેઉન દેતો.

બધારોગી—શું તમે રમશો ને અમે બેશી રહીશું.

રમનારા—જાઓ ડાકટરનું અપમાન ના કરો.

૩ જો રોગી—ચુપ ડાકટરના ઉપર પેટ ભરનારા.

ડાકટર—ધાંધલ કરેય. ચાલ્યો જા. (બધાંને ધક્કેલે.)

જયકુમારી—મને સાહેબ કાઢાડી ના મૂકો મારીમાને સૂતી—

ડાકટર—તું પણ તેની સાથે લાંબી થઈને સૂ.

ઐક માણસ—(પ્રવેશ કરીને હલવે રહીને ડાકટરને) મારા ઉપર ખુનનો—

ડાકટર—રામદાસ શેઠને ત્યાં જઈને નક્કી કર. જા આમની સાથે.

૧ લો રોગી—જેયાં ડાકટરનાં લક્ષણ !

ડાકટર—ચાલુ નીકલ અહિયાંથી. બીખારીની રીતે દવા લેવા આવતાં શરમ નથી લાગતી.

૧ લો રોગી—સરકારી દવાખાનું છે, સરકાર તમને પગાર આપેછે. ને

અમારીપાસે માણસ મારફત પૈસા માગોછો તે મળતા નથી ત્યારે આમ પડ્યો છો. (જયકુમારીને) જોયું ! લાંચની કેવી ગોઠવણો થાયછે.

ડાક્ટર—ભૈયા લગાઓ એ સસુરકુ ધગ્યા.

૨ જો રોગી—શું બધાંની પાસે હરામના પૈસા માગશે ને નહિ આપે ત્યારે આમ આખરે લેશો ?

ડાક્ટર—વળી તું બોલ્યોકે (તેને ધગ્યા મારેછે.)

બધારોગી—મારો હરામખોરને (ડાક્ટરની ને તેના દિયારની પૂજા કરેછે.)

ડાક્ટર—પોલિસ ! પોલિસ ! પોલિસ !

બધા રોગી—(મારતાં મારતાં) પોલિસ ! પોલિસ ! પોલિસ !

જયકુમારી—(૧ લા રોગીને) ભાઈ ચાલો આપણે છોટાસાલને ઘેર જઈએ અહિં પત્તા લાગે એમ નથી.

૫ જો રોગી—એમણે બાહારગામથી આવીને ઘરની ઔપધશાળા કાઢાડીછે, ને ગરીબની દવા મફત કરેછે; ચાલો આપણે ત્યાં જઈએ.

ડાક્ટર—અરે પેલી પોરી પડ્ડન ગઈ પકડો એને. (પોલીસના સિપાઈ આવીને બધાંને મળુતરે લઈ જાયછે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થલ, મીંચારીદાસનું ઘર.

ગંગાબાઈ.

ગંગાબાઈ—(પાતાના મનમાં) અરે ! હવે મારા આખા કુટુંબની ધણી માડી વલે થશે—મારો રોગ ઘટવાને બદલે ઉલટો વધતો જાયછે તે વિષેની મનપર વૈદ્ય વિના બીજા કોઈના જાણવામાં નથી, પણ ધણા દિવસ એમ ડેલવામાં ઠીક નથી. એચિંતી કાણ જાણે કેમએ વેળાએ આંખ ડબાઈ જશે તો મનની વાત મનમાંની મનમાં રહેશે. જયકુમારી છે તો ડાહી તોપણ મારાભણીથી એ શીખામણની વાતો મારે એને કેહેવી જોઈએ.

(જયકુમારી આવેછે.)

જયકુમારી—મા, બારને અમલે, તમને ઔપધ પાવાનું વૈદ્યરાજે મને કહ્યું છે તે પ્રમાણે હું તૈયાર કરી લાવીછું, જરા પી લેશો ?

ગંગાબાઈ—હા, ખેહેન, લાવ, (ઔષધ પી જાયછે.)

જયકુમારી—મા, આજનો તમારો ચેહેરો જોતાં મને લાગે છે કે,

તમને વધારે અસુખ છે. અને કોઈપણ પ્રકારની ચિન્તા કરતાં હો એવું જણાય છે.

ગંગાબાઈ—ખરી વાત બ્રેહેન, આજે જરા એમ છે. તને ચિન્તા થાય એટલા માટે હું ચોરી રાખવા જાઉં છું, પણ તું એવી ચકાર છે કે. મારા ચંદુરા ઉપરથી તુરત સમજી જાય છે. હવે મારે તારાથી એ વિગે કાંઈ છાતું રાખવું જોઈએ નહિ. મને એમ લાગે છે કે, હવે હું જાજી દિવસ કાલાડીશ નહિ.

જયકુમારી—(મહાશોકાકુર ધર્મ) અરે માડી, એવો દિવસ ઈશ્વર કરેને ના આવે. સારે શું તું અમને સઘળાંને રજાગતાં મૂકીને વેહેલી જતી રાહીશ? અરે માડી ! (તેની આંખ આંસુથી ભરાઈ જાય છે.)

ગંગાબાઈ—બહુ બ્રેહેન, તું એમ કરીશ સારે તો મને ઉત્તરું વધારે દુઃખ થશે. તું કામ ઉપાડી લે એવી યઈ છે, તેથી મને આપણા કુટુંબ વિષેની કાંઈ ચિન્તા થતી નથી. તું સમજું છે. અને તારા વાંચવામાં થાણું આવ્યું છે તેથી મારે તને કહી જવાનું કાંઈ બાકી રહ્યું નથી. તો પણ બે બોલ કહેવાની મારા મનમાં ઈચ્છા થાય છે. ઘરમાં બીજું કાંઈ છે ?

જયકુમારી—ના મા, તમારે મ્હોએથી સાંભળવાને મને બહુ મન છે. કેમકે, તમારાં આવા સમયનાં વચન મારા હૃદયમાં કોરાપલાં રેહેશે, તેથી કરીને આટે રસ્તે જવાનું મન થશે તો તે તુરત મૂને સાંભરી આવશે, અને તેની અસર એટલી બધી થશે કે, ઈશ્વર કરશે તો તમારા વચનથી કલ્કરી હું કોઈ દિવસ ચાલીશજ નહિ.

ગંગાબાઈ—હીક સારે, સાંભળ. મેં અગાઉથી વિચારી રાખ્યું છે તેટલું કહું છું:—

સીતાજીના મહિનાનો રાગ.

“ સીતા આવિયો કારતગ માસરે, કંથજી ક્યારે આવશે. ” એ રાગ.

મારી પુત્રી તું પ્રાણાધાર, રૂડી રીતે ચાલજે;

સોંપું સઘળો હવાલો આજ, તે તું સંભાળજે. ૧

હવે તુજ પર સૌ આધાર, એવું અંતર ધરી;

ચાલજે તું સદા રૂડી ચાલ, પ્રભુથી ડરી ડરી. ૨

નહાના નિરાશ્રિતો તુજ ભાઈ, હવે તારે આશરે;

કરશે તું તેઓની સંભાળ, એવી મુને આશ રે. ૩

હતા બોગી રૂડા તારા આપ, રોગી થયા તે હવે;

જોની કેવી ધુજો તેની કાય, લવારી તે બહુ લવે. ૪

બોળા મનના બહુ એ ગરીબ, તેને હામ આપજે;

આપી યોગ્ય આશ્રય તું નિલ, બધાં કટ કાપજે.	૫
ધતાં ધરની સ્થિતિનો વિચાર, અસુઝાઈ હું મરું;	
પણ તારી મુને ઘણી હામ, તેથી ધીર મન ધરું.	૬
હવે દુઃખ દરિયાનો અંત આવ્યો એવું જાણજે;	
જશે દુઃખ, ધશે સુખના દિન, ખરું તું પ્રમાણજે.	૭
સૌનો ભત્તા ભલો ભગવાન, બધાં દુઃખ બાળશે;	
નંની સૌ પર છે સમદૃષ્ટ, તમોને તે ભાળશે.	૮
નહિ સરખા ગયા કોઈના દિન, જશે નહિ કો તણા;	
એવા ઈશ્વરના ઘણા નિ'મ, તેમાં તો નહિ મળ્યા.	૯
થઈ તું વરવાને જોગ, જાણું હું એ સહુ;	
પણ એજ વિષેની સુણ, વાત એક હું કહું.	૧૦
લાલચુ, લોભિયા બહુ લોક, વળી કપરી ઘણા;	
ખતલાવે ઉપરથી પ્રેમ, આખર નહિ આપણા.	૧૧
માટે જોઈ વિચારી તું બેહેન, શોધી વર કા'જે;	
હોય ઠહો વળી વિદાન, તેની સાથે લાડજે.	૧૨
વળી હોય ન દુર્ગુણ એક, વિવેકથી પૂર જે;	
જોશે મનના જે સાચા જોડ, ઘણાક મધુર જે.	૧૩
બહુ ક્રતાવળી ન બનીશ, ધિરજ મન ધારજે;	
એવા મળતાં લાગે જો વાર, તો તું મન મારજે.	૧૪
ધશ કરશે તુને એમાં સહાય, આશીષ છે માફરી;	
તુને મળશે ભલો ભરતાર, દેશે સુખ, દુઃખ હરી.	૧૫
પણ એક તું રાખજે માદ, કદિ વીસરીશ માં;	
તુજ જાતોને દુઃખ માંહ, દૂર કરીશ માં.	૧૬
રાજ વાંચ્યાનો તુજને રિવાજ, ઠાઠા મારી દીકરી;	
તેથી તારા લદ્દયની માંહ, શીખામણ રેહે ભરી.	૧૭
તેનો લાભ લેવાના દિન, હવે તારે આવશે;	
આવી જો તું તે શિક્ષાને માર્ગ, તો તે સુખ લાવશે.	૧૮
મને મટશે થોડા દિન માંહ, ચિન્તા તું કરીશ માં;	
મારા સમ તુને જો ગભરાય, આંખો તું ભરીશ માં.	૧૯
એકલી તુને જોઈને આજ, અગાઉ સૂચના કરું;	
મુને હાડ ચિન્તા નહિ કાંઈ, રખે બેહેન તું ડરું.	૨૦

જયકુમારી—(ઘણા લક્ષથી સવે સાંભળ્યા પછી આંખમાં આંસુ સાથે) અરે માડી, આવી રીડી શીખામણ મને કેવી ઉપયોગની થઈ પડશે ! એ તો

મારા કાળજીની સાથ જડાઈ ગઈ, હું કોઈ દિવસ એ વીસરી જનાર નથી, તેમ, એથી ઉટલી રીતે કોઈ દિવસ ચાલનાર પણ નથી. પણ માણ ! જોપદ પીધાને એક અવર થવા આવ્યો ને વૈધરાજ હજુ આવ્યા નહિ, તે કાંઈ કામમાં રોકાયા હશે તેથી વીસરી ગયા હશે, જે તમારી આજ્ઞા હોય તો હું એક ફેરા ખાઈ આવું.

અંગાખાઈ—હા, ત્યારે, તેમણે આવવાનું કહ્યું હોય તો જઈ આવ; પણ તારા ખાપ ક્યારના ક્યાં ગયા છે ?

જયકુમારી—વૈધરાજે એમને કહ્યું છે કે, નિન્ય ખુટ્ટી હવા ખાવાથી આરોગ્યતા રહે છે, કેટલાક રોગ થતા હોય તો તે અટકે છે, અને ખીજ થયા હોય તો એથી મટે છે. આ વિષેનો એક બે દિવસમાં અનુભવ થયો એટલે એ તો સવાર, સાંજ બંને વેળા ફરવા જાય છે, આજે મારા ભાઈએને લઈને ગયા છે. તે હવે આવતા હશે.

અંગાખાઈ—હા, ખરી વાત, ખુટ્ટી હવાના લાભ વિષે તું એક ચોપડી-માંથી વાંચતી હતી, તેનો અનુભવ હવે આપણને મળ્યો. તારા ખાપની સાથે ખાપુએ વળી જાય છે કે ?

જયકુમારી—ના મા, એનાથી ચલાય કેમ ? એ તો પેલો ફગિયામાં રમે. પણ હવે હું જઈ આવું. (જાય છે.)

અંગાખાઈ—(એકલી મનમાં) ઓહો ! કેવી ડાહી છોકરી, બધું એને કુંડું સાંભરે છે. ઘરમાં રું થાય છે એની તો એના ખાપને કાંઈ ખપર નથી. અરે ! આવી છોકરી ના હોત તો આખા કુટુંબની કેવી માડી વડે થાત, પણ ગરીબનો બેલી ધક્કર છે.

(આવી વિચાર કરે છે એટલામાં તે ઉક લેવાઈ ગઈ, ચંનપડવા માંડ્યું નહિ, મનમાં ગભરાટ થવા લાગ્યો, અને એકદમ બેભાન થઈ ગઈ, થોડી વાર આવી સ્થિતિમાં તરફડિયાં મારતી રહી, ને પછીથી હાલતી બંધ થઈ ગઈ.)

ખાપુ—(થણી ભૂખલાગી હતી તેથી આંખમાં ઝળઝળિયાં આણીને રડતો રડતો) બેહેન ! (તને જોઈ નહિ એટલે જે આરડામાં તેની મા સૂતી હતી તેમાં બોળવા ગયો, અને માને સૂતેલી જોઈને) જીજી, ખાવા, ઓ જીજી ! ખાવા આપું, મને ભૂખ લાગી છે, આજ તું કમ બોલતી નથી. (ઉત્તર આપ્યો નહિ એટલે તેના મ્હો ઉપર પાતાલ મ્હો સૂકીને) જીજી ! કમ બોલતી નથી, બોલને, ઓ જીજી ! જીજી ! ઉહ, મને ખાવા આપ. થણું કરતાં જોશી નહિ ત્યારે પોતાના હાથથી, તેની હમેશાંને વાસ્તે મિંચાઈ ગયેલી આંખ ઉધારવા જાય) આંખો કમ મિંચી રહીશું, ઉધાડ ને ઉહ, (તેનો ધડો થઈ ગયેલો હાથ ઝાલોને ઉઠાડવાને બેઠે છે) હંહ જીજી ! હંહ ઉતેને. (છોકરાએ થણી ગ્રેહનત કરી પણ તે ઉઠી નહિ ! ઉઘટે શાકયો એટલે પોતાની બેહેનને

બોલાવતો બોલાવતો ખડકોના ઉમરા આગળ ગયો, ત્યાં એના ખાપને પોતાના બાઈચો સાથે આવતો જોઈને ઉભો રહ્યો.

ભીખારીદાસ—(વવશ કરીને) કેમ બેઠા, કેને બોલાવેછે, કેમ રહેછે ?

ખાપુ—મા ઉઘી ગઇછે, ને મને બૂખ લાગીછે, મારે છીચી ને તાતા ખાયા છે. ને હું બોલાવુંછું તોય ઉઠતી નથી, ધૂઈ ગઇછે, તમે ઉઠાડો.

ભીખારીદાસ—(ગભરાઈને એકદમ અંદર દોડી જાયછે, અને ગંગાખાઈના કુદ-દાનો ફિક્કો દેખાવ જોઈને એકદમ) શિવ, શિવ, શિવ, શિવ; મજ ગરીબ ઉપર આ શો કોપ; અરે ભગવાન ! મેં ને શાં ખાપ કચ્ચાં હશે ! તું આટલો બધો મારા ઉપર કેમ કોપ્યો. અહો ભગવાન ! શિવ, શિવ, શિવ, શિવ; (મુશ્કેલીથી બેસેછે.)

ખાપુ—(તને ઠાકે ખાજીને) ખાપા, માને ઉઠાડતા નથી ને કેમ રહેછો ? એને ઉઠાડોને. (ઊંચાણે આવું બોલવું સાંભળીને તેનો છાતો ધણીજ ભરાઈ આવ્યો.)

ભીખારી—આ આઆ તારી મા તો મરી ગઈ, હવે એ નહિ ઉઠે. હવે એ તારી મા ન હોય (એમ કહીને પાછો રહે) ભગવાન ! શિવ, શિવ, શિવ, શિવ; મારો બધો આધાર ગયો, હવે મારી શી વસ્તે થશે ? તારાં ન્દાનાં છોકરાંની દયા તેં કેમ ના આણી, અને વેહેલી વેહેલી જતી રહી ? અહો ભગવાન ! શિવ, શિવ, શિવ, શિવ; (આ પ્રમાણે બિચારો ભીખારીદાસ વિલાપ કરેછે એટલામાં જયકુમારી આવી પોહ્યોથી, ભીખારીદાસને રડતા જોઈને બધાં છોકરાં રડારીજ કરવા લાગ્યાં, તેથી ખુબરાણુ થઈ રહી, તે વગેરેથી સાંભળીને)

જયકુમારી—સત્યાનાશ વળ્યું, મા ગઈ, (ગાભરી ગાભરી ઘરમાં ધસી આવતાં આવતાં.)

સંલિપન.

અરર હાયરે, માડો વા' લોં ઓ, શીખ દઈ મને, નારીં આલોં ઓ,
પ્રથમ ના કહ્યું. “હું નહિં મળું,” કપટ એટલું, તુંજમાં ભળ્યું. ૧
નિરપરાધી તો, છોકરાં અમે, ગુણુ બધા ખરા, ભૂલિયે કયમે ?
મદદ તારીથી, પેટ તો ભરી, સુખોં હતાં અમે, ખેસતાં ઠરી. ૨
કંઈક થાતું તો, બીક તું ધરી, નરમ તું થતી, મોતથી ડરી;
વિસંજોં એ સહુ, કૂર તું થઈ, રઝળતાં મૂકી, કેમરે ગઈ. ૩
ગરીબ માહરા, ખાપ ખાપડા; કયમ કરી પૂરું, એ કરે છડા;
ધિરજ સર્વને તાહરી હતી, સરસ દેતીં ઓ ! નિલ, તું મતિ. ૪
કયમ કરી હવે, હું તને મળું, તુજ વિચોગથી, ઉઠી હું બળું;
ફિકર મુજને, મારી તો નથી, ગરીબ બાઇચો, વેદશે મથી. ૫

અરર ! તેમની, શી વસ્ત્રે ઘશે; દિવસ તેમના, તે કચમે જશે;
 રઝળી હું મરી, જૈશ ઓ હરિ, અરર હાયરે, માત માહરી. ૬
 દુખ ઘટી અમે, પીડ પામતાં, નજર તારીથી, સુખ માનતાં;
 નજર પ્રેમની, તે હવે હરી, અરર હાયરે, માત માહરી. ૭

ભીખારીદાસ—(રડતા રડતા) મારા બેટા ! તું રડીશ નહિ, તારાં વિદ્યા-
 પનાં વચન મારા કાલજમાં સુંસરાં નીકળી જાયછે. તારા બાઇ બધા રડેછે
 તેમને છાના રાખ્ય; બધાય બાપડા જૂખ્યા છે. બાપુનો ઘાંટો તો તારી માને
 બોલાવી બોલાવીને અને રડીને છેક બેસી ગયો છે. બાપુડી, હવે તું છાની
 રહે, એટલે તારા બાઈ પણ બધા રડી જાય.

જયકુમારી—(મનને જે આ રાખીને ડુસકાં ભરતી પોતાના ભાઈચાને બીજ ખંડમાં
 લઈ જઈ રમતે વળગાડી પાછી આવેછે.)

ભીખારીદાસ—કેમ બેહેન, તારા બાઇ છાના રહ્યા ?

જયકુમારી—હા, તેઓ રમતે વળગ્યાછે. હવે મરદુ સ્મશાન લઈ જ-
 વાની સામગ્રી કરવી જોઈયે. (રડતા ભણી જોઈને) ઢાણુ, વૈધરાજ આવેછે ?
 અરેરે ! શા કામનું ! હવે કાંઈ માને પાછી ઉઠાડી શકનાર છે ! (ઉભા થઈને)
 આવો વૈધરાજ ! હું આપની પાસે આવી તે વારની મા તો શમી ગઈછે.

વૈધરાજ—મેં તો પ્રથમથીજ ખાત્રી કરી હતી કે હવે એ ઉગરનાર
 નથી. એટલામાં તમારા એક પડોસિયે આવીને ખબર કરી એટલે મારા
 માણસને મેં જોયતો સામન લેવા મોકલ્યો છે તે બીજાં માણસોને તેડીને
 પેલો આવે.

જયકુમારી—વૈધરાજ ! તમે આવી અગાઉથી જાણવલુ કરી તે બહુ
 સારું કયું ! અરે ભગવાન. (રડે.)

વૈધરાજ—(રડતાં છોકરાં આવતાં જોઈ) આ રડતાં છોકરાંને લઈને તમે
 અહિંથી ખસી જાઓ. હિમત રાખો અકળાઓ નહિ. જે કરવાનું
 તે કરવા અમે રસ્તે પાડી આવિયે છિયે.

જયકુમારી—માડી ! માડી ! (અમ કહેતી રડતી છોકરાંને લઈને જાયછે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થલ, ઘરની પરસાલ.

જયકુમારી અને તેના ભાઈચા.

જયકુમારી—(મન સાથે) અરે ભગવાન ! હવે કેમ ઘશે, હું એકથી
 ક્યાં ક્યાં પોહોંચીશ, પણ હવે ગભરાઈ જવું ના જોઈયે; ઇશ્વરના ઉપર ચીકી

નાખીને એસવું. આજ સુધી તો એણે અડ્યું રાખ્યું નથી. પ્રભુના લાલ કાર્ત પણ મળી આવેછે અને તેના ભણીથી યોગ્ય આશ્રય મળેછે. આવા દુઃખદાયક સમયમાં હું જો શોકમાં રહીશ તો મને કશું કામ સૂઝશે નહિ તેથી દુઃખમાં વધારો થશે. એ તો ખરું, પણ મા કેમ વીસરે ! મન કેમ સમજે ? (રડે.)

આપુ—એહેન ! મા કાં, માને કાણુ લઈ ગયું ? બોલતી નથી ને રડકેમ ?

ખીજે ભાઈ—હીંડ, આપુ ! આપણી માને લઈ ગયા તેમની પછવાડે જઈએ. એ વેગળી જતી રહેશે.

જયકુમારી—(રડતી) મારા વાહલા ભાઈયો ! હવે એ વેગળીજ ગઈ; તમારી પાસે કદિ આવનાર નથી, માટે હવે તેને વીસારી દે. એ આપણને છોડીને ગઈતો હવે આપણે એની વાત છોડી દેવી.

ત્રીજે ભાઈ—એહેન, એમ થાય કેમ, માને કેમ વીસરાય ? પણ એ પરમ દાહાડા સોરીએ નહિ આવે ?

જયકુમારી—અરે, હું તમને શું કિતર આપું ? હ્યો, આ રમકડાં રમેા.

બે ભાઈયો—(રમકડાં દાહાડા નાખતાં) રમકડાં અમારે નથી જોયતાં. મા જોઈએ છિયે. મા લાવ; નહિકર આપાને કહીશ. પેલા આપા આવે. (તેના પાસે દાહડા જઈને) આપા, માને ક્યાં મૂકી આવ્યા ?

ભીખારીદાસ—(રડતો) મારાં ન્હાનાં છોકરાં, હવે કંપાન્ત છોડો, એ ગઈ તો હવે નથી આવનારી (રડે.)

વૈથરાજ—(પ્રવેશ કરીને) તમે રડયાં કરશો, તો છોકરાં છાનાં કેમ રે-હેશે ? ધીરજ પકડો, શાન્ત થાઓ. જયકુમારી ! તમારા આપ બહુ પોચા મનના છે, માટે તેમને હિંમત આપતાં રહેજો, અને કોઈ વાતથી ગભરાઈ જશો નહિ, હું આટલા દિવસથી આવું છું તેથી મારા જાણવામાં સારી પેઠે આવ્યું છે, કે તમને કાંઈ કેહેવું પડે એવું નથી, તોપણ તમારા આપની સ્થિતિ જોઈને મારાથી કલ્લા વિના રહેવાતું નથી; તમારું પોષણ કેમ થશે, એ વિષેની તમે જરા ચિન્તા કરશો નહિ; તમારામાં વિદાર્પી ધન ભરેલું છે તેથી ખીજું ધન એની મેળે ચાલ્યું આવશે. મારી છોકરી કન્યાશાળામાં ભણવા જાય છે, તેને સવાર સાંજ શીખવવાનું તમે માથે લેશો તો તમારા કુટુંબનો સારી રીતે નિર્વાહ થાય અને લુગડાં લત્તાં પૂરાં પડે એટલો પગાર હું બાંધી આપીશ. હું જાણું છું કે હવે ધરતું બધું કામ તમારે માથે પડ્યું અને તમારા ન્હાના ભાઈયોની સંભાળ પણ તમારે લેવાની

રહી, તેથી નિલ્ય મારે ઘેર શીખવવા આવવાને તમને ઠીક પડશે નહિ, પણ મારી છોકરીને હું અહિં મોકલીશ એટલે બધી અડચણ દૂર થશે. અને આ ખર્ચની ગોઠવણ પણ હું કરીશ.

જયકુમારી—વૈદ્યરાજ ! આપના આવતા પેહેલાં, મને એજ વિચાર થતો હતો. વળી કુટુંબનો નિર્વાહ કેમ ચાલશે, એ પણ ચિન્તા હતી પણ આહા ! ઈશ્વર કેવો કૃપાળુ છે, હું એવુંજ સમજીશું કે એણે તમારા મનમાં આ વાત ઉતારી. આપની પુત્રીના અભ્યાસમાં વધારો કરાવાને અને તેનામાં સદ્ગુણ આણવાને હું મારાથી બનતો પ્રયત્ન કરીશ. અમારા ગરીબના ઉપર આપે દયા આણી, ખેડેનના વિદ્યાભ્યાસને બાંહેધર અને આશ્રય આપવાનું આપે માથે લીધું તેથી આપનો ખરા અંતઃકરણથી આભાર માનું છું અને સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરું છું કે તે આપનું તથા આપના કુટુંબનું કલ્યાણ કરે. (તેની આંખમાં વધારે આંસુ આવે છે.)

વૈદ્યરાજ—જેમ જેમ હું તમારી સાથે વાત કરું છું તેમ તેમ તમારા સંવિચાર મારા બહુવામાં આવે છે, તેથી મને ઘણો આનંદ થાય છે. તમારા આવા સારા વિચારને લીધે પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વર તમારું સાચું કરશે. (બીજાસીધાસને) તમારે જરાપણ ચિન્તા કે બળાપો મનમાં કરવા નહિ. તમારો રોગ ખોટો છે તેથી મારું માનશે નહિ તો પરિણામ સારું નહિ થાય. ઈશ્વરે તમને આત્મ રત્ન આપ્યું છે તેથીજ સંતોષ માનીને તે કૃપાળુનું સ્મરણ કરી આનંદમાં દિવસ કાઢાડવા. જે વાત બની ગઈ તેને વાસ્તે હાથવરાળ કરવી એ બિંધ્યા છે કહ્યું છે કે—

एकवृक्षसमारूढा राज्ञी नानाविहंगमाः

ते प्रभाते दिशो यान्ति का तत्र परिदेवना ॥૧॥

અર્થ—રાત્રીને વિષે ઘણા પક્ષિયો એક ઝાડઉપર આવીને બેસે છે, તે સવારના પ્રહરમાં દિશાઓ બણી ઉડી જાય છે તેનો શો શોક કરવો ? ॥૧॥ તમે કાંઈ ચિન્તા કરશો નહિ, તમારી પ્રકૃતિ જોવાને હું ત્રોળે ચોથે ફેરે ખાઈ જઈશ.

બીજાસીધાસ—આવા આપટીના અને દુઃખના સમયમાં તમે મારા ગરીબ કુટુંબની આટલી બધી સંભાળ રાખવાનું માથે લીધું તેથી ઈશ્વર તમારું બહુ કરો, બીજું તો હું શું કરી શકું ?

વૈદ્યરાજ—તમારો આશીર્વાદ હું બધા કરતાં વધારે મૂલ્યવાન ગણું છું. નિરાશ્રિતોની સંભાળ લેવાનો પ્રત્યેક મનુષ્યનો ધર્મ છે તે પ્રમાણે તે કરે તેમાં કશું વધારે કશું કેહેવાય નહિ.

ભીખારીદાસ—એવું સમજનારા ઘણા ઓછા છે, પણ પાઠશાળામાં શીખેલા લાલના વિદ્વાનો જે જે મારા જોવામાં આવ્યા છે તે બધા સદ્-વિચારના જણાયા છે. પ્રાણુલાલ કરીને એક આપનાજ સ્વભાવને મળતા સદ્ગૃહસ્થનો મારે મેળાપ થયો હતો તેની કૃપાથી આજ સુધી દાહાડા ની-કળ્યા; અને જયકુમારીને સારી સારી ચોપડિયો ભેટ આપી, તેથી એનો અભ્યાસ વધારવાને તે શક્તિમાન થઇ.

વૈદ્યરાજ—(સાનંદમર્ષથી) શું પ્રાણુલાલ ! મારો મિત્ર ?

જયકુમારી—(ચકિત પદને) પ્રાણુલાલ શેઠ તમારા મિત્ર થાય ? ખરે ત-મારો ને એમનો સ્વભાવ ઘણી રીતે મળતો આવેછે, તે પણ તમારા જો-વાજ દયાળુ છે. એમનો અમારા ઉપર ઘણો ઉપકાર થયો છે. એમનીજ પ્રેરણાથી મારો વિદ્યાભ્યાસ વધ્યો. મારી પાસે ચોપડિયોનું સાધન નો-હોતું તેથી હું નિરૂપાય હતી પણ એ જોઈ એમણે પૂરી પાડી. એમનો ઉ-પકાર તો જન્મ પર્યંત મારાથી વિસરી જવાવ એવું છેજ નહિ.

વૈદ્યરાજ—હું, ભોતીલાલ અને એ સંગાથે પાઠશાળામાં વિદ્યાભ્યાસ કરવા ગયા હતા, યુજરાતી પણ એકઠાજ શીખેલા, તેમાં વળી ત્રણેનો સ્વભાવ સરખો તેથી સારી મિત્રાચારી થઈ ગયેલી છે, હવણું તો એ સુંબઈ ગયા છે ને ભોતીલાલ અહિ છે.

જયકુમારી—પાછા મારે આવશે, એ આપના જાણવામાં છે ?

વૈદ્યરાજ—હવણું આવે એમ તો લાગતું નથી, કેમકે એમનું જવાનું કારણ ગૃહ પ્રકારનું છે.

જયકુમારી—કેહેવાને અડચણ જેવું ના હોય ને કેહેશે તો મારા ઉપર ઘણી કૃપા કરી સમજાશ.

વૈદ્યરાજ—ના, ના, નહિ કેહેવાય એવું કાંઈ નથી. પોતાને યોગ્ય સ્ત્રી મળ્યા વિના એમનો લમ કરવાનો વિચાર નથી, ને એમનાં માથાપ અ-ભારથી પછવાડે થઈ લાગ્યાં છે. વિચારવંત, તેથી તેમની આયના લોપવી પડે નહિ માટે આ એક રસ્તો કાઢાડ્યો છે.

જયકુમારી—(ત્રિમથો હઝકાચલા મનમાં) અને પણ યોગ્ય વર મળ્યા વિના હું પરણનાર નથી, આ વિષે માની શીખામણુ પણ એજ છે, જેને જેવું જોઈયે તેને તેવું મળે તો દંપતિને કેટલું બધું સુખ થાય ! પણ શા કામનું ? હું કાણુ, મારી યોગ્યતા શી ? (વૈદ્યરાજને) પ્રાણુલાલ શેઠે સારી યુક્તિ કરી; માથાપને ચાલતા સુધી જોઈું મનાવવું નહિ જોઈયે.

મોતીલાલ—(ફરીથી ઘડીયાળ કાઢાડીને) જોયું સાહેબ ! સાકા છ થઈ ગયા. પણ કોઈનું ઠેકાણું છે ? મને નથી લાગતું કે હવે કોઈ આવે, મારે ને વિચાર કરવો હોય તે આપણે એએજ કરીને ઉઠવું.

છોટાલાલ—ખરી વાત છે, આવા બેદરકારી લોકોનાં મ્હો ફરીયાદ ઉઘડાવવાની જરૂર નથી; કેમ આજે શા વિષે વિચાર કરવાનો છે ?

મોતીલાલ—આપણે સ્થાપેલી બન્ને કન્યાશાળાઓ સારી સ્થિતિમાં આવી છે. પણ તેમાં વળી વધારે સુધારે થાય એવા ઉપાય કરવાની હવે અગત્ય છે. મેહેલ્લા અંકની નિશાળમાં એક ૧૨ વર્ષની છોકરી આવતી હતી, તે ધણી મેહેનતું હતી. તેથી થોડી મુદતમાં તેણિયે પોતાનો અભ્યાસ ઘણી સારી રીતે વધાર્યો. પણ આપણા ધારા પ્રમાણે તેની મ્હોટી હંમરને લીધે તેને નિશાળમાં આવતી બંધ કરવા વિષે, મેહેતાજીનો મારાઉપર કાગળ આવવાથી. હું જાતે સાં ગયો, અને તેની થોડીક પરીક્ષા લઈ મારા પદરનું ઈનામ આપી વિદાય કરવા માંડી સારે તેણિયે કહ્યું કે, મને લખતાં વાંચતાં અને થોડાક હિસાબ ગણતાં આવડ્યા તેથી હું બહુ રહી એવું મારા સમજવામાં નથી. આટલું રટણ કર્યું સારે હવે હું મારે અભ્યાસ વધારવાને યોગ્ય થઈ એવું કેહેવાય, ને હવે તો તમે મને કાહાડી મૂકાછો સારે હવે હું કોની પાસે જઈને શીખીશ ? તેનું આ કેહેવું મને યોગ્ય લાગ્યું. તેમજ આપણા વિચારમાં પણ હતું, તેથી એ વિષેનો ઘટિત ઉપાય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને તેજ ક્ષણે પ્રાણલાલને લખી વાળ્યું કે, નિશાળનું કામ ચલાવી શકે એવી કોઈ શીખેલી સ્ત્રીની ભાળ કાઢાડતા રહે. એમનું કાલે ઉત્તર આવ્યું છે તે વાંચ્યેથી તમારા જાણવામાં આવશે. (કાગળ આપે.)

છોટાલાલ—(વાંચી રહ્યા પછી.) ઓહો ! જે જયકુમારી વિષે પ્રાણલાલ લખે છે તેને હું સારી પેઠે ઓળખું છું. મારી છોકરીને તેજ શીખવે છે, તેથી તેની વર્તણૂક વિષે હું કેટલુંક જાણું છું તે ઉપરથી કહી શકું છું એના જેવી ખીજ આટલામાં કોઈ મળી શકે એમ મને લાગતું નથી, તેને અને પ્રાણલાલને પ્રસંગ હોય એવું તેના કેહેવાથી જણાય છે. અને આ પત્ર ઉપરથી તો પૂરી ખાતરી થાય છે. પ્રાણલાલને લીધે, તમને પણ તે નામથી ઓળખે છે, અને મળવાને ઇચ્છે છે.

મોતીલાલ—તમને અવકાશ હોય તો આપણે એને ઘેર જઈયે. પ્રાણલાલના ઉપર એણે આવી અસર કરી છે તો એ માનને પાત્ર છે.

છોટાલાલ—ધણું સારું,

મોતીલાલ—આજે આપણે જે નક્કી કરવાનું હતું તે કર્યું, અને ઉઠવાનો સમય પણ થયો ચાલો હવે આપણે જઈયે. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થલ, ખીચારીદાસનું ઘર.

મોતીલાલ, છોટાલાલ અને જયકુમારી.

જયકુમારી—(ખંતેરે આવતા જોઈને) આવોજી પધારો. આજે અમારા ઉપર ઘણી કૃપા કરી (મોતીલાલ ભણી જોઈને) મને લાગેછે કે આપ, પ્રાણુલાલશેઠ અને આ વૈધરાજના મિત્ર હશે ?

મોતીલાલ—હા, એ બંને સાહેબો મને પોતાનો પ્રિયમિત્ર ગણેછે.

જયકુમારી—(વૈધ સાથે આવતા મોતીલાલ છે એ ત્રિવેની ખાતરી કરી લેવાને વાસ્તે) આપ તો “ સ્ત્રીબોધપ્રસારક સભા ” ના મંત્રી છો નહિ વાર ?

મોતીલાલ—છોટાલાલ નોકરી ઉપર ગયા હતા ત્યારથી એ સભાનું કામ હું ચલાવું છું.

જયકુમારી—તમારી સભાએ સ્થાપેલી બંને નિશાળોમાં જનારી બાળકિયોનો અભ્યાસ પ્રસન્ન થવા થોડ્ય છે. તમ સરખા વિવેકી પુરુષોએ અમ અબળાઓની સ્થિતિ સુધારવાનું કામ માથે લીધુંછે તો તેમાં તમને જય મળે. અને તમારું કલ્યાણ થાઓ.

છોટાલાલ—(જયકુમારીને) મોતીલાલની એ કામમાં ઘણી મેહેનત છે, અને તેને વાસ્તે આપણે જોટલું કહિયે તેટલું ઓછું છે. મેં એમને કામ સોંપ્યું તે વેળાએ એવી આશા રાખી હતી કે હું પાછો આવીશ ત્યારે એમની મેહેનતથી ઘણો સુધારો થયેલો જોઈશ, તે આશા મારી પૂર્ણ થઈ.

મોતીલાલ—એમાં મેં શું વધારે કર્યું ?

જયકુમારી—અરે સાહેબ ! આપ વિવેકી છો તેથી એમજ કોહો; પણ આજ સુધી અમારી નોકરી અવસ્થા ચાલતી આવી છતાં તે સુધારવાને કોઈ માધનો પુત્ર બાહાર પડી આવ્યો નહિ. ને હવે આપસરખા વિવેકી સજ્જનો અમારા સારાનેજ વાસ્તે ચલ કરે ત્યારે અમારા તદ્દયમાંથી આશીર્વાચન નીકળ્યા વિના કેમ રહે ? હજી તો થતા ઓરની બાળકિયો આપને વધારે સંભારશે

મોતીલાલ—તમારી સાથે થોડી વાતચિત થઈ એટલા ઉપરથી હું કહી શકુંછું કે તમારી જાતને દીવાવનારી તમ સરખા ઘણી ઓછી હશે, અને પ્રાણુલાલના પત્રથી પણ મારે કેહેવું વજનદાર થઈ પડેછે.

જયકુમારી—(અકસ્મ જુશા થઈને) શું પ્રાણુલાલ શેઠનું પત્ર આવ્યું છે ?

મોતીલાલ—હા, આ રહ્યું (જ્વન કરેછે.)

જયકુમારી—(આનંદથી હાથમાં લઈને) મને વાંચવાની આગ્રા છે ?

મોતીલાલ—હા. સુખે વાંચો.

જયકુમારી—વાંચેછે:—

મારા પરમિત્ર મિત્રો.

હું મારા મવાસમાં ઈશ્વર કૃપાથી આરે ૧૫ રૂબંદુ, અને કેઈ મનુષ્યના બેઠમાં રહેતો નથી. પણ જે કારણને વાસ્તે મારો વિચાર થયો છે તે કારણે વિષે વિચાર કરું છું ત્યારે મન ગાભરું બની જાય છે. મેં અહિં અને બીજી ઘણી જગ્યાએ બહુજ તાત્ત્વ કર્યો, પણ હજી સુધી આશા મારી થઈ નથી, અને હવેથી વિશેષ શોષ કર્યું થશે એવો સંભવ પણ નથી. ઈશ્વરેકદા પ્રમાણે મને તેમ બને, પણ હું મારા ઠરાવથી વિરુદ્ધ ચાલનારો નથી. બીજા માત્ર એટલીજ રહે છે, કે મારા પિતા જે લોકો માફક વળગાડી દેવાને વાસ્તે લખ્યાં કરી બેસશે તે દિલગીરીની સાથે મારાથી તેમનો ઠરાવ માન્ય રાખી શકશે નહિ; પણ આ વિષે તમારા બેમાંથી મોતીલાલને તો મેં કહી રાખ્યું છે, ને વળી મદદમાં છોટાલાલ આવી મળ્યા એટલે મને ઘણી ચિંતા રહેતી નથી.

છોટાભાઈ ત્યાં નહિ આવેલા તેવામાં મોતીભાઈએ લખેલા પત્રના વચ્ચેનરમાં લખવાનું કે, આપણી અગ્રણીયતા કામ ચલાવી શકે એવી યોગ્ય સ્ત્રીની ભાગ હજી સુધી મને મળી નથી, અને આપણે ત્યાં ગંભીરની કુકાન પાસે ભીખારીદાસ કરીને આવી રહેલા ગરીબ શૃંગુરની જયકુમારી નામની ચંચળ અને વિવેકી કુમારિકા છે, તેના જેવી કેઈ મળશે એવી મને જરા-પણ આશા નથી. એના વિષે હું અહિં લખું તે કરતાં તમે જાતે જઈને તપાસ કરશો તેથી વધારે ખાતરી થશે. હું ત્યાં હોતા ત્યારે આપણી બીજા અંકની નિશાળનું કામ ચલાવી શકે એટલું તેનું જ્ઞાન હતું; પણ તેના અભ્યાસમાં ઉપગ્રામી થઈ પડે એવાં પુસ્તકો મેં તેને મોકલાવ્યાં હતાં તથા તેને ગણિત વગેરે કેટલાક વિષયો શીખવવા વિષે તેના બાપને મેં સૂચના કરી હતી, તેથી આટલી વારમાં તો પહેલા અંકની નિશાળનું કામ ધાની સાગી રીતે ચલાવી શકવા જેટલું તેણે જ્ઞાન વધાર્યું હશે. તેના પિતાની ઘણી કઠિણ અવસ્થા છે, તેથી કમીને તેના અભ્યાસમાં કાંઈ વધારો થવાને અડચણ આવી પડી હોય તો કોણ જાણે, પણ તેની ચકોરતા ઉપરથી હું અવગ્રહ કરી શકું છું કે આપણી નિશાળનું કામ ચલાવવાને ઘણીજ થોડી વારમાં તે યોગ્ય થશે. હું એના ઉપર એટલી બધા પ્રસન્ન છું કે, એની સ્થિતિમાં સુધારો થાય, એવો યત્ન જે તમે કરશો, તો તે મારી સ્થિતિ સુધારવા પછવાડે કર્યો એમ હું માનીશ. હું કામમાં હું એટલીજ ભલામણ કરું છું, કે, તમારે તેને જાતે જોવી, અને તેના કુટુંબની સંભાળ રાખવી, તથા તેના અભ્યાસમાં વધારો થાય એવાં સાધનો ચોજ્યાં.

અહિં રહેથી મારી ઈચ્છા પૂર્ણ થાય એવું મને લાગતું નથી. તથા ઘણા દિવસથી છોટાભાઈને મળ્યો નથી, તેમજ જયકુમારીની મુક્તિ મારા દૃઢ્યમાં ધિરાજેલી રહે છે, તેથી થોડા દિવસમાં તમારા ભણી આવવાનો વિચાર છે.

હું જ્યારે ત્યાં હોતા ત્યારે મારા સમજવામાં એમ હતું કે, સુધારાના સાધિયોમાં ગણના નારામાંથી પોતાના નામને યોગ્ય કામ કરવાને માત્ર આપણે ત્યાંનાજ બેદિલી બતાવતા હશે, પણ એમ નથી; અહિંયાં પણ એવુંજ અધેર જોવામાં આવે છે. માટે આપણે કેઈ વાતે પણ નિરાશ થવું જોઈએ નહિ. આટલા દિવસથી હું અહિં આવ્યો છું એટલા સમયમાં પ્રસિદ્ધ

મળાઓમાંથી એક પણ સભા ભરાઈ નથી. તજવીજ કરવા ઉપરથી તે વિષેનાં કાગણ મારા જાણવામાં આવ્યાં છે, તે વિષે આ પત્રમાં લખવા કરતાં રૂબરૂમાં વિદિત કરવાને વધારે યોગ્ય ધારું છું.

સાભાગ્યવતી વિજયકુમારી તથા મદનમોહનને મારા આશીર્વાદ કેહેશો, અને મંગલ ભરૂનને સૂચના આપશો કે, તું તારા અભ્યાસમાં સારો વધારો કરીશ તો માણસાલ સારો સારો ચોપડિયા બિટ આપશે.

૩૦ ઝુન. }
૨૪ જુન ૫. }

૯૦ તમારા દર્શનને અપેક્ષિત.
માણસાલ સુખલાલ.

(પત્ર વાંચી, મહા હર્ષિત થઈને ચોતીલાલને પાછો આપે છે.)

છોટાલાલ—(ચોતીલાલને) આપણે હવે જયકુમારીની વૃત્તિ શી છે તે પૃથ્વી લેવું જોઈએ.

ચોતીલાલ—હાહ, તે પૃથ્વી જે એમની ઈચ્છા હોય તો કરાવ કરિયે.

જયકુમારી—મેં વાંચનમાળાની બધી ચોપડિયોનું અધ્યયન કર્યું છે; તેમજ વ્યાકરણ અને ભૂગોળવિદ્યા પણ મારા ગળ પ્રમાણે જાણું છું. ગણિતમાં એકવર્ણ સમીકરણ સુધી જોયું છે, અને ભૂમિતિનો પ્રારંભ કરવાનો વિચાર હતો એટલામાં મારી માની પ્રકૃતિમાં ખિગાડ થયો એટલે તેમની ચાકરી કરવામાં યુથાઈ.

ચોતીલાલ—ઓહો ! આટલો અભ્યાસ કાંઈ ઓછો નથી.

જયકુમારી—(ચોપડિયાની ટીપ ખતાવીને) એ વિના આટલી ચોપડિયો જે ત્રણ વાર મારા વાંચવામાં આવી છે.

ચોતીલાલ—(સાનંદાર્થથી) કેવી ખુશીની વાત ! છોટાલાલ ! આપણી પુસ્તકશાળામાં અંગ્રેજી શીખેલા જીવાનોમાંથી કેટલાક આવીને ડોળની ખાતર મહોટાં મહોટાં અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રો એકવડાં કરીને ઉપર ઉપરથી જોઈ જાય છે, તેમના વાંચવામાં પણ ગુજરાતી ભાષાની આટલી બધી ચોપડિયો નહિ આવી હોય.

છોટાલાલ—(હસીને) ખરી વાત કોહોહો. પોતાની ભાષાનું અપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવીને પછી અંગ્રેજીમાં પડે છે, એટલે સમૂળગો અભ્યાસ બંધ કરી દે છે. તેથી પરિણામ સારો થતો નથી અને અંગ્રેજીમાંથી ભાષાંતર કરતું પડે છે; અથવા પરીક્ષાની વેળાએ એક જે વાક્ય વાંચીને તેનો અર્થ ગુજરાતીમાં કેહેવો પડે છે ત્યારે અર્થો અર્થ અંગ્રેજી શબ્દો વાપરે છે તેથી પરીક્ષકોની આગળ તેમની હાંસી થાય છે.

ચોતીલાલ—નિઃસંશય, જયકુમારીનો અભ્યાસ પ્રસન્ન થવા યોગ્ય છે.

(ભોખારીદાસ બાહ્યથી આવે છે.)

ભોખારીદાસ—(બનેને માનપૂર્વક મળીને) આજે મારું ઘર પાવન કચ્છુ તેથી ઘણી કૃપા થઈ.

છોટાલાલ—(ભોખારીદાસનો આજેડગતા વિષે ફેટવીક પૂછપરછ કર્યા પછી આવવાનું મુખ્ય કારણ કહી બતાવે છે.)

ભોખારીદાસ—(રાજ થઈને) જયકુમારીની સ્મરણશક્તિ સારી છે, તેથી એની પછવાડે મેહેનત કરી તે સફળ થઈ. તાકડો આવ્યો નહિ તેથી માત્ર ભૂમિતિમાંનું કાંઈ શીખવી શકાયું નહિ, પણ એની મરજી છે તેથી ઈશ્વરેચ્છા હશે તો કાંઈક બની આવશે.

મેતીલાલ—અરે. જેટલું જયકુમારી શીખ્યાં છે એટલું જો ઉપરિચત હશે તો ઘણું છે. એમની ઇચ્છા છે તો થોડુંક ભૂમિતિમાંથી શીખશે એટલું પછી શાળાપયોગી જ્ઞાન મેળવ્યું કેહેવાય. તે પછીથી નાનાપ્રકારનાં પુસ્તકો વાંચીને જ્ઞાનમાં વધારો કરવો, એ તો પ્રીતિ અને અવકાશના ઉપર આધાર રાખે છે.

ભોખારીદાસ—વાંચવા ઉપર તો એનું ઘણું લક્ષ છે. અને બધું ઉપરિચત છે તેનું કારણ એજ છે.

(જયકુમારીને બધું આવડે છે તે બતાવી આપવાને વાસ્તે જુદી જુદી બાબતો વિષે ભોખારીદાસે પ્રશ્ન પૂછ્યા.)

મેતીલાલ—સાબાશ જયકુમારી ! હવે અમારી ખાતરી થવામાં કાંઈ બાકી રહ્યું નહિ. રાયપુરમાં પ્રાણુલાલના ઘરની પાસે પેહેલા અંકની નિશાળ છે તે ઉપર જો તમારી ઇચ્છા હશે તો કાલથીજ તમારી તેમણક કરવામાં આવશે. અને પ્રારંભમાં ૪૦ રૂપિયાનો પગાર મળશે.

જયકુમારી—મારા બાપને કાંઈ અડચણ પડે એવું નહિ હોય તો હું ખુશી છું.

ભોખારીદાસ—મને કાંઈ અડચણ પડવાની નથી. ઈશ્વરકૃપાથી પૈસાનું સાધન થયું એટલે એક માણસ રાખ્યેથી ઘરનું કામ નિભશે.

છોટાલાલ—ઠીક છે ભાઈ, કેમ મોતીભાઈ ? કાલે જયકુમારી નવ વાગતાં નિશાળમાં આવે તે સમયે આપણે જઈને બધી વ્યવસ્થા કરી દઈએ.

મેતીલાલ—હા, એમ ઠીક પડશે. (બંને જણ આજ્ઞા લઈને જાય છે. ને ભોખારીદાસ તેમને વળાવા જાય છે.)

જયકુમારી—(એકલી.) આહા ! આજનો દિવસ કેવો ખુશીનો ! મારી અવસ્થા હવે કેવી સત્વર સુધરવા લાગી. મને સ્વપ્નમાં પણ ભાસ થતો નહતો, કે મારી સ્થિતિ આટલી બધી સુધરશે. પ્રાણુલાલનો ભેદ જુદા

પ્રકારનો જણાયછે. મોતીલાલના પત્રમાં એ લખેછે કે ‘જયકુમારીની મૂર્તિ મારા તદ્દયમાં બિરાજેલી રહેછે.’ આ કરતાં વધારે પૂરાવો બીજો તે શો બેઠ્યો ! આહા ! શો આનંદનો દિવસ; શું પ્રાણુલાલ ! મહા ધનાઢયના પુત્ર, અને આવા વિદ્વાન પ્રાણુલાલ મને આટલું બધું આહાયછે ! પણ ખરે, જેવું મારા મનમાં છે, એવુંજ એમના મનમાં હશે કે કાંઈ બીજા પ્રકારનું ? મારી ચાલ ચત્રગત અને અબ્યાસથી મારા ઉપર પ્રેમ જણાવતા હોય તો તે સામાન્ય માણસના જેવો હોય; પણ મારી મૂર્તિ એમના તદ્દયમાં બિરાજમાન થાય નહિ. આ બધી વાત તો ખરી, પણ એમ કેમ બને. હું એક કંગાલ માણસની છોકરી. મજુરી કરીને પેટ ભરનારી, ને એ એક શ્રીમાન ગૃહસ્થ, મારા સરખા લોકોને ચાકર રાખવાને સમર્થ, હું કાણ અને એ કાણ. એનો અને મારો યોગ આવે કેમ ? ઈશ્વર કરે ને એ વેહેલા આવે તો બહુ સાઈ; એમના વિના બીજાની સાથે માઈ મન મળનાર નથી, તેમજ રીઝનાર પણ નથી, અને એમના જેવો ગુણિયલ બીજો કોઈ મને મળનાર નથી; એમને એક કાગળ લખ્યો હોય તો સાઈ; ઉત્તરમાં કાંઈ પણ અભિપ્રાય જણાઈ આવે. પણ શા કામનું, પ્રેમના આવેશમાં મારાથી કાંઈ આટું અવળું લખાઈ જવાય ને એમનું મન એવું ના થઈ રહ્યું હોય તો કદાચિત્ તે આપાયમાન થાય અને આરે આવેલું વાહાણ બૂકે; પણ અરે ! હું કેવા કુતકે કઈંછું, મારો અને એમનો સંબંધ થાયજ કેમ ? અને બ્યારે મારો આ વિચાર આવો છતાં હું કાંઈ વતું ઓછું લખું તો મારી હલકાઈ કેવો નજર આવે ! કહેશે કે “આંગળી આપિયે છિયે ત્યારે પોહોંઓ પકડવા જાયછે.” જેમ બનવાકાળે હશે તેમ બનશે; પણ મારે તો હવણું સચુરી પકડવી બેઠ્યો છોક અધિરાં થવું નહિ. (ધર પાસેની શેરીભણી નજર કરીને) પેસો પોસ્ટનો સિપાઈ કોના ઘર વિષે પૂછેછે ? (બાહાર જાયછે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થલ, શેરી.

પોસ્ટનો પટાવાળો—બી ખારીદાસકા ઘર કિંધર હે.

જમનાં—પેણુ હાંચુ દેખાય, પેલી જોકારબા નીકળી તે.

જયકુમારી—(અધિરાઈથી) કેમ બાઈ ! કોના શિરનામોનો કાગળ છે ?

સિપાઈ—(કાગળ ઉપરડું શિરનામું વાંચેછે.) બી—ખા—

જયકુમારી—(હર્ષિત બની) અહો એ તો મારો કાગળ છે. તેના હાથ-માંથી એકદમ ઝુટાવી લેવા જાયછે.

સિપાઈ—(મીનમી) મેરેકુ બાંચને તો દે. દો હરકમેં તેરા હો ગયા !
જયકુમારી—ખસુસ ઓ મેરા હે, તુમ દેર કાયકું કરતે, શિરનામા બાં-
ચના લેય તો તાકીદસેં બાંચકે દો.

સિપાઈ—હોતા હેં બાંચુ તો સહી (વાંચ.) બી-ખા-રી-દા-સ ગો-
પા-ગી-દા-સ-ને-ધે-ર-જ-ય-કુ-મા-રી-ને-પો-હોં-એ. (જયકુમારીને.)
તેરા નામ જયકુમારી ?

જયકુમારી—હા; દો હમકું.

સિપાઈ—પેસા તો લેઆઓ, પિછેસેં દેતાહું.

જયકુમારી—ઉસકી પર ટિકિટ હે ને પેસા કાયકા !

સિપાઈ—કાયકા તે હમેરા ફેરાકા. ફુસરા કાયકા ? પૂછ દેખ ઓ બનિ-
યેકી ઓરતકું. ઉન્ને દિયા કે નહિ. (તેને બોલાવે.) ઈધર આ, બોલ. તેને
મેરા ફેરાકા પેસા દિયા કે નહિ ?

પડોશણ—ઓવે જોકારખા મેં તો આલ્યો. મારા એ સુરત બ્યાછે તે
આ મહિનામાં ચાર કામના કાગર લઈ મોકલ્યા. તેના ચાર પૈસા આ મિયાં
ભાઈને આલ્યાતા ને આજના કાગરનો એક આલ્યો, ના ચમ કેહેવાયજે ?

સિપાઈ—દેખ તેરે મ્હોપર, ઓ બોલતી હે કે નહિ ?

જયકુમારી—(શરસે ધન) સરકાર તુમકુ ફેરેકા પગાર દેતા હે. ઓ
હસકુ માલૂમ નહિ ઓ તુમકુ દેએગા, મેં તો નહિ દેને વાલી. દેદો હ-
મારા કાગજ.

સિપાઈ—હહ ! દેખોને, મેરેકુ ધમકી દેતી હે. ચલ, નહિ દેતા, ક્યા
કરેગી તું ? (જવા માંડે.)

જયકુમારી—ઠીક હે, અબી દેખો તુમેરા ક્યા હોતા હે, પોસ્ટમાસ્તરકુ
સખ હકિકત લીખ બેજતી હું. (અપરાસનો અંક જુવે.)

સિપાઈ—(મનમાં) મેરી સાલીકુ સખ માલૂમ હે, કામુ લિખ બેજેગી
તો ખરાબી હોઇગી. ઉસકા કાલા કરો, (પાછો કરીને) લે, લે તેરા કાગજ,
મેરી મેહેનતકા રખકે તેરા ભર. (કાગજ ફેંકે.)

જયકુમારી—(જુશીની સાથે ઝીલી લઈને) મેરા કાગદ દિયા ઉસસેં ક્યા
હુવા, (વાણિયાની સીના લાણી આંગળી કરીને) ઉસકા જીતના પૈસા લિયાહે ઈ-
તના દેએગે જદ તુમેરા છૂટકા હોનેવાલા હે.

પડોશણ—ઓ જોકારખા ! મારા પાંચ પૈસા એ મિયાં શાખે લીધા છે
તે અપાવો.

જયકુમારી—અરે જીવોને, પાંશરે પાંશરા મિયાંભાઈ આપેછે તો ઠીક
છે. નહિકર પછી શું થાયછે તે તમે જોશો.

સિપાઈ—(મનમાં) સાલી જળરી છે. પેસા નહિ દેઉંગા તો ફળેતી કરેગી (પેસા કાઢાડાને) લે લે ઉસકાળી, ઈતનેસે મેરા કયા બરા જાનગા (જમનાને આપીને જાયછે.)

જમનાં—જેકોરખા ! તમે તો કાયદા વાચવ્ય દેખાઓછો, તમે ના હોત તો મારા પેસા પાછા મળત નહિ. અમે તો ગામડામાં રહિયે છિયે તે શું જાણિયે ? મારા એય તમારા જેટલું તો શીછેલા નથી.

જયકુમારી—અરે બાઈ, આવા લોકો કોણ જાણે કેટલાએને ઠગતા હશે. પુરૂષોને ઠગી જાયછે તો પછી સ્ત્રીઓને ઠગે એમાં નવાઈ શી ! (મન કાગળમાંને કાગળમાં છે પણ પૂછેછે ત્યારે ઉત્તર દીધા વિના ચાલુનું નથી.)

જમનાં—તારે એક શપાઈ પંધાડે મારી પાહેથી અડધો લેઈ જ્યો તે એમ કે ?

જયકુમારી—હું જમનાં ! કોણ, શા વાસ્તે લઈ ગયો ?

જમનાં—અમુતરનો કારા દગલા વારો એક શપાઈ આયો, તે કેહું જે આંગણે કયરો ચમ પાડયો છે ? અડધો દડનો આપ નહિકર હેડ ફેદાર પાહે, મેં કહ્યું જે શેનો ? તારે મને મારો દીધીને ધમકાવી, ને હું તો ખીની ગઈ ને જાણ્યું જે રડયો તાં લેઈ જાય ને તાં જઈને આપવું પડે તેથી આંઈથી આપ્યું એટલે દિસ્તુ રહ્યું એમ જાણી આવ્યો.

જયકુમારી—એ તો ! તમે ભૂલ કરી, હશે થયું તે થયું; હવેથી ચેતતાં રહેજો. જરા મારે કાગળ વાંચ્યો છે તેથી હું હવે જાઉંછું, ક્ષમા કરજો હો બાઈ !

જમનાં—જાઓ બાંન, હું પણ ઘેર જાઉંછું. (જાયછે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થલ, મીંઝારીદાસનું ઘર.

જયકુમારી—(કાગળ વાંચે:—)

પ્રાણપ્રિયા જયકુમારી !

મેં તમારા નામને એકાએક “પ્રાણપ્રિયા”નું વિરોધણ જોડેલું છે તેથી તમારા મનમાં આશ્ચર્યની સાથે ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય તો તેને વાસ્તે હું મથમથી જ ક્ષમા માગું છું; અને નીચે સર્વ મારા વિચાર જણાવું છું તેથી તમારી ખાતરી થશે કે એવું ચોખ્ખું વિરોધણ તમારા નામને હું કોડું એમાં કાંઈ અવરોધિત અને નવાઈ જેવું નથી.

આ જગતના સુખ કુખમાં લાગ લેવાને મનુષ્યનું જોડું બંધાવતી અગત્ય છે. હું કોણ છું અને મારી સ્થિતિ કેવી છે, એ તમારા જાણવામાં સારી પહે છે, માટે આ મસંગે તે વિષે સંખાણુ કરવાને ઈચ્છતો નથી, માત્ર એટલું જ જણાવું છું કે ઈશ્વરપ્રતાપથી હું ધણું ખરી વાતે સુખી છું. આટલા દિવસ સુધી વિદ્યા મેળવવા પછવાડે મેં મારાથી બનતી મેહેનત કરી અને જ્ઞાનનો નિર્મળ ઝરો જે સર્વેને માટે ખુલ્લો છે તેમાંથી મારી શક્તિ પ્રમાણે મેં લાભ મેળવ્યો છે, અને તેના આશ્રયથી મારા કુટુંબનો નિર્વાહ ચાલે એટલું ધ્રોવ ઉપાર્જન કરવાની મારામાં શક્તિ છે. ધન મેળવવાના રસ્તા ઘણા છે, દેટલાએકોને જોઈએ એવાં સાધન હતા નથી, તેથી તેઓને અણચાલ્યે ચાકરી કરવાનો અગત્ય પડે છે. પણ ઈશ્વરકૃપાથી મને બધાં વાતનું અનુકૂળ છે તથા મારી પાસે જોઈએ તેવાં સાધન છે, તેથી મારા પિતાનો જે ણ્યાપાત્રને ધધો છે તે ચાલતો રાખવાનું મેં નક્કી કર્યું છે. હું માન્ય કરું છું કે હજી સુધી મેં એમાં હાથ ધાલ્યો નથી, પણ નવા વર્ષથી તિતાળને આ જગજગમાંથી મોડળા કરવાનો વિચાર કર્યો છે. દેટલાએકોને હું 'જોડું' છું તે ઉપરથી જાણું છું કે, મારે માથે સઘણું પડશે ત્યારે મારા મનને પ્રસન્ન રાખવાનાં સાધન જે અત્યારથી મેળવી રાખ્યાં હશે તેા તે મસંગે કામ આવશે એવું જાણી હવણું હું એજ લાંબગડમાં પડેલો છું.

મેં મારી અભ્યાસ કરવાની મેડીમાં એકલાં ઘણાં વર્ષે કાઢાડ્યાં, હવે તેમાં કોઈ બીજા સાથીની અગત્ય છે એમ મારું અંતઃકરણ કહે છે. કામથી કંટાળીને હું એકલાં સુખાસન ઉપર નિશ્ચિંતપણે પડતો અને મારી આંખ બીંત ઉપરના તકતા, હાંધિયાં અને નકશા ઉપર પડતી તેથી વિજ્રાંતી મળતી, પણ તે સુખાસનની ખાલી પડતી બીજી જગ્યા હવે કોઈનાથી રોકાયેલી જોવાને ઈચ્છું છું, અને જે આંખ મનુષ્યની કારીગરીના તકતા, છળી અને નકશા ઉપર પડતી તે ઈશ્વરની કારીગરીના શોભાચમાન તકતા, છળી અને નકશા ઉપર પડતી આનંદ પામે એવું ઈચ્છું છું. આટલા દિવસ સુધી, સસાર સાગરને કિનારે ઉભા રહીને, બીજા લોકો પોતાનાં વાહાણ ચલાવતા હતા તે, જોયાં કર્યું, તે ઉપરથી મારે જાણવામાં આવ્યું કે જેને શુણ્ધિયલસંગી મળેલો હોતો તેનું વાહાણ અડચણ વિના ચાલ્યું જતું હોયું. મારું વાહાણ તોફાની અને વિકટ સંસાર સાગરની અંદર ઝોકાવી દેવાનો અવસર હવે ઘણો પાસે આવ્યો છે, પણ હજી સુધી મને સારો સલાહકાર મળ્યો નથી. શુણ્ધિયલસંગી મળ્યા વિના મારે વાહાણ હું કેમ ચલાવી શકું? મારા પિતાએ તો લોકડે માંકડું વળમાડી દેવાનો ઠરાવ કર્યો પણ મારે કેવા પ્રકારનો સંગી જોઈશું તે એ શું જાણું? મારા મિત્રોની સલાહથી મારે સાથી શોધી કાઢાડવાને હું ખાહાર નીકળી પડ્યો છું, પણ બીજો કોઈ ધ્યાનમાં આવતો નથી. જેને મન માન્ય કરે નહિ તેની સાથે સંબંધ થાય તો પછી મન તેની સાથે કેમ રીઝે? મિયા જ્યકુમારી! કુખમાં હું એટલું જ જાણું છું, કે મેં ઘણી ઘણી જગ્યાએ જોઈ, અને ઘણા ઘણા લોકો દોઢા, પણ ઉવટે મારી ખાત્રી થઈ, કે મારી ખાટ તમારા વિના બીજી કોઈ નાથી પૂરી પડે એવું નથી. ઈશ્વર પાસે માત્રું છું કે તે મારી આશા પૂર્ણ કરે, અને આ મારી સર્વ વાત તે તમારા મનમાં ઠસાવી તેનો પરિણામ મારા લાભમાં ઉતારે.

મને આશા છે કે તમે મને નિરાશ કરશો નહિ. તમારા પિતાના વિચારથી હું સઘળી વાતે જાણીતો છું તેથી કહી શકું છું કે, તેમના જાણીથી પણ કોઈ પ્રકારે ના થશે નહિ તેા અહો મિયા જ્યકુમારી! આ કામળ વાંચી કાંઈ વાર નહિ કરતાં મારી અર્ધાંગના થવાની હાને કાગળ લેહોલો મોકલજો કે મને આનંદ થાય. જ્યાં સુધી તમારું ઉત્તર આવશે નહિ ત્યાં સુધી શું કરું, તે મને સ્વરૂપે નહિ. જે આંખે તમારું પ્રસન્ન મુખ ઘણા દિવસ ઉપર જોયું હોય તે હવે તેને કરીને સત્વર જોવાને બહુ આતુર છે.

આ મારો કાગળ ખંધ કરતી વળા એક વાન તમને વિદિત કરવાની અમત્ય છે તે એ કે, શેહેરના રામદાસ અને જીવણદાસના ઘરની કન્યાઓમાંથી એકની સાથે મારું લગ્ન કરવાનો મારો માતા પિતાનો વિચાર છે તે પ્રમાણે થાય નહિ મારે અને બાહ્ય નીકળવાની અમત્ય પડી છે. તમારા વિના બીજા કોઈની સાથે મારું મન મળનાર નથી અને મેળવનાર પણ નથી; તોપણ કદાચિત હું મારા મિત્રોની સાહાય છતાં મારા વિચારમાં માર પડવાને સમર્થ થઈ નહિ તો (ઈશ્વર કરે તે એમ ના થાય) મારા ઈરાવથી તમને અડચણ કરવાને હું ઈચ્છતો નથી; ધણું કરીને તો એમ થનાર નથી, પણ સંભવ છે. અને જો એમ બન્યું તો તમને મુખી થયેલાં જોઈને પ્રસન્ન રહીશ.

આશા છે કે મારા વિના આવા પ્રકારની તમારા મત્તે બીજા કોઈની માગણી થઈ નહિ હોય. પણ કદાપિ એમ થયું હોય અને કોઈ બીજાની સાથે તમારું મન જોડાયું હોય તો મારા ભણીથી થયેલા આ મહોટા અવિવેક અને અપરાધની ફામાં મળવાની વિનંતિ કરું છું.

મને મારું અંતઃકરણ અદરથી ઉભાસની વધામણી આપે છે તેથી આપણે પવિત્ર અખંધ શ્રવામાં ઈશ્વરકૃપાથી કાંઈ વિશ્વ પડશે નહિ એવી આશા રાખું છું.

તમારા પિતાજીને મારા પ્રણામ કેહજો."

કુંભજી મિત્ર

૧૬૧. ૭

લ૦ તમારા પ્રેમનો અભિલાષી.

પ્રાણલાલ સુખલાલ.

(વાંચી રથા પછી)

શાલિની હંદ.

શું આ દેખું, દિન કે રાત આજે ? જન્યું છું કે, ઉંધમાં જીવ રાજે,
વાંચ્યો સ્વપ્ને, પત્ર પ્રેમી સખાનો, કે એ સાચો, હાથમાં દેખું શાનો ? ૧
પ્રેમી ચેતો, પ્રાણને જોડ ભાવ્યો, એ શું આજે, ઉંધમાં યાદ આવ્યો ?
શું એ કે'છે, સ્વામિ મારો થવાનું; રકું મોતી, રંક સાથે જવાનું. ૨
રંગીલા ! તું રંગ કેવા કરેછે, આનંતિ રાખી, કો તણી થૈ ગણેછે;
આવો સારો, સદ્ગુણી પ્રિય મૂકી, બીજો જોવા, જૈશ હું કેમ મૂકી. ૩
આવી આજે, પ્રાણ તું બેશ પાસે, પૂછુ તેથી, દૂર તે કેમ નાસે ?
મૂર્ખી કવી, છે નહિ પાસ મારી, તો શું કાંકાં, હું રહી મહ મારી. ૪
આ તે શું છે ! રે બની કેમ ઘેલી, હૈયે હર્ષી, તર્કના બેલ બેલી;
એ તો ખારે, પાઠવ્યો પત્ર આજે. દેખું દૃષ્ટે, શા કર તર્ક આ જ. ૫

બીખારીદાસ—(પાસે આવતો) કેમ બેહેન ! એવો તે કેનો કાગળ છે કે, આવડી બધી વિચારમાં પડી છે ?

જયકુમારી—(શરમાઈ જઈને) પિતાજી ! એ કાગળમાં એવા શુભ અને આનંદ ઉપજાવનારા સમીચાર છે, કે જેથી મને તો ખુશી થાય અને હું વિ-

ચારમય ખતી જઈ એમાં નવાઈ નથી, પણ તમે સાંભળો તો તમને પણ એમ થયા વિના રહે નહિ. મને તો લાગે છે કે મારા કરતાં તમારા ઉપર એની અસર વધારે થાય. પિતાજી ! કેવી ખુશીની ખબર ? પરમેશ્વરે આપણા ઉપર કેવી દયા કરી ! ઓ ! હો ! એણે હવે આપણી સ્થિતિ કેવી સુધારી દેવા માંડી ! પિતાજી, આ કાગળ પ્રાણુલાલ શેઠનો છે, એમણે તમને પ્રણામ કેહેવાનું લખ્યું છે.

ભીખારીદાસ—(પ્રાણુલાલે કુડી મોકલી હોય એવું સમજને) ભણે સદૃશ-હસ્થ, આપણી ચિન્તા એ બહુ રાખે છે, એનાજ આશ્રયથી આપણી સ્થિતિ બદલાવા માંડી છે. એ નહોત તો કન્યાશાળાનું કામ ચલાવવાને તું યોગ્ય થાત નહિ. અને ૩ ૪૦૭ તો મહિનો પણ તને કોઈ કાળે મળત નહિ; કેમ વાર, એમણે કાંઈ મોકલ્યું છે કે શું ?

જયકુમારી—મોકલ્યું તો કાંઈ નથી. પણ પોતે આપણા થવા ઈચ્છે છે.

ભીખારીદાસ—(ખરાબ સમજ્યું નહિ તેથી) હું આપણા થવા ઈચ્છે છે એટલે ?

જયકુમારી—વાત તો અસંભવિત લાગે એવી છે. પણ પ્રાણુલાલ પોતેજ લખે છે એટલે સંભવિત છે એવું માનવુંજ જોઈયે, પિતાજી ! પ્રાણુલાલ શેઠ કુંવારા છે તે તો તમે જાણો છો, નહિ વાર ?

ભીખારીદાસ—હા. ને વળી કન્યાના શોધને માટેજ પોતે મુંઝવે ગયા છે. કેમ વાર, એ વિષે એમણે કાંઈ લખ્યું છે કે શું ?

જયકુમારી—એમની ઇચ્છા પ્રમાણે કોઈ મળ્યું નથી.

ભીખારીદાસ—(કાંઈ સમજાતાં આગળથી) વાત તો અસંભવિત લાગે છે પણ પ્રાણુલાલ જે ધારે ને તારી સાથે યોગ આવી જાય તો સારું; પણ મને નથી લાગતું કે એમની ઇચ્છા હોય તોપણ એમનાં માથાપ હા કેહું.

જયકુમારી—એજ વિષયનો કાગળ છે, જે તમારી આજ્ઞા હોય અને મારી ઇચ્છા હોય તો પોતે તો બંધાઈ ચૂક્યા છે.

ભીખારીદાસ (સાનંદાશ્ચર્યથી) મારી આજ્ઞા અને તારી ઇચ્છા હોય એમાં નવાઈ શી ? ઈશ્વરે એટલે સુધી આરે આપ્યું, અને પાર પાડે ત્યારે તો એણે આટલી બધી કૃપામાં એ પણ એક મ્હોટો ઉમેરો કર્યો ગણાય. એની ઇચ્છા હોય તો ગમે તેવું ના બને એવું કાર્ય હોય તો પણ તે સિદ્ધ થાય. ઈશ્વર તેને આવા શુભ કામમાં સાહાય્ય થાઓ. એવો મારો આશીર્વાદ છે.

જયકુમારી—તમારી આગળની સારી સ્થિતિનો અનુભવ તો તમને હોય તે ખરો, પણ થોડા વર્ષથી જે આપણે સોસ્યું છે, તે મને કાંઈ સાંભ-

રેછે. હવે કૃપાળુ ધમિરે આપણને સાહાય્ય કરવા માંડી છે; તેની ધમ્મિછાથી આ શુભ કામ પૂર્ણ થશે એવું મારા અંતઃકરણમાં આવેછે.

ભીખારોદાસ—હા, મને પણ એમજ ભાસેછે. આજે તું પ્રાણુલાલને કાનો ઉત્તર લખે તો સાઈ કે, કાલની ટપાલમાં કાગળ મોકલાય.

જયકુમારી—ખરી વાત પિતાજી હું લખું છું. (કાગળ લખવા લાગે.)

અંક ૫ મો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ, કન્યાશાળા.

મોતીલાલ, છોટાલાલ અને જયકુમારી.

મોતીલાલ —(છોટાલાલને આવતા જોઈને) આવો છોટાભાઈ સાહેબ.

છોટાલાલ—હાજી, કેમ, જયકુમારી હજી સુધી આવ્યાં નથી કે શું ?

મોતીલાલ—સમય થયો નથી; હવણું આવશે. જયકુમારીની હોંશિયારી સુખસાલના જાણવામાં આવે એટલા માટે એમને આજે અહિં આવવા સાઈ હું જાતે જઈને વિનંતિ કરી આવ્યો છું, કે, અમારી કન્યાશાળામાં મ્હોટી સભા ભરાવાની છે, તે ખેળાએ છોકરિયોની પરીક્ષા લઈને ઈનામ આપવામાં આવશે અને ઘણા સદગૃહસ્થો પધારશે માટે આપને પણ આવવું જોઈયે. એમણે આવવાની હા કહી છે. જોઈયે હવે એમના મનમાં કેવો વિચાર ઉપજેછે. પ્રાણુલાલની ધમ્મજા તો પ્રથમના કાગળથીજ આપણા જાણવામાં આવી હતી, પણ આ કાગળથી તો ખાતરી થઈ, એટલે હવે અગાઉથી યુક્તિ કરી રાખવી જોઈયે, કે એ આવે સારે વ્યવસ્થા કરવાની રહે નહિ.

છોટાલાલ—ઘણી સારી યુક્તિ; મારા ઘરમાંથી, એક બે દિવસમાં અહિં પરીક્ષા લેવા આવવાનો વિચાર છે, તે અવસરે બીજી કેટલીએક કુલીન સ્ત્રિયોની સાથે ચંદ્રલાગા પણ આવે એમ કરીશું એટલે જયકુમારી વિશેની એમના મન ઉપર પણ ઘણી સારી અસર થશે.

મોતીલાલ—એ પણ ઠીક. (જયકુમારીને આવતા જોઈને) પેલાં જયકુમારી આવે. (એક બીજાને આદરમાન આમવા પછી જયકુમારી બેસે.)

છોટાલાલ—જયકુમારી ! પ્રાણુલાલનો પ્રેમ તમારી સાથે બંધાયો તેથી અમે ઘણા પ્રસન્ન થયા.

જયકુમારી—કેમ વારું ? એ વિષેની આપને સૂચના મળી છે કે શું ?

છોટાલાલ—હા; જે તિથિએ તમારા ઉપર એમણે પત્ર લખ્યું તેજ તિથિએ અમારા ઉપર લખ્યું છે. દયો આ રહ્યું.

જયકુમારી—(વાંચે છે):—

મારા પરમપ્રિય મિત્રો,

મારા પથમના પત્ર ઉપરથી સંધળા સમાચાર તમારા જાણવામાં આવ્યા હશે. તેમજ નારું વલણ જયકુમારીના જાણી થયેલું છે તે પણ તમે જાણ્યું હશે. મને એના જેવી બીજા કોઈ મળવાની નથી અને કદાચિત્તે ખુલ્લું પ્રિયસેથી કોઈ મળી આવે, પણ જયકુમારીના જેટલી છત તેમાં ભાગ્યેજ હોય. આપણા લોકો ઉધા થઈને કુળ ઉપર પડેછે, તો જયકુમારી કાંઈ નીચા કુળની નથી. કુંભાલ સ્થિતિ થયે ચામ તલને એનો બાપ ત્યાં આવેને વચ્ચે તો શું થયું ? ધનવાન ગરીબ થાય, અને ગરીબ ધનવાન થાય એમાં શું ? કદાચિત્તે એની મીઠાસ્થિતિ ઉપરથી નીચ કુળનો એને ગણે તોપણ કાંઈ ચિન્તા નથી; નીતિરાજમાં કંઈ છે કે:—

વિધવી પણ અમૃત ગૃહો, કુંચન પણ પડ્યું કીચ;

વિધા પણ નીચાધકી, નારું રતન કુળ નીચ.

જયકુમારીનું મુદ્દય રતન કરતાં પણ વધારે છે, તો એને મારી પાતાની કરવાને હું અચાંચ સમજતો નથી. એની મરજી એવાને આજે મેં પત્ર લખ્યું છે. મને લાગે છે કે એ જો બીજા કોઈની ધવાને બંધાઈ નહિ હોય તો ના નહિ લખે; તેમજ એના પિતા એને આજ્ઞા આપવાને ચૂકશે પણ નહિ. મારા પથમના પત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે તમારે સંભાળ રાખવાની માત્ર એટલીજ છે કે, પેલા રામદાસની છાકરોનો ઠરાવ થઈ જાય નહિ. વળી જયકુમારીની ઈચ્છા હોય અને તમને ચાંચ લાગે તો મારા પિતાને સમજાવીને આપણી પક્ષમાં લેવાને યત્ન કરશો. જયકુમારીની કુશળતા એમના જાણવામાં આવશે અને તમે એમને યુક્તિબંધ સમજાવશો તો તમારા મુખરપણા આગળ એમનું કાંઈ ચાલશે નહિ. અને ઉવટે માન્ય કરશે, કેમકે સૌના કરતાં પુરવને ધણી હઠ હોતી નથી અને ખરી વાત મળે ઉતરે તો તેને માન્ય કરવા વિના ચાલે નહિ. આ વિષે તમારો ઉત્તર આવશે ત્યારેજ હું કુંબઈ છોડીને ત્યાં આવવા નીકળીશ.

સાંભળ મદનમોહના અને વિજયાકુમારીને આશીર્વાદ.

મુંડું મુંડું. }
ચેત્ર શુદ્ધ ૭. }

લ૦ તમારા દર્શનનો અભિલાષી.

પ્રાણુલાલ સુખલાલ.

જયકુમારી—(પત્ર પાછા આપતાં હરખાઈને) ઈશ્વરેચ્છાથી જો બની આવે તો મારા જેવી બીજા એાછીજ સુખી ગણાય.

મોતીલાલ—હાજ તો; પણ એ વિષેની ચિન્તા તમારે રાખવી નહિ. અમે અમારાથી બનતો યત્ન કરીશું. (છોટાલાલને) બાઈ ! સભા ભરવાને જે

ખંડ ઠરાવ્યો છે તેમાં બધા ગૃહસ્થો તો ભરાયાછે પણ સુખલાલ હજી સુધી આવ્યા નથી. (સ્તા ભણી જુવેછે) અરે ! એ પણ પેલા આવે; ચાલો હવે આપણે ત્યાં જઈએ. (જયકુમારીને) છોકરિયો તો બધી હાજર છે, નહિ વાઈ ?

જયકુમારી—હાહ; અને તેઓને વર્ગ પ્રમાણે ત્યાં બેસારી છે. ચાલો હવે આપણે જઈએ. (બધાં જાયછે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

નગરશેઠ (પ્રમુખ), કલેક્ટર, જજ, આસિસ્ટન્ટ જજ, ડેપુટી કલેક્ટર, તેમની મહત્ત્વા, સુખલાલ, શહેર શેજદાર, માતીલાલ, દોરાલાલ, જયકુમારી, બીજા કેટલાક દેશી તથા યુરોપિયન ગૃહસ્થો અને સ્ત્રીઓ.

માતીલાલ—(પ્રધિયાળમાં બેઠા પછી પુરશી ઉપરથી ઉઠીને) સભાનું કામ ચલાવવાનો સમય થયો માટે હવે નગરશેઠ સાહેબે સભાપતિની પુરશિયે બિરાજી સભાને માન આપવું.

નગરશેઠ—(આભારની સાથે પ્રમુખસ્થાને બિરાજે, અને પછી ઉઠીને.)

ગૃહસ્થો !

આ સમયનો રળિયામણો દેખાવ મારી નજરે પડેછે તે જોઈને માઈ લેડય આનંદથી ઉભરાઈ જાયછે, અને આ ન્હાની બાળકિયો ભણી નજર કંઈકું ત્યારે માઈ મન અત્યાનંદ પામેછે. આજે સવારમાં એઓની પરીક્ષા લેવામાં આવી તે અવસરે હું હાજર હતો, તેથી કહી શકુંકું કે છોકરાઓની જે નિશાળોમાં જે કેળવણી આપવામાં આવેછે, તેના કરતાં આપણી કન્યાશાળા જય એવી નથી. સ્ત્રીશિક્ષક નહિ મળવાના કારણથી મ્હોટી વયની છોકરિયેને ધારા પ્રમાણે નિશાળ છોડી જવાની રજા આપવામાં આવતી હતી; પણ બ્યારથી જયકુમારિયે શીખવવાનું કામ પોતાને સ્વાધીન લીધું ત્યારથી શીખવવાની રીત ભાતમાં જે સુધારો કચ્છો છે તે પરીક્ષકોના જોવામાં સારી પેઠે આવ્યો છે. અહિં બિરાજેલા ગૃહસ્થોનો વધારે કાળ ગત થાય નહિ માટે આ પ્રસંગે, માત્ર થોડું થોડું વંચાવ્યા પછી ભૂજોળ, ઇતિહાસ આદિકનાં થોડાં પ્રશ્ન પૂછવામાં આવશે; તથા બાળકિયો કેવી સુસ્વરે કવિતા અસરકારક ગાયછે, તે પણ તેઓ ગાઈ સંભળાવશે તેથી સર્વેના જાણવામાં આવશે. વળી તેઓ ઉંન અને રેશમનું ભરત કેવું સાદું ભરેછે તથા કેવું સાદું શીવે ઓટેછે તે તેમની પાસે નમુના છે તે જોવાથી જણા-

શે. ટૂંકામાં એટલુંજ કહું છું કે ગયા વર્ષની વાર્ષિક પરીક્ષાની સાથે હાલનીનો મુકાબલો કરતાં ધણોજ સુધારો થયેલો નજર આવેલો, અને આશા છે કે, જેમ મુદત થતી જશે તેમ, વધારે સુધારો થયેલો જોવામાં આવશે.

વધારે ખુશી થવાની એક વાત એ છે કે કેટલાક વેદેશી લોકો, સ્ત્રી કેળવણીની વિરૂદ્ધમાં હતા, તેમના દૃઢ્યમાં ઉતારવાને માટે પ્રાણુલાલ અને મોતીલાલે દાખલા દલીલોથી અસરકારક બાપણો કર્યાં હતાં; તેથી હવે તે લોકો પોતાની છોકરિયોને નિશાળે મોકલવાને કોઈ પ્રકારનો શક આણુતા નથી. જે શાસ્ત્રિયો, પુરાણિયો અને શેઠ સાહુકારો સભામાં નિત્ય વિરૂદ્ધ વિચાર જનરેર કરતા હતા, તેમની છોકરિયો હવે ભણવાને આવેલો.

આથી કરીને આપણી બન્ને નિશાળોમાં થઈને થોડી વારમાં ૨૫૦ છોકરિયોનો વધારો થયો છે. આપણી સંસારી સ્થિતિમાં સુધારો કરવાનું મુખ્ય સાધન સ્ત્રીકેળવણી છે અને તેથી કરીને જેઓ એ કામમાં કિસ્સાહથી યત્ન કરેછે તેઓના ઉપકાર વિષે મારા મનમાં ઘણું આવેછે. મોતીલાલ અને પ્રાણુલાલે દેટલી મેહેનત કરીછે અને કરેછે તે હું સારીપેઠે જાણું છું, માટે આ પ્રસંગે અંતઃકરણપૂર્વક તેમનો આભાર માનીને ખેસવાની આશા લઉં છું.

મોતીલાલ—(મઝબને) હવે આપણે વંચાવવાનું કામ શરૂ કરવું જોઈયે. (વંચાવી રહ્યા પછી) ભૂગોળ, ઇતિહાસ આદિ લઈ સામાન્ય જ્ઞાન વિષેના પ્રશ્ન પૂછ્યા પછી. (જયકુમારને) જયકુમારી ! કાંઈ સારી કવિતા ગવરાવો.

જયકુમારી—(હલી થઈને ગવરાવેછે અને છોકરિયા ઝીલેછે.)

(સ્વયંવરવિષે મરબી.)

“મોહનજીયે મોકલ્યુંરે મોસાળું” એ રાગની.

બાલકડીનો બાળજોરે બળાપો,

લાડકડીનો બાળજોરે બળાપો;

સ્વયંવરથી ઉંઘો ધારો કાપો,

બાલકડીનો બાળજોરે બળાપો, લાડકડીનો. ટેક.

મ્હોટા ને છોટા મતલબ માટે,

વેચે પુત્રીને પૈસા સાટે.

બાલકડીનો. ૧

જણવ્યું શાસ્ત્રમાં શું તે ન જુવે,

પ્યારી પુત્રીનાં સૌ સુખ ખુવે.

બાલકડીનો. ૨

જગમાં બીજા ધણા ઉંઘો જોયા,

ખોટા મળવાળા પર બહુ મોંઘા.

બાલકડીનો. ૩

વીસનો વિવેકી વર મૂકી, આપે કન્યા એંશીનાને ચૂકી.	બાલકડીનો. ૪
એસે એ દિન વરને તે જોતી, ત્રીજી રાતે આવે ઘેર રેતી.	બાલકડીનો. ૫
બાર વર્ષની બાળા બિચારી, મૂર્ખ બાળને દર્દ નાંખે મારી.	બાલકડીનો. ૬
ઉંધા. મુદ્દિદીન વર આણી, દુઃખ દરિયે નાંખે પુત્રી શાણી.	બાલકડીનો. ૭
પ્રેમી પિતા કેમ એને કે'વો, બાઈ હોય તો કાળના જેવો.	બાલકડીનો. ૮
અસલી રીતો આજે મન આણો. બ્યારી પુત્રીનાં જો દુઃખ જાણો.	બાલકડીનો. ૯
સીતા રૂઝિમણી ને દમયંતી, ઓખા વર શોધવા થઇ ખંતી.	બાલકડીનો. ૧૦
આવી રીતો તે ઉંચી મૂકી, કેમ હક થ્યો અમારા ખુંચી.	બાલકડીનો. ૧૧
હવે સઘળું કયાં સુધી સહિયે, કો'ને દુઃખ કોઆગળ જઈ કહિયે.	બાલકડીનો. ૧૨
શાણીને તો શાણો વર સોઈયે; શાણા વરને શાણી કન્યા જોઈયે.	બાલકડીનો. ૧૩
મૂર્ખો આણી શાણી માથે મારો, શાણો મૂર્ખાં વરે એ શો ધારો ?	બાલકડીનો. ૧૪
મીઠાઈમાં મીઠું કેમ જળશે ? જળશે તો સારો સ્વાદ ટળશે.	બાલકડીનો. ૧૫
સંસારી બીજી બહુ એક ચીજો, મન માનતી આણીને રીજો.	બાલકડીનો. ૧૬
ભારે કેમ આ વાતમાં ઉંધા. કજોડે જય કયમ દિન સુધા.	બાલકડીનો. ૧૭
રીતિ કેવી યુરોપમાં ચાલે, સ્વયંવર જોડું સુખે ફા'લે,	બાલકડીનો. ૧૮
અમાં કરવાની છે ન નવાઈ, અસલી રીતિ આણો પિતા બાઈ.	બાલકડીનો. ૧૯

ધાય સુખી જોડું એમ કરજો,

જયકુમારીનું કાને ધરવો.

આલકડીનો. ૨૦

કલેક્ટર—વાહ ! વાહ ! કેવા સારા ગાયા છે ને ગવરાવ્યા છે. દેશી લોક-
કામાં આવા રીત કહાડેલા માત્રેજ જોવામાં આવ્યા.

જજજ—ખોત ખોત ખુશકી ખાત, અખી જો અચ્છા ફરફાર નજર
આતાહે ઓ, ખોત કરકે ઓલકડી જયકુમારીસે હુવાહે. તુમરી ઓરત લોક
શીખાનેકા કામ શિર પર નહિ રખતી ઓર—ઐસા જમાવકે દરમિયાન
આનેમેં હલકા સમજતી હૈ, બટ—ઉને ઐસા દિલમેં કુછ નૈ રખા ઉસસે
દમ ઓલકડી પર ખોત ખુશ હુવે હે. સખખ (કુંજમાંથી સોનાનું ધમિયાળ
કાહાડીને) જયકુમારી ! હમ તુમકું ઘડિયાળ અપ્પશીસ દેતાહું, સો મેં
રખાતી કન્કે કયુલ રખના. (જયકુમારીને આપેછે.)

જયકુમારી—(લઈને) સાહેબ ! આપને મેરેકું અચ્છે અચ્છે લોકમે
શોલા દીધ ઉસસેં આપકા ખોત એહશાન માનતીહું.

નગરશેઠ—આ હું એક ખાંટ આપું છું તે પણ માન્ય રાખશો. (ધરેછે)

જયકુમારી—શેઠજી ! હું આભારની સાથે માન્ય કરું છું. (ઉભી થઈને લેછે)

જજજ સાહેબની મેડમ—(જયકુમારી બસવા જતી હતી તેને પાતે ઉઠી) હ-
ધર આકે હમેરી પાસ ખેટા.

જયકુમારી—(પાસેની ખુશિય બેશાને) મેડમ સાહેબ આપકા મિત્રજ
નો અચ્છા હે ?

મેડમ—અચ્છાહે. તુમકું દેખકે હમ ખોત ખુશ હુએ. દુરસદકા વખત તુમ
હમકું લીખ બેજેગા તો હમ તુમકું લેનેકું ગાડી બેઠુંગી આના મેરે ખગલે,
ખાતાં કરકે પિછા જના. તુમેરી સાથ ખાત કરનેકું હમકું અચ્છા લગતા હે.

જયકુમારી—અચ્છા મેડમ સાહેબ, કોઈ દિને મેં આપકી હજુર આઈંગી.

(ગોકરિયોને, આરથાં, ચાળીખંડ, રેબ, પ્રસ્તકો વગેરેનાં ઈનામ વહેંચ્યા પછી સભા
વિસરજત થઈ.)

પ્રવેશ ૩ જો.

મોતીલાલ, સુખલાલ અને છોટાલાલ.

મોતીલાલ—(છોટાલાલ તથા સુખલાલને) સાહેબ ! આપણે બધા સંગાથે
જઈશુ જરા ખેસો. હું આ બધા સામાન મૂકાવું. પછી આપણે જઈયે.
(સામાન મૂકવેછે.)

છોટાલાલ—(સુખલાલની પાસે ખુશી પડી હતી તે ઉપર જોયને) કેમ સા-
હેબ ! છોકરિયોએ કેવું ગાયું ?

સુખલાલ—વાહ ! એઓના મઝાના ગાયનથી મારી તો આંખો મિ-
ચાઈ ગઈ હતી. ગવરાવ્યું એ મેહેતીજ છે કે ?

છોટાલાલ—હાજી. એ બહુ હોંશિયાર છે, એના જેવી ખીજી મારા જો-
વામાં તો કોઈ આવી નથી. આપણા આ મોતીભાઈની વહૂ જ્યાં ત્યાં પંકા-
યછે તેમના કરતાં પણ આ કામ તો જૂદું છે.

મોતીલાલ—અહ, એમાં ને આમાં તો ઘણો ફેર. કદાચિત્તને વિજયકુ-
મારી એની બરાબરી કરી શકે.

સુખલાલ—શુ છોટાભાઈની વહૂ પણ આવાં ભણેલાં છે ?

મોતીલાલ—હાજી. ભણ્યા વિના સદ્ગુણ આવતા નથી, ને તમે કોઈ
કોઈ વાર સભામાં આવતા તેથી તમારા જાણવામાં આવ્યું હશે. ભણેલી
સ્ત્રી હોય તો તેનો આપણને બહુ આશ્રય મળેછે. મને અને છોટાભાઈને
અમારા ઘર વિષેની વ્યવસ્થા કરવા વિષેની તો અગત્ય પડતીજ નથી.
સ્ત્રિયો તેમની મેળે કૂટયાં કરેછે. ઘરની વ્યવસ્થા કરવી એ કોઈ સેહેલું
કામ નથી.

સુખલાલ—એ વાત તો ખરી. ડાહી બાયડી હોય તો તેના ઘણીને
ઘણું સુખ મળે. તેને નિત્ય રાજી રાખે. તમારી બંનેની વદ્ધઓ ડાહી છે
એવું જાણી હું ઘણો ખુશી થયો. હા, હા, હવે મને સાંભલ્યું. તમે પ-
રણ્યા સારે તમારી બંનેની પાત થતી હતી તો ! આપણા શેહેરમાં સારે
કેકાણે તમારો વિવાહ થયેલો તમે ઉઘાડા પડીને તોડ્યો ને સુરત જઈને
પરણી આવ્યા. તમે મુંબઈ ગયા સારે તમારા મામાએ વિવાહ કરી
મૂક્યો હતો, ને તમે તેને ઘેર પરણ્યા નહિ તેથી સુરત જનમાં પોતે નો-
હોતા આવ્યા તો ?

મોતીલાલ—હાજી, અને એ કન્યા કેઈ તે આપે જણ્યું ?

સુખલાલ—હા, હા, મારા ન્હાના સાળા વેહેરે પરણી છે તે; સાંભલ્યું
હવે મને; પણ એ ઘણી વડકારી છે. જડાવનાં કંકન કરાવવાને બદલે મારા
સાળાએ સાદાં કરાવ્યાં તે સાદું ત્રણ દિવસ સુધી ખાધું નહિ, ને લડ લડ
કર્યું, અને પછી અરીણ બોળીને પીવા ઉભી થઈ હતી. એના ભવાડા
તો હજી થયાં કરેછે.

મોતીલાલ—હું કેવો ભાવ્યશાળી. શેઠજી, એને વેહેરે હું પરણ્યો હોત
તો મારી પણ એવીજ વલે થાત કે ?

મુખલાલ—હાર્તો. હવે મારા સમજવામાં આવ્યું કે તમે પસંદ કરીને પરણ્યા તે ઘણું સાચું કશું. પણ આ જયકુમારી તે કોની છોકરી ?

મોતીલાલ—એનો બાપ અહિંનો વતની નથી. એ આગળ તો ધન-પાન હતો, પણ જયકુમારીના દાદાએ અધું ગિડાડી દીધું તેથી ઘર વેચીને અહિં આવી રહ્યાં છે.

છોટાલાલ—વડોદરામાં ગોપાળદાસની નામાંકિત પેટેડી ગણાતી હતી તે જયકુમારીનો દાદો થાય.

મોતીલાલ—વારા ફેરા છે; પણ હાલ તો જયકુમારીનાથી તેનો નિર્વાહ ચાલે છે. એને અહિંયાંથી રૂ. ૪૦) નો પગાર મળે છે, ને છોટાભાઈની છોકરીને બન્ને ઘડી ભણાવે છે તેથી એ ભાઈ રૂ. ૨૦) નો મહિનો આપે છે.

મુખલાલ—હૈં! એવી કમાઉ અને ડાહી છોકરી છે ? વાંચે એને ક્યાં પરણાવી છે ?

મોતીલાલ—એનો ઉત્તર આપતા પેટેલાં, હું આપને એક પ્રશ્ન પૂછું કે જે જેવું હોય તેને તેવું મળે તો ફીક કે નહિ ?

મુખલાલ—એમાં શો સંશય. તમને એને સારી કન્યાઓ મળી તેથી તમે આનંદમાં દાહાડા કાઢાડો છો, ને મારો પ્રાણુલાલ અહિંથી તહિં ભટકતો ફરે છે, ને પરણવાની ના કેહે છે.

મોતીલાલ—જયકુમારીની હૌશિયારી તો તમારા જાણવામાં આવી; હવે કોહો. એને જોઈએ એવો આખો અમદાવાદમાં કોઈ સારો વર છે ?

મુખલાલ—તમારા ને એના જેવો ભણેલો તો કોઈ હોય એવું મને લાગતું નથી.

મોતીલાલ—ત્યારે એવો મળ્યા વિના એ કેમ પરણે ? આપણે એક ચાકર રાખવો હોય છે તો કેટલી બધી ચોકશી કરીને રાખીએ છીએ, તો જેની સાથે આપણો બધો જન્મારો કાઢાડવાનો રહ્યો, તેને, સારી પેઠા વિચાર કર્યા વિના, અને તેના શુભ દોષ જણ્યા વિના, પસંદ કરીએ તો તમારા ન્હાના સાળાના જેવી વલે થાય કે નહિ ?

મુખલાલ—ખરી વાત ભાઈ, થાય. ત્યારે જયકુમારી આવડી મ્હોટી થઈ છતાં એટલા માટે જ નથી પરણી કે ?

છોટાલાલ—એજ કારણ છે. વાતનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે હવે મારે ખુલ્લું કરીને કહેવું પડે છે કે, રામદાસના ઘરની છોકરી સાથે પ્રાણુલાલનો વિવાહ કરવાની વાત તમે કાહાડી તેથી જ પ્રાણુલાલને મુખર્થ જવાનો વિચાર કરવાની અમત્ત પડી છે.

મોતીલાલ—આવા સુધડ, સુર અને વિદ્વાન્ પ્રાણુલાલને એક નહાં જાંખઈ વળગાડો તે એમને કેમ પસંદ આવે? અમે બધા મિત્ર ધણી ખરી વાતમાં સરખા સુખી છિયે, પણ સ્ત્રીનું અમને જેવું સુખ છે તેવુંજ અમારા પ્રિય મિત્રને થયું નથી ત્યાં સુધી અમે તથા એ ધણા શોકાતુર રહેવાના. હવે તો કોઈ યોગ્ય સ્ત્રીની સાથે એમનું લગ્ન થયેલું જોવાને અમે ધણા આતુર છિયે. દેશાચાલ પ્રમાણે આવી વાત પ્રાણુલાલથી મ્હોડે ચડીને તમને કેમ કેહેવાય વાં? તમે સમજી છો માટે આ વિષે તો તમારેજ વિચાર કરવો જોઈયે. જયકુમારીની મા એક સાધારણ સ્ત્રી છતાં પોતાની છોકરીને શીખામણુ દેતી ગઈ છે કે “તારા જેવો કોઈ યોગ્ય વર મળે તેનીજ સાથે તું લગ્ન કરજે.” એ ગિચારીને હજી સુધી કોઈ એવો મળ્યો નથી તેથીજ ખેશી રહી છે.

સુખલાલ—એને મા નથી કે ?

મોતીલાલ—ના જી. તેથીજ કરીને ઘરનું બધું કામ એને માથે પડ્યું છે, પણ તે એવી ધૈર્યનાથી ચલાવેજે કે આપણે જોઈને દંગ થઈ જઈયે, ને વળી પાછી નોકરી પણ સંભાળેજે.

સુખલાલ—સાખાશ. મારા પ્રાણુલાલને તો કોઈ એવી વહુ જોઈયે.

મોતીલાલ—હાજી, ખરી વાત કહી.

છોટાલાલ—રંગ છે શેઠજી, બહુ સારો વિચાર.

સુખલાલ—મને જયકુમારીની સાથે વાત કરવાનું બહુ મન થાય છે, જરા એને અહિં બોલાવશો?

મોતીલાલ—હાજી (બીજા ખંડમાંથી જયકુમારીને બોલાવી આણેજ.)

જયકુમારી—(મવશ કરતાં સુખલાલને) આપ મુરખીને વંદન કરુંછું. પગે લાગેજે.)

સુખલાલ—તમારું કલ્યાણ થાઓ. તમારું ડાહ્યાપણ જોઈને હું બહુ ખુશી થયો, તમે ન્હાની ઉંમરમાં આટલું બધું ક્યાંથી શીખ્યાં ?

જયકુમારી—ખીજાની સાથે મુકાબલો કરતાં હું કશા માત્રમાં નથી. મારાં માખાપ પસોથી હું કઈક શીખીછું પણ મુરખીજી તમારા પ્રાણુલાલનો ઉપકાર જન્મ પર્યંત હું વીસરનાર નથી; ઝખારની દુકાનમાં પ્રથમ મને મળ્યા સ્વારથી તે આજ દિન સુધી એમણે મારી તથા મારા કુટુંબની સંભાળી રાખી છે. ધન્ય છે તમને કે તમારે એવા સુર પુત્ર છે !

સુખલાલ—(વાત સાંભળી ખુશ થઈને) સારે તમારે ને પ્રાણુલાલને તો ઘણા દિવસનું ઓળખાણુ દેખાય છે !

જયકુમારી—હા, સ—છ.

સુખલાલ—(વાત કરતાં કરતાં મ્હે સામેપે નિહાળીને જોયા પછી) જયકુમારી ! તમારા જેવી કન્યા મારા પ્રાણલાલને મળે તો હું બહુ રાહ થાઉં. હું આજે અહિં આવ્યો તેથી આ બધું જોઈને મારા વિચાર છેક બદલાઈ ગયા. હવે મારી મૂર્ખાઈ મને જણાઈ આવેછે.

જયકુમારી—(મંદહારયત્રી) ઈશ્વર આપ મુરખીશની ઈચ્છા પૂર્ણ કરો. (વાત પોતાનાજ ઉપર લાગુ કરીને) પણ તમે કોણ ? અમે કોણ ?

મોતીલાલ—જેયું, છોટાભાઈ ! શેઠના કેવા સારા વિચાર છે ! એમના મનમાં હવે હઠનો જરા પણ અંશ રહ્યો નથી. સાચાશ શેઠજી ! સાચાશ.

છોટાલાલ—ખરૂં પૂછવો તો જયકુમારી જેવી બીજી કન્યા પ્રાણલાલ-ભાઈને મળેજ ક્યાંથી ? અમારા ઉપર હવણું એમનો કાગળ આવ્યોછે તેમાં લખેછે કે “ રસ્તામાં વડોદરા, સુરત વગેરે જે જે શેહેર આવ્યાં તેમાં બહુ ચોકશીથી તપાસ કર્યો તથા આખું મુંબઈ શેહેર જોઈ વળ્યો; પણ જયકુમારીનો જોડો તો હાથ ક્યાંથી લાગે, પણ એના કરતાં થોડીક ઉતરતી પણ મારા જોવામાં આવી નથી.

સુખલાલ—સારે પ્રાણલાલે તજવીજ કરી દેખાયછે ! ફીક તમે બધા ભાઈબંધ બહુ પોહાંચેલા છો.

મોતીલાલ—પાછા એમ કેમ બોલોછો ? વેઠવું તેણે વિચારવું.

સુખલાલ—કોઈ નહારી નીકળે તો અમારે પણ વેઠવાનું ખરૂંસ્તો.

છોટાલાલ—ખરી વાત છે. મારેજ તમારે બંને વિચાર કરીને એ વિગેનો ઠરાવ કરવો ઘટેછે.

સુખલાલ—ઠરાવ તો બીજો શો કરૂં, માઈ મન તો જયકુમારીમાં રહી ગયું છે. પણ એ શી નાત છે ?

છોટાલાલ—વાણિયે વાણિયા.

મોતીલાલ—દૂધમાં સાકર.

સુખલાલ—પણ આપણાથી એમને કેમ કેહેવાય !

જયકુમારી—(અત્યંત રાહ વળને) મુરખીશ ! આપને આજથી સસરાજી કહીને બોલાવવાનું મને બહુ મન થાયછે, પણ મારા મનમાં વિચાર થાયછે કે જો એકાએક એમ કહું તો આપને ક્રોધ થડે. વચ્ચે વાત કરતાં મારાથી બોલાઈ જવાતું હતું, પણ દયાવી રાખ્યું. મેં તમને જ્યારથી દીઠા, સારથી તમે પરભાસ્યા છો એવું સ્વાભાવિક રીતે મારા મનમાં તો આવ્યુંજ નહિ, તેથી ઈશ્વરેચ્છજ એવી હોય એમ લાગેછે.

સુખલાલ—(રમત) મને નથી સમજતું કે મારે મન એકાએક કેમ ફરી ગયું. (આસન) મારે ચાલતા સુધી હું તમને વફા કરીને ઉતાવળથી મારા ઘરમાં ફેરવીશ. આહા ! તે દિવસે મારે ઘર કેવું શોભી રહેશે !

જયકુમારી—હા સસરાજી. હું પણ ઘણા આદરથી મારા સસરા સાસુની આજ્ઞા પાળીશ.

સુખલાલ—જયકુમારી ! તમે તો મને આજથી સસરા ઠરાવી દીધો ને શું ?

જયકુમારી—સસરાજી ! સાચું કાને ના ગમે ? મારી વાત કેહેનાર હું છું અને તે મારેજ કેહેવી પડે છે તે ક્ષમા કરશો. કારણુ આપણી રીતિથી જન્મીએ. મુરખીએ. પુરુષની સમજણુ જોટલી સ્ત્રીની હતી નથી તેથી કદાપિન આપના ઘરમાં વાત ચતાં તે નાપસંદ કરે તો આપ સારી પેઠે ગમગમવશો. મારી માતાં મરણુવેળામાં વચન ઉપર જો હું વિચાર કરું તો આપના પ્રતાપિ પુત્ર વિના ખીન્ને કોઈ યોગ્ય વર છે નહિ તેથી મારા ઉપર દયા લાવી, મારા કુટુંબ ઉપર રહેમ કરી ખીજ કોઈ કારણથી નહિ તો એક પરાંપકારને અર્થે મારી આજ્ઞા પૂર્ણ કરશો તો ઈશ્વર આપનું કલ્યાણ કરશે.

સુખલાલ—કાંઈ ચિન્તા નહિ બાપુ. મારા ઘરમાંથી કોઈ લઈ કરશે તો ગમે તેમ સમજાવીશ.

છોટાલાલ—અરે એમ શું કરવાને. મોતીલાઈની વફા તથા મારા ઘરમાંથી કાલે અહિ પરીક્ષા લઈને ઈનામ વેળે ચવા સાચું આવનાર છે, તે વેળાએ ચંદ્રભાગા કાકીને પણ બોલાવશે. અને એ આવીને જયકુમારીને જોશે એટલે પગી તમારે કેહેવું પણ પડશે નહિ. જયકુમારીનું તો કામજ તૂટું છે.

સુખલાલ—બહુ સારી યુક્તિ. કેમ હવે આપણે જઈશું ?

મોતીલાલ છોટાલાલ—હાજી, (બધાં જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

વિજયાકુમારી, મદનમોહના, ચંદ્રભાગા અને જયકુમારી.

વિજયાકુમારી—આપણે ઠરાવ પ્રમાણે અહિ એકઠાં થયાં તે બહુ સાચું થયું. આવો મદનમોહના અને ચંદ્રભાગા ! આપણે છોકરીયોને વંચાવિયે.

જયકુમારી—(એક ચોપડી પોતાની પાસે રાખી બીજી ત્રણમાંથી ચંદ્રલાગા, મદન મોહન અને વિજયાકુમારીને આપે છે.) કેમ વિજયાકુમારી ! કેટલામું પૃષ્ઠ ?

વિજયાકુમારી—કાહાડો પિસ્તાળીસમું (છોકરિયોને) વાંચો.

(છોકરિયો એક પછી વાંચે છે.)

ચંદ્રલાગા—(પોતાના મનમાં શરમાઈને) આ ન્હાની ન્હાની છોકરિયો આવું સારું વાંચે છે ને મને તો એકે ભોલ પણ વાંચતાં આવડતો નથી. મને ચોપડી આપી તે કાઢી રહી છું. આ મેહેતીજ તો બાળુતાં હશે કે, વિજયાકુમારી અને મદનમોહનની પેઠે એને પણ વાંચતાં આવડતું હશે ને મને તો કશુંએ આવડતું નથી. ચોપડીમાં કેવી કાઢી કાઢી વાતો લખી છે ! આ પેલી છ વરસની છોકરી કડકડાટ વાંચે છે ને મને રાંડને એક અખ્ખરે આવડતો નથી. બબ્બું આ જીવવું.

વિજયાકુમારી—(વચાવી રહ્યા પછી વિવિધ પ્રકારના પ્રશ્ન પૂછ્યા પછી ચંદ્રલાગાને) કેમ કાઢીજી ! છોકરિયોનું વાંચવું તમને પસંદ પડ્યું ?

ચંદ્રલાગા—વાહ ! બહુ સારું વાંચ્યું. પણ બબ્બું એ અખ્ખર તે કતાવળા કેમ વચાતા હશે ?

વિજયાકુમારી—એ તો ઓળખતાં આવડે એટલે વચાય. તમે જો એક મહિનો તન દઈને મેહેનત કરો તો તમને પણ વાંચતાં આવડે !

ચંદ્રલાગા—ખરંસ્તો મેહેન ! આવડી ન્હાની ન્હાની છોડિયો વાંચે ને મને નથી આવડતું ને ઘણું ખોટું લાગે છે. પણ હવે મ્હોટાં થયાં એટલે શું આવડે.

મદનમોહના—ના કાઢીજી, એમ તો ભોલશો નહિ. મ્હોટાં થઈને બધાં ઘણાંય બણે છે. મારી પાસે સ્ત્રીજ્ઞાનમાળાની ચોપડી છે તેમાંથી એક વિષય હું વાંચતી હતી તેમાંનું થોડું. મારાં સાસુજીયે સાંભળ્યું તે દિવસથી એમને બાળુવાનું એટલું બધું મન થયું કે ત્રણ મહિનામાં તો એ ચોપડી પોતાની મેજે વાંચી શકવા લાગ્યાં.

વિજયાકુમારી—કેમ વારું, એ એટલાં બધાં સિધાં થઈ ગયાં ? આગળ તમારી સાથે તો જરા ઉંચું મન રાખતાં હતાં ને ?

મદનમોહના—તમને કારણે ખખર છતાં ફરી કેમ પૂછો છો ? તમે ભૂલી ગયાં ? મારા પરણવા ઉપર કેવો શોર બકોર થયો હતો તે ? મામા-જીયે શહેરમાં ને શહેરમાં પોતાના લાણેજનો વિવાહ કર્યો હતો પણ ત્યાં પોતે પરણ્યા નહિ તેથી મામાજીને ખોટું લાગ્યું હતું, સારે તેમનાં મેહેનને ન લાગે ?

ચંદ્રભાગા—હા, હા. ખરી વાત વિજયાકુમારી, તમે સમજ્યાં નહિ !
એ તો આખી નાતમાં વાત ચરચાઈ હતી.

વિજયાકુમારી—હા. સાંભળ્યું મને, મોતીલાલ તો મદનમોહનના ઉપર
મોહી ગયા હતા એટલે મામાનું કરેલું માન્ય કેમ રાખે !

મદનમોહના—એમાં શો શક ? પણ એ વાત ફરીથી સંભારવાની
અગત્ય નથી. મેં મારા ધર્મ પ્રમાણે સાસુજીની સેવા ચાકરી કરીને નિલ
તેમને રાજી રાખ્યાં, તેથી પોતે સમજીને પોતાની વર્તણૂક બદલી, અને હવે
તો મારા ઉપર ઘણું હેત રાખેછે. જે દિવસથી એમણે મારી પાસેથી ભ-
ણવા માંડ્યું છે, તે દિવસથી એમના બધા વિચાર બદલાઈ ગયાછે. મારા
ઉપર જરા કોપાયમાન પ્રથમ રહેતાં હતાં તે પણ એમણે માની દીક્રું અને
પોતાની ભૂલ કહી દીધી.

વિજયાકુમારી—જેને પ્રથમ કાંઈક અસર થઈ હોયછે, ને પછીથી
ભણેછે તો તે કિતાવળથી સુધરી જાયછે. (ચંદ્રભાગને) કાકીજી ! તમે જો
શીખશો તો તમને વેહેલું આવડશે.

ચંદ્રભાગા—મદનમોહનાના જેવી મારે વહ નથી જે ભણાવે. હું કોની
પાસે ભણું ?

મદનમોહના—જો તમારી ઈચ્છા હોય તો હું શીખવવા આવું, નહિકર
આ જયકુમારી આવશે. (જયકુમારીને) કેમ જયકુમારી ! તમે આ અમારાં
કાકીજીને ભણાવવા જશો ?

જયકુમારી—શા માટે નહિ. એમની જો ઈચ્છા હોય તો હું એમને ઘેર
જવાને રાજી છું. અરે હું એમનીજ થઈને રહું.

ચંદ્રભાગા—મારાથી તમને કેમ એટલી બધી મેહેનત અપાય ?

વિજયાકુમારી—એમને મેહેનત આપવાને તમે રાજી ના હો તો મો-
તીલાલની માની પેઠે તમે પણ તમારી વહ પાસે શીખો.

ચંદ્રભાગા—તમે ભૂલી ગયાં કે શું ? અમારો પ્રાણુલાલ ક્યાં પરણ્યોછે ?

વિજયાકુમારી—ત્યારે તમને ભણાવે એવી કોઈ ઠાહી વહ શોધી કા-
ઢાડીને પ્રાણુલાલને કેમ પરણાવતાં નથી ?

ચંદ્રભાગા—એને તો પરણવું નથી. ને હવણું તો ઘેર પણ નથી.

મદનમોહના—એમને જોઈએ એવી કન્યા શોધી કાઢાડો ત્યારેજ પ-
રણે તો.

ચંદ્રભાગા—મેં તો રામદાસની છોકરી વેરે વિવાહ કરવાનો ઠરાવ
મારા મનમાં કરી રાખ્યો હતો; પણ હવે તો મને એ કન્યા ગમતી નથી,

એ તો ભણેલી નથી ને પ્રાણુલાલના જેવી રૂપાળી પણ નથી. આજે મેં ભણેલી છોકરિયો જોઈ તેથી એના ઉપરથી મારો ભાવ ઉતરી ગયો.

મદનમોહનના—અરરર ! આવી નહારી અને મૂર્ખ છોકરી સાથે પ્રાણુલાલનો વિવાહ કરવાનો તમે વિચાર કયો હતો ? પણ ખરી વાત, એમાં તમારો વાંક નથી. ભણેલી અને સારી છોકરિયો તમારા જોવામાં આવી નોહોતી એટલે તમને રામદાસની છોકરી ગમે એમાં નવાઈ નહિ. જે જાણુછે તે જાણી જોઈને બૂલ ખાય નહિ. આ અમાસં જયકુમારી આવડાં મોટાં થયાં છે, પણ એમના ચોગ્ય વર મળ્યો નથી તેથી હજી સુધી પણ પરણ્યાં નથી.

ચંદ્રભાગા—હું ! જયકુમારી પરણ્યાં નથી ? (એકા એક રાજ ધળને) એ મારા પ્રાણુલાલ વેરે ના પરણે ?

વિજયાકુમારી—પ્રાણુલાલ એમને પસંદ આવશે તો શા વાસ્તે નહિ પરણે ?

ચંદ્રભાગા—(મદનમોહનના કાનમાં) જયકુમારીના જેવી સારી કન્યા મને ખીજ મળનાર નથી, માટે એનું હરાવી દે તો બહુ સાઈ.

મદનમોહન—હવે આપણે બધી વાત જવા દેા. પ્રાણુલાલને જયકુમારી સારી પેઠે ઓળખેછે તેથી એમની સાથે પરણવાને પોતે ખુશી થશે. કેમ જયકુમારી !

જયકુમારી—(અત્યાનંદથી) હા, હું રાજ છું.

ચંદ્રભાગા—હવે તો મારા મનમાં મને બહુજ સાઈ લાગ્યું. અરે ! મેં રામદાસની છોકરી વેહેરે પ્રાણુલાલને પરણાવી દીધો હોત તો જયકુમારી હાથ ઝાંથી લાગત ?

વિજયાકુમારી—અરે તમે પરણાવત તે ક્યાંથી, પ્રાણુલાલ પરણત આરે પરણાવત કે એમને એમ ?

ચંદ્રભાગા—શું એ પરણત નહિ ?

વિજયાકુમારી—ના, મૂર્ખાની સાથે એ કોઈ દિવસ પરણત નહિ.

ચંદ્રભાગા—વારં સારે તો બધાંયને ગમતું થયું. પ્રાણુલાલના બાપને તો હું કહીશ એટલે મારું માનશે, એમનો ભરોસો છે.

જયકુમારી—મારા જેવી કોઈ લાગ્યશાળી નહિ. તમારા જેવાં મારે સાચુ ક્યાંથી ?

ચંદ્રભાગા—આજે મારી સાથે મારે ઘેર આવજો.

જયકુમારી—તમારે ઘેર હું શું કરવાને આવીશ ? મારે પોતાને ઘેર નહિ જાઉં ?

મદનમોહના—હારતો. હવે તો તમારૂં જ ઘર થયું ગણાય.

ચંદ્રભાગા—હજાર વેળા. મારી સાથે ગાડીમાં સુખેથી આવજો.

વિજયાકુમારી—(મદનમોહનાના કાનમાં) ચાલો, આપણું કામ સિદ્ધ થયું ?

(છોકરિયોને ઈનામ આપ્યા પછી જાય છે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થલ, સુખલાલનું ઘર.

ચંદ્રભાગા, અને જયકુમારી.

ચંદ્રભાગા—આ અમારું ઘર, જોયું જયકુમારી ! અમારા ઘરમાં, પરમેશ્વરની દયા છે તેથી, ઘરેણા ગાંઠાનું સુખ છે. મારે માટે દોહોરું ઘરેણું કરાવ્યું છે તે હું તમને બતાવીશ. (કબિયો ખાળે.)

જયકુમારી—ઈશ્વરની કૃપા છે તો શા માટે ના કરાવે. (પછી પોતાના મનમાં)

દોહરો.

શું આ સરસ થાય છે, કેમ જીવ કચવાય;

મન ભ્રાન્તિમાં ક્યમ પડયું, રોમાંચિત ક્યમ થાય. ૧

કેમ બની બેભાન, પાછળ કેમ પડાય;

જીભ ન ઝટપટ ઉપડે, કારણ શું કે'વાય. ૨

ચંદ્રભાગા—એમને આવવાની વેળા થઈ છે, એટલી વાર હીંડો તમને હું મારા પ્રાણલાલની મેડી બતાવું.

જયકુમારી—ચાલો. (બંને જણ મેડા ઉપર ચડે છે.)

ચંદ્રભાગા—આ અમારા પ્રાણલાલભાઈને બેસી રહેવાની મેડી. આખો દાહાડો અહિંના અહિં બેસી રહેતો, વાંચતો ને લખતો.

જયકુમારી—(પ્રસ્તકોના કળાટ પાસે જઈને) ઓહો ! આટલાં બધાં પુસ્તકો વાંચવાનાં મૂકીને ક્યાં જાય ? (પૂઠા ઉપરનાં નામ વાંચીને) વાહ ! શી સારી ચોપડિયો છે !

ચંદ્રભાગા—વાહ જયકુમારી ! તમે પણ એના જેવાંજ દેખાઓ છો; આખો દાહાડો તે વાંચવું શું ? વાંચી વાંચીને તે ક્યાં એને કમાવા જવું 'તું' ?

જયકુમારી—કમાવાને અર્થેજ બણવું એમ નથી. વિદ્યા શીખાવિના

માણસાઈ આવતી નથી. વિદ્યાનું વ્યસન એવુંજ છે. વાંચવામાં ચિત્ત પેઠું એટલે ખીન્નું કાંઈ કરવું સૂઝતું નથી. (આવું કેહેતાં કેહેતાં માણસાલે જે વસ્તુઓ પાતાના કાગળમાં લખી હતી તેવું સ્મરણ થયું તેથી પાતાના મનમાં) ખરે, દંપતિના વૈભવને યોગ્ય જગ્યા છે. પેલી બેઠક સામાસામી બેસવાની, આ વળી પેક્ષી ખીજી; પેલું તો સુખાસન છે. ચાલુ વાર એ ઉપર જઈને બેસું જોઈએ. (બેસેછે.)

શિખરિણી છંદ.

અહો વા'લા મારા. તુજ વગર આ ફેકટ બધું,
ગયો ક્યાં સંતાર્થ, નહિ ડર હવે હું થઈ વધૂ;
હવે આવી સામે, પ્રિય તુરત તો બેસ તું કને,
પછી હું તો ન્યાળું. સુખ સરસ તારું પ્રિય મને.

(ઘટલામાં ધડિયાળ ભેંજી નજર કરોને.) કેમ આ ધડિયાળ બંધ છે કે શું ?
ચંદ્રભાગા—પ્રાણુલાલના ગયા પછી એની સંભાળ કાંઈ લેતું નથી.
આપણને શી ખબર જે કેમ ચાલે.

જયકુમારી—એને કુંચી આપિયે એટલે ચાલે.

ચંદ્રભાગા—તાળાને કુંચી વતે અડકાવિયે છિયે તેમ ?

જયકુમારી—ના; એમાં કમાન હોયછે, તે જેમ ઉકલવાને જોર કરેછે તેમ એની અંદરનાં ચક્ર ફરેછે તેથી ચાલેછે. બધી કમાન ઊકલીને નરમ પડી જાય, એટલે ચક્રને જોર મળે નહિ, તેથી ધડિયાળ ચાલતું બંધ થઈ જાય.

ચંદ્રભાગા—એમાં વળી ચક્કર હશે કે ?

જયકુમારી—હા, તમારે જોવાં છે ? (પાતાની પાસે ધડિયાળ હવું તે ઉઘાડીને બતાવેછે.) જુવો આ નીચે કમાનછે, તેના જોરથી આ ચક્ર ફરેછે, ને તે નાથી આ ફરેછે. પછવાડે આ કાંટાછે તે ચક્ર જેમ ફરેછે તેમ ફરેછે.

ચંદ્રભાગા—તમે ધડિયાળ રાખોછો કે શું ? આ તો સોનાનું દેખાયછે !

જયકુમારી—અહિના જજજ સાહેબ મારી નિશાળમાં પરીક્ષા લેવા સાડે આવ્યા હતા તેમણે મને બખશીસ આપ્યું છે.

ચંદ્રભાગા—હં! સાહેબે આપ્યું ? એ ફેટલાનું હશે ? મારા પ્રાણુલાલની પાસે એક છે તેના એણે રૂપ૦ રૂપિયા આપ્યા હતા. કાણુ જાણે રૂપાનું કે સોનાનું તે હું જાણતી નથી.

જયકુમારી—આ તો ૩૦૦ રૂપિયાનું છે.

ચંદ્રભાગા—આ અમારું ધડિયાળ ચલાવો જોઈયે.

જયકુમારી—(ધડિયાળ પાસે કુંચી હતી તે આવીને પાતાના ધડિયાળ પ્રમાણે કાંદા મૂકી ચલાવતાં) જીવો, હવે ચાલ્યું.

ચંદ્રભાગા—વાહરે ! તમને ધડિયાળ પણ ચલાવતાં આવડેછે. આ-ટલું બધું તે ક્યારે શીખ્યાં ?

જયકુમારી—એમાં કાંઈ કઠિણ નથી.

(આ પ્રમાણે કેટલોક બાબતો વિષે વાતચિત કરેછે એટલામાં સુખલાલ આવેછે.)

ચંદ્રભાગા—(સુખલાલને આવતા જોઈને) આવો, અમે પ્રાણુલાલની મે-ડિયે છિયે.

સુખલાલ—ખરે, કાંઈ નવાઈ જેવું લાગેછે, ચાલો જઈને જોઈયે તો ખરા. (ઉપર જાયછે.)

જયકુમારી—(ખુરસી ઉપરથી ઉઠી વંદન કરેછે.)

સુખલાલ—ખેશી રોહો ચિન્તા નહિ.

ચંદ્રભાગા—આ તો હું છોકરિયોની નિશાળમાં મદનમોહના અને વિ-જયાકુમારી સાથે ગઈ હતી ત્યાંનાં મેહેતીજી છે. તે તેમને આપણું ધર જોવા લાવી.

સુખલાલ—સાઈં કચ્છું, હું એમને ઓળખુંછું. એ તો બહુ ડાહ્યાં છે.

ચંદ્રભાગા—ત્યારે આપણે પ્રાણુલાલ ક્યાં ડાહ્યો નથી ?

સુખલાલ—એય શાણો છોકરો છે. તું જાણેછે ? જયકુમારીને ને પ્રા-ણુલાલને તો જાનું ઓળખાણ છે.

ચંદ્રભાગા—જાનું હશે ને વળી આપણે નવું કરી આપીશું.

સુખલાલ—(ચંદ્રભાગાડું માર્મિક વચન સમજીને હસતે કુખે) એમ કે ?

ચંદ્રભાગા—પેલા રામદાસની છોકરી તો હવે મને નથી ગમતી. જ-યકુમારી પરણેલાં નથી ને આપણા પ્રાણુલાલનો વિવાહ એમને વેરે ઠસ્યો હોય તો ?

સુખલાલ—હું તો બહુ રાજી છું. પણ આપણાથી તારૂં પૂરું પડે નહિ. તને એમ ગમતું હોય તો એમ કર, આપણે તો કાંઈ જાણિયે નહિ.

ચંદ્રભાગા—ઠીક છે ત્યારે.

જયકુમારી—(બંનેની વાતમાં કાંઈ પણ નહિ જાણતાં ઘણી વાર થઈ એટલે) ધ-ણી વાર થઈ, હવે મને રજા છે ?

ચંદ્રભાગા ને સુખલાલ—હા, બહુ વાર થઈ, આવજો હો.

(બધાં જાયછે.)

અંક ૬ ઠો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ, મુંબાઈ નગરી.

પ્રાણલાલ અને જાલમજી.

પ્રાણલાલ—જાલમજી ! આપણને અહિં આવ્યે ધણા દિવસ થયા. જે કાંઈ જોવાનું હતું તે જોયું. હવે મને ગમતું નથી.

જાલમજી—(મનમાં) જેકારને વેરે પૈણવું છે તે ચમ ગમે ? (ચાસના) હા, ભાઈ હવે આપણે જમ્યે તો ઐ હાઈ. પણ વારં પેલા કાગળનો જખામ ચમ ના આયો ?

પ્રાણલાલ—કાણુ જાણે ! આજે તો નક્કી આવવો જોઈયે. જયકુમારી ઉત્તર લખવામાં આગસ કરે એવી નથી. તેમજ, મોતીભાઈ અને છોટા-લાલ પણ વાર કરે એવા નથી. એમનો કાગળ પણ હવે આવવો જોઈયે. ઘેર કાણુ જાણે શુંએ થયું હશે. સાંથી કાંઈ જાણ્યા વિના અહિંથી નીકળવું નહિ એવો મારો વિચાર છે. જે તે હવે એ ત્રણ દિવસમાં જાણાશે.

જાલમજી—હા શાખ. એ તૈણુ દાડા ચાંચ જતા રેહેશે તે જાણાશેય ને.

પ્રાણલાલ—(બારી ભણી નજર કરીને) જાલમજી ! જુવોને. પેસો પોસ્ટનો સિપાઈ કોનું ઘર પૂછે છે ? આપણો કાગળ તો નથી ?

જાલમજી—(ઉતાવળે જાય છે અને પ્રાણલાલનો એક કાગળ હોતો તે લઈ આવીને રાજ થતો) ભાઈ ! આપડે વચાર કરતા'તા તે કાગળ આવી પોહ્યો.

પ્રાણલાલ—(શિરનામા ઉપરના અક્ષર જયકુમારીના બેઈને, ખુશી થઈ વાંચે છે :—)

ગીત.

સુખ ભરતી દુઃખહતી, કર્તી જગના કૃતિ તુજ અતિ ભારી;
તારી કૃપા થઈ જો તો મળી જોડી મુને ધણી સારી.

અહો પ્રાણવલ્લભ !

આપના દર્શાવતા પેહેલાં મેં સ્વપ્નમાં પણ ધાર્યું નહતું કે આપ મારા ગરીબના ઘરો.
આપનું સુખદ પત્ર વાંચીને મને જે અત્યંત આનંદ વ્યાપ્યો છે તે હું ક્રિયા પ્રકારે બતાવું ?

અમર — અંધને મળેજ આંખ, સાંભળે બહીર, ને.
પુત્ર વાંઝણી મળે, મળેજ મીન નીરને;
મિત્ર જે સદા વિયોગનો મળે સ્વ મિત્રને,
તેમ આપ કેરૂં પ્રેમી પત્ર રુચર ચિત્તને.

છપચ યાન દરિયાની માંહ, મોહના તરંગ ચડિયા,
તેની એકાએક, ભુભરા આવી ચડિયા;
ટક્યો ન પળ પણ એક, એટલે બીજેને આગ્યો.
તે ટપ દોડી ગયે, ત્રાન્નનો દાવો ફાળ્યો;

ધ્રુવ ચિત્ત ચપળ બહુ તે થકી, લાગે, આ રૂપું આ લખું,
પણ સરસ શબ્દ નય સાંપડે, સાર્થક ઘટિત જગારણું.

અહો પ્રાણસાત્ર ! આપે મારા નામને “પ્રાણપ્રિયા” તુ વિશેષણુ જોડયુ તેથીજ નને
મારા આખા જિવનમાં સુખી કરી દીધી; તો એ સ વિશેષણુ જોડતાગતો અત્યંત ઉપકાર
માનવાને બદલે કોપાયમાન થઈ શમા મગાવવી એના જેવી હલકાઈ અને ચૂંચાઈ બોલ કેઈ ?

જ્ઞાની ગમે તેવી ક્રિયત્રિમાં હોય, પણ તે સમજના મનમાં સુખિયા ગણાય. આપને
આપના જ્ઞાનથી આ લાલ મળે અથવા એ વર્ગમાં આપની ગણના થાય એમાં તો નવાઈ
નથી; પણ ઈશ્વરકૃપાથી આપ ગર્ભશ્રીનંત ઈશ એટલે પછી એ વિષેનો કાંઈ વાંધો રહ્યો
નહિ. અહો સુખદ ! આપના જ્ઞાન વિના બીજું આપની પાસે ના હોય તે શું થયું. જ્ઞાન
એ સર્વોત્તમ છે, એવું શ્રેષ્ઠપણું સર્વના ઉપર છે. સૂર્યની સાથે જોડાઈને બીજા પ્રકારનાં સુ-
ખને શ્રેષ્ઠ ગણવાં, તેનાં કરતાં સદૃશ્યોના પ્રેમ મેળવોને તે સુખનો લાલ ન લેવા એ હું વ-
ધારે પસંદ કરુંછું. અહો મિથનમ ! તમારી વર્તણૂક વાંધો લેવા યોગ્ય કેડ દિવસ થવાની
નહિ, એટલે પછી મારે એ વિષે લખવાની અમત્ય રહી નથી. મારી માએ મારા લગ્નસં-
બંધી જે કાંઈ ઉપદેશ મને પોતાના મરાણાવસરે કર્યો છે, તેના પ્રત્યેક શબ્દ ઉપર વિચાર
કરુંછું તો, સર્વેશ્વરની કૃપાથી આપ સરખા સાથે સંબંધ થાય તો તે સર્વોત્તમ કેહેવાય, અરે !
મારી વાહાણી મા આ અવસર જોવાને છવી હોત તો કેવું સાદું થાત.

આપના જેવી જોડ આ જગતમાં મળવી મને કુર્લ હતી. તેમ છતાં પરમકૃપાળુ
ઈશ્વરે આપના મનમાં એ વાત ઉતારીને મારા અને મારા કુટુંબ ઉપર એાછી કૃપા દર્શાવી
નથી. આવા પરમ કૃપાળુ ઈશ્વરની સ્તુતિ તે કેમ થઈ શકે ?

અહો પ્રાણવશલ ! આપના પ્રેમદ સુખાસન ઉપર આપના તદ્દયની સાથે જોડાયશી
બેસશે, તે અવસરે આપને આનંદ થશે, એવું લખોછા; પણ આપની અર્ધાંગના આટલા સુ-
ખની સ્વપ્નમાં પણ આશા રાખતી નહતી, તેને જે વળાએ એકાએક અકથ સુખનો લાલ
થશે, તે વળાએ અત્યાનંદથી તેના ચિત્તની કેવી વલે થશે, તે વિષેનો આપના મનમાં કાંઈ
પણ વિચાર આપે કર્યો છે ?

સંસાર સાગરમાં વાહાણ ચલાવવાનું આપને શિર આગે પડશે, તે સમયે મારાથી ખનતો આશ્રય આપવાને હું મારો ધર્મ સમજું છું, તેથી તે ધર્મ મન માનતી રીતે પાળવાને હું ચૂકી શકું નહિ.

ગુણિયલ માણલાલ ! ખરી વાત છે કે, જેને દદદ્ય માન્ય કરે નહિ તેની સાથે સંબંધ થવાથી ઇચ્છેલું સુખ મળી શકે નહિ. આપના સંબંધથી મને જે સુખની પ્રાપ્તિ થશે, તેનો હેશ માત્ર પણ ખીલ કોઈ જગ્યાએથી થાત એવો ભાસ પણ મને થતો નથી.

આવી વાતમાં મારા સુસ પિતાજી આજ્ઞા આપવાને જરા પણ આનાકાનો કરે નહિ. તેમણે પ્રસન્ન થઈ આપને હાતો ઉત્તર લખવાને મને આજ્ઞા કરી છે. આ વાતમાં આપનો તો રાજપો છે; પણ આપનાં માતાપિતા આદિ ભંગાણુ પાડશે એવી ખીક જેવી મારા મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેવીજ મારા પિતાના મનમાં થાય છે. હવે જેમ ખનવાનું હશે તેમ ખનશે. કદાચિત્તને આપણો સંબંધ થવામાં વિઘ્ન આવી પડશે તો હું તો આ પત્ર દ્વારાએ આપને વરી ચૂકી છું, અને મારું દદદ્ય આપના સ્વાધીનમાં કરી ચૂકી છું એટલે ખીલ કોઈની ધવાનો વિચાર સ્વપ્નમાં પણ કરનાર નથી.

મોતીલાલ અને છોટાલાલ બન્ને આપના મિત્રો થણા સદ્ગુણી છે. મારી સ્થિતિ સુધરે એવા ઉપાય કરવાને તેઓ ચૂક્યા નથી. આ સુસ પ્રરૂપિના આશ્રયથી આપણે આપણા વિચારમાં જય પામીશું અને ઇશ્વર પણ એમાં સાહાય થશે. હવે આપ સત્વર અહિ પધારો તો ધણું સારું.

માલિની— નહિ ધિરજ હવે રે, પ્રાણુલાલા વિના તો,
ચટપટી ચિત લાગી, કેમ વેઠાય આ તો;
ઝટપટ પ્રિય આવો, પ્રીતિ સાચી બતાવો,
હરખ દિલ વિષે એ, “હું વરી લેઉં લા”વો.

મારા પિતાજીએ આજ્ઞાક્રીદ લખાવ્યા છે.

અમદાવાદ. }
ચૈત્રવદિ ૧૪ }

લ૦ આપની સદાની દાસી ધવાની ઇચ્છા રાખનાર

જયકુમારીના પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ.

(કાગળ બે ત્રણ વાર વાંચી રહ્યા પછી.)

આહા ! કેવો આનંદનો દિવસ. આગળના કરતાં એના અક્ષર કેવા સારા થયા છે. નિઃસંશય એણે ધણો શ્રમ કર્યો હશે. લખવાની ઢબ અને કવિતા પણ સરસ છે. કાગળને મથાળે ગીતિ લખી છે તે ઉપરથી ઉઘાડું દીશી આવે છે કે ઇશ્વરના ઉપર એની આસ્તા સારી છે. હું કેવો ભાગ્યશાળી કે મને આવી સારી જયકુમારી મળી; જયકુમારી મેળવી આપીને ઇશ્વરે મારા ઉપર ઓછી કૃપાદૃષ્ટિ કરી નથી. અહોહો પરમ કૃપાળુ સર્વેશ્વર! તે જ્યારે આટલે સુધી મારી ઇચ્છા પ્રમાણે આપ્યું, ત્યારે તો હવે સર્વ

પાર પાડજે, બીખારીદાસ અમદાવાદ આવ્યા નહિ હોત તો જયકુમારી મને ક્યાંથી મળત ? (માલિની બંદ કરી કરીને વાંચેછે. પછી.)

માલિની— સમજ નહિ દુખી તું, એકલી પ્રાણ પ્યારી,
ગતિ નહિ મુજ સારી, ભ્રાન્તિ રે' છેક ભારી;
ન ધિર મન વિષે રે,' આવું જાણે હું ભાડી,
અન-ઉદક ન ભાવે, વેદના વ્યાપી ભૂંડી.

જયકુમારીના ભણીની હા આવી; પણ જોઈયે હવે મોતીલાલના કાગળમાં શા સમાચાર આવેછે. કદાચિત્ મોતીલાલનો કાગળ આજ કાલમાં આવશે ને એકાએક નીકળવું પડશે તો અહિની છોકરિયોની નિશાળ જોવાનું રહી જશે, (જલમજીને) જલમજી! આ ચીડી લઈને છગનલાલ દલાલ પાસે જાઓ, એ તમને ૫૦ આરણું ને ૫૦ રેળ અપાવશે તે લઈને નિશાળમાં આવજો. વાર કરશે નહિ હો. હું ત્યાં આવુંછું.

જલમજી—(કાગળ લઈને પાછો આવેછે.) ભાઈ! પોસવાળો આ કાગળ આપવો ભૂલી ગયો તો તે હવણું લઈ આવ્યો છે, લો.

પ્રાણલાલ—(લઈને વાંચેછે.)

પરમશ્રિય મિત્ર.

રામદાસની છોકરી વિષેનો ઠરાવ થઈ બેસે નહિ તેને સાફ અમે નિત્ય તજવીજ કરી પરવીમાં રહિયે છિયે, માટે એ વિષેનો હુઓ જીવ તમારે જરા પણ રાખવા નહિ. તમારું જયકુમારી ઉપર થયેલું વલણ સ્તુતિ પાત્ર છે. એના જેવી સદ્ગુણી કુમારિકા સાથે તમારું લગ્ન થયેથી તમે કેટલા બધા મુખી થશો તે અગાઉથી લખવાની અગત્ય નથી. તમે કદાપિ ધણીજ શોધ કરત અને તજવીજમાં ને તજવીજમાં બે આર વર્ષ કાઢાડત; પણ જયકુમારીના જેવી કોઈ પણ મળી આવત એવું અમારા વિચારમાં આવતું નથી. હજારે દિનમાં સ્વાભાવિક ગુણ ખૂટેલા છે તેથી તેઓને ખીલી નીકળવાને સાધન મળ્યાં કે સત્ત્વર પ્રકાશિત થયા વિના રહેતાજ નથી. કુકામાં એટલુંજ કે તમારા યોગ્ય તમને જયકુમારી મળી આવ્યાં તેથી અમને જે આનંદ થાયછે તે, તમારા ઉપરનો અમારો પ્રેમ બતાવી આપવાને બસ છે.

આજે આપણી પેઢેલા અંકની નિશાળની વાર્ષિક પરીક્ષા લેવામાં આવી હતી. નગરરોડે સભાપતિની પુરોશિયે બિરાજ્યા હતા; તથા કલેક્ટર, જજ, આસિસ્ટન્ટ જજ, એ સાહેબોની મેઝમાં અને બીજા દેશી તથા યુરોપિયન ધણા ગૃહસ્થો અને સ્ત્રિયો આવેલાં હતાં. જયકુમારીની ચંચળાઈ અને હોશિયારી તથા તેના સંબંધનો બીજો કેટલોક વિચાર તમારા પિતાના મનમાં ઉતરે એટલા માટે પ્રથમ સંકેત કરી રાખ્યા મગણી અમને પણ બોલાવ્યા હતા. હનામ આપવાને સભા ભરી તેના પેઢેલાં અમે તથા નગરરોડે ખાંડીકીથી છોકરિયોની પરીક્ષા લીધી હતી. જયકુમારીના તાબામાં નિશાળ થઈ ત્યાર પછી એ-

મણિ કેવા સારો સુધારો કરો દીધો છે તે, અમે બીજે ત્રીજે જતા હતા તેથી સારી પહે ભણતા હતા; પણ નગરરોંઠે તો આ વેળાએજ લાલુચું, તેથી પોતે ધણી રાજ થયા, અને જયકુમારીના સરખી સદ્યુણી અને વિકુળીની ભાળ તમે ખતાવી તેથી સુધારા વિષે તમારા મનમાં થતી ચિન્તા અને ઉલટનાં તેમણે ધણાં વખાણ કર્યાં, અહો પ્રિય ! જયકુમારિયે નિશાળમાં આશ્ચર્યકારક ફેરફાર કરી દીધો છે, જે નિશાળમાં બે છોકરિયો અહિ, બે પણુ ને બે વચ્ચે, એ પ્રમાણે બેઠેલી જોવામાં આવતી, તે રથળ બાલકિયોથી સર્વ ભરાઈ ગયેલું જોવામાં આવે છે. મ્હોટા વયની અને સાસરે જતી છોકરિયો પણ હવે ધણી આવે છે. તેમની માતાએ પોતાની છોકરિયોને તરવા, મૂકવા કે, શું લાણુ છે તે જોવા સાર આવે છે, તે વેળાએ, અવસર જોઈને જયકુમારી પોતાની એવી વર્તણૂક ચલાવે છે કે તે સ્ત્રિયોને ત્યાંથી ખસવાનું મન થયુંજ નથી. વધારીને વાત કરવાનો ચાલ સ્ત્રિયોમાં રવાલાવિક હોય છે તે પ્રમાણે તેમ્ણે આડોશી પાડોશીને ફેરે છે તેમ્ણે પણ પોતાની છોકરિયોને લાણુવા ઝોકસે છે અને પોતે જોવાને આવે છે. આપણી નિશાળ હવે સ્ત્રિયોને જોવા જેવી થઈ પડી છે. આ વાતથી તમારા મનમાં હર્ષ ઉત્પન્ન થયા વિના રહેશે નહિ.

સભા ભરાઈ રહ્યા પછી પ્રમુખે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સાઈં ભાષણ કર્યું, ત્યાર પછી બાલકિયોને વંચાવું તથા વિવિધ પ્રકારનાં પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યાં. આ કામ થઈ રહ્યા પછી, જયકુમારિયે સ્વયંવર વિષેની પોતાની બનાવેલી ગરબી એવી અસરકારક ઢબથી ગવરાવી, કે બધા સભાસદો સ્તબ્ધ થઈ ગયા, અને ગરબીની સમાપ્તિયે ચારેમથો સાબાશ સાબાશના અવાજ નીકળ્યા. કલેક્ટર અને જજ સાહેબે જયકુમારીનાં સારાં વખાણ કર્યાં ને જજ સાહેબે પોતાનું ૩૦૦ રૂપિયાનું સોનાનું ધડિયાળ તેને ભેટ કર્યું. નગરરોંઠે એક સાઈં બાંટ આપ્યું ત્યારપછી બાલકિયોને ઈનામ આપ્યા પછી સભા વિસર્જન થઈ.

આ અવસરે અમે બંને જણુ તમારા પિતાની બંને બાજુએ બેઠા હતા, અને મરચેક પ્રસંગે એમના મનમાં જે ભાવ ઉઠતા હતા તે જોતા હતા. નિશાળમાંથી સર્વ દોઢ ગયા પછી અમે, જયકુમારી અને તમારા પિતા પછવાડે રહેલાં હતાં, તે અવસરે તમારા પિતાના સર્વ વિચાર પૂછી લીધા. તે જયકુમારીના ઉપર બહુ રાજ થયા. જયકુમારીને ને એમને કેટલીક વાત થઈ; તેમાં સસરાજ કહીને જયકુમારિયે બોલાવા માંડ્યું હતું. આવાં નામથી પોતાને બોલાવતાં સાંભળીને સુખલાલને ખુશી થતી હોય એમ જોવામાં આવ્યું હતું. તેમ્ણે જયકુમારીથી એટલા બધા રીઝ્યા કે છેવટે તેને પોતાના પ્રિય પુત્રની અધીંગના કરવાને પોતાનાથી બને તેટલો ચત્રન કરવાની કણુલાત આપી છે.

તમારાં માતૃશ્રી જરા હઠીલાં છે તેથી એમને જયકુમારીની વાત ફેરેવા કરતાં, તેની હાંશિયારી નજરે નજર જોવામાં આવે, ને એમ તમારા પિતાના મનમાં સારો વિચાર આવી ગયો, તેમ એની મેળે, એમનું વલણ થાય તો કોઈ પ્રકારની માથાકેટ પડે નહિ, એવું સમજ, તમારી બન્ને ભાલિયોને છોકરિયોની પરીક્ષા લેવા ઝોકલ્યાં હતાં; તેમની સાથે તમારાં માતૃશ્રીને પણ તેમ્ણે બોલાવી ગયાં હતાં, તેનો જે શુભ પરિણામ નિપજ્યો તે આ પર્વાતરે વિજયકુમારીના હસ્તાક્ષરનું પત્ર છે તે ઉપરથી વિદિત થશે.

હવે આ પત્ર વાંચી તમારે અહિં આવવાની તૈયારી કરવી. તમારાં બીજાં સગાંબાહા-
લાંને આ ગોઠવણની ખબર પડે નહિ એટલામાં લગ્ન થઈ ગયું તો પછી ચિન્તા નહિ. તમારા
પિતાનો વિચાર કરે એમ લાગતું નથી; પણ સ્ત્રિઓનો વિચાર કરી જતાં વાર લાગે નહિ, તે
તમે સારી પેઠે જાણો છો, અને માનું કામ જરાં જૂદા પ્રકારનું છે, તેથી હવે વાર કરવી નહિ.
આવી સુધરેલી જયકુમારી સાથે જેમ ઉતાવળથી તમારું લગ્ન થાય તેમ થયેલું જોવાને અમે
ધણાં આનુરંધિયે, તેમજ આપને ગયાં ને ઘણા દિવસ થયા, તેથી હવે તમારા વિના અમને
ખડુ અનનુ લાગે છે, જેને જોયા વિના એક દિવસ પણ જતો નહિ તે આટલી બધી લાંબી
સુદત સુધી દૂર રહે એ કેમ ઠીક લાગે ?

તમારે ઘેર સર્વે કુશળ છે. આ પત્રના ઉત્તરમાં, તમે ક્રલાણું દિવસે અમે આવવા ની-
કળી સૂચના છો, એવું વાંચવાને અમે બધાં આનુરંધિયે.

અમદાવાદ.

ચૈત્ર વદિ ૧૨.

લ૦ તમને જોવાને અપેક્ષિત.

મોતીલાલ અને છોટાલાલ.

આહા ! શો આનંદનો દિવસ. સદ્ગુણી મિત્રોનાથી કેવો લાભ થાય છે !
આ સજ્જનોને મારા વિષેની, મને પોતાને ચિન્તા થાય છે તેના કરતાં
ઓછી થતી નથી. જયકુમારીની હાંસિયારી બતાવવાને એમણે કેવી સારી
યુક્તિ રચી ! જોડે હવે વિજયાકુમારી શું લખે છે. (કાગળ ઉઠેલાને વાંચે છે.)

સદ્ગુણી માણસાલ ભાઈ !

અમે તમારા મિત્રોની અર્ધીગના છિયે, તેથી તમારા વિષેની તેમના મનમાં જેટલી
કાળજી હોય, તે કરતાં અમારા મનમાં કાંઈ ઓછી હોય નહિ. રામદાસની છોકરી અમા-
રાથી અતડી રહેત તેથી અમને ઠીક પડત નહિ, એ વિષેની તો અમને ઘણી ચિન્તા નોહતી,
પણ તમ સરખા સુજ્ઞને ચોગ્ય સ્ત્રી મળત નહિ તેથી અમે વધારે દિલ્લમીર રહેત. ઈશ્વર જેને
જેવું જોઈએ તેને તેવું મેળવી આપે છે. જયકુમારીની સાથે તમારે લીધે અમને પ્રસંગ પડે
તેથી અમને પોતાને ઘણા લાભ થયો છે ને થશે. તેનું જ્ઞાન એટલું બધું છે કે, તેની પાસેથી
વધારે જ્ઞાન મેળવી લેવાનું અમને ઠીક પડશે. અમારા પ્રિય કુંઠેએ અમના વિષેની વાત
પ્રથમ કહી ત્યારે અમને જરા અસંભવિત અને શક ભરેલી લાગી હતી; પણ જ્યારે અમા-
રા જોવામાં મત્સ્ય આગળ ત્યારે અમારી ખાતરી થઈ. તમારા બાપનો વિચાર તમારી સાથે
એમણે લગ્ન કરવાનો જણાવ્યો છે; પણ અંદાજોના વિચાર પેલી જેકલીની સાથે વિવાહ
કરવાનો હતો, તેમ ના કરે, અને જયકુમારીની હાંસિયારી તેમના જોવામાં આવે, એટલા
માટે, અમને તેડીને અમે છોકરિયોની પરીક્ષા લેવા ગયાં હતાં. અમારો સ્ત્રી જાતિનો મૂળ
ધોળ એવા સ્વભાવ હોય છે, જેવું જેવું દેખે, તેમણે તુરતા તુરત તેવો તેવો વિચાર મ-
નમાં આવે, એટલે કાંઈ સારી વાત ચાલતી હોય તો તેમાં ટાપશી પૂરે, ને નકારી ચાલતી
હોય તો તેમાં પણ મળી જાય. સારા જોડાનો પોતાની મેળે નિશ્ચય કરીને અભિપ્રાય આપે

નહિ. જયકુમારીને ખબર નોહોતી કે ચંદ્રલાલાને વાંચતાં નહિ આપણું હોય, અથવા ક-
લાચિત્તને ખબર હોય, તોપણુ અમને ઘોષડિયો આપે ને એમને ના આપે તો ઝોડું દેખાય,
એવું સમજ, છોકરિયોને જે ઘોષડી ચાલતી હતી તેની અંકેકી પ્રત અમને ત્રણને આપી.
અમે વંચાવા માંડ્યું ને મશ્ર પૂછવા માંડ્યા ને ચંદ્રલાલાને પ્રતળાની પેઠે બેસી રહેવું પડ્યું
તેથી શરમ લાગી, માટે ભણવા વિષેનો વિચાર એમના મનમાં સારી પેઠે ઠરી ગયા છે, તથા
જયકુમારીની હોંશિયારી એમની નજરમાં ધણી આવી છે. આજે તમારે ઘર એમને એ
તેહી ગયાં હતાં. બધા ઉપર વિચાર કરતાં પરિણામ આપણા લાભમાં ઉતરશે એમ લાગે છે.
અમે ગણિતમાં બહુ પાછળ છીએ તથા તે વિના કવિતા વગેરે જયકુમારીની પાસેથી શીખી
લેવાનું અમારે ધણું છે. વળી અમે નિશાળમાં જઈએ તો બીજી મ્હોટા વયની બાચડિયો જે
સામતાં વાંચતાં શીખવાને પુશી હોય તે દેખા દેખીથી આવે, માટે નિત્ય અમારે ત્યાં જવું
એવો તમારા મિત્રોએ અમને આજ્ઞા કરી છે તે મમાણું કાલથી અમે જવા માંડીશું અને
ત્યાંથી ઉઠીશું તેવાં તમારું ઘર પાસે છે તેથી, નિત્ય ચંદ્રલાલા પાસે અમે જતાં રહીશું
અને જયકુમારી વિષેની ધણી અસર એમના મનમાંથી બેસી જાય નહિ તેને માટે સાંભ-
ળતાં રહીશું તો ખરાં પણ કદાપિ એમનાં પિયરિયાં લખાવી દે તો પછી એમનું માને તેટલું
અમારું માને નહિ, માટે બનતી ઉતાવળથી તમે અહિ આવો તો ધણું સારું. તમારા મિત્રો
તમારા વિના ખાભરા પડેલા નિત્ય જણાય છે. તેઓ તમારા વિષેની સદા ચિંતા કરે છે; કેમકે
આપણા લોકો તો ઉંચું ઘર જુવે છે ને જયકુમારીની ક્ષિતિ જરા જ્યાં મકારની છે, તથા
તે અહિની રહેવાશી નથી, તેથી વચ્ચે ફાંસ મારનાર ધણા મળશે એવી બીક રહે છે, પણ
તમારે કશી ચિન્તા કરવી નહિ. તમારો ત્રણનો જેમ પ્રાણુ જોડાયેલો છે તેમ અમારા બેના
જીવ સાથે જયકુમારી વિના બીજી કોઈનો જોડાત નહિ, તેથી અમે અમારો સ્વાર્થ તાકિયે
તો તમને આ કામમાં આશ્રય આપિયે, તો આ તો તમે અમારા સ્વામીના મિત્ર છો, તેથી
અમારું હેતુ તમારા ઉપર ઓછું હોય નહિ, ત્યારે તમને મદદ કરવી તે અમારા સ્વામીને
કરવી એવું અમે સમજીએ છીએ. તમારું હેતુ અમને સદા સાંભરી આવે છે. જ્યારે જ્યારે
તમે તમારા મિત્રોની પાસે આવતા, ત્યારે ત્યારે અમારો સાથે સારો સારો વાતો કરી અમને
મત કરાવતા અને નીતિનો ઉપદેશ કરતા તે અમને નિત્ય સાંભરી આવે છે. તમારે જો ધણી
વાર દૂર રહેવું પડે તો, જેમ અમારા સ્વામિયોને સાંભરે તેમજ અમને પણ સાંભરતાં કરે.

શૃંગાર બેઠેલ સારો અભ્યાસ કરશે તો તમે એને સારી સારી ઘોષડિયો આપશો એવું
પ્રથમના કાગળમાં લખેલું, તેથી એને સારું ઉત્તેજન મળ્યું છે. શીખવા પછવાડે હોલમાં તે
ધણી મેઠેનત લે છે, અને નિત્ય જયકુમારીને ઘર ભણવા જાય છે. તમને તે શેઠ સંભારે છે
અને કહે છે, કે "પ્રાણુલાલ કાકા વેઢેલા આવે તો સારું" જે અને ઘોષડિયો મળે. "અમારા
જપની કોઈ નવી ઘોષડિયો ત્યાં નીકળી હોય તો લેતા આવજો એવું લખવું પડે એમ નથી
તો પણ સ્મરણ રહેવા માટે લખ્યું છે. જયકુમારી શરીરે સુખી છે અને તમારો સાથે
પરણવાનું છે, એવું જ્યારથી એમણે બહુ છે ત્યારથી ધણી પ્રસન્ન રહે છે, અને એમના
શરીરનો રંગ બધેય બદલાઈ ગયા છે."

સહ તમારો જય ઈશ્વરનાર.

અમદાવાદ.
એપ્રિલ ૧૨

વિજયકુમારી અને મદનમોહનના પ્રણામ.

આહા ! કેથી સારી સદ્ગુણી સ્ત્રીયો. મારા મિત્રોનો જેટલો ભાવ મારા ઉપર છે તેટલોજ એમનો છે. મારા મિત્રોને આવી સારી સ્ત્રીયો મળી છે, તેથી તેઓ આનંદમાં રહે એમાં નવાઈ નથી. એમના કરતાં પણ એઓનાજ વિચાર પ્રમાણે ચડિયાતી જયકુમારી મને મળી તેથી હું ઓછો ભાગ્યશાળી નહિ. ખરે, એ તો એક અમૂલ્ય રત્ન મારે હાથ ચડ્યું. આમનું પડ આમ ફરી જશે તોપણ એના વિના ખીજ સાથે હું પરણુનાર નથી.

જલમજી—ભાઈ ! એ કાગલ ચ્યાંથી નેકળ્યા ?

પ્રાણલાલ—એક તો મોતીભાઈનો ને છોટાલાલનો છે, ને ખીજો વિજયાકુમારી અને મદનમોહનનો છે.

જલમજી—હવે જે કાગળની વાટ જોના'તા ને બધાય આયા તાણે હવે આપણે નેકળીશું કે ?

પ્રાણલાલ—હા, કાલે સવારમાં અહિંથી જવું. આજે થોડો સામાન મંગાવવાનો છે, ને ચોપડિયો આણવાની છે તે આણી મૂકીશ, પણ જલમજી ! મારી પેટી લાવેને હું આ કાગળોના જવાબ લખું.

જલમજી—હાજી, લાવું. (આણી આપેછે.)

પ્રાણલાલ—(ત્રણ પત્રોના જવાબ લખી ખોડીને) જલમજી ! જાઓ આ કાગળ ટપાલમાં ઉતાવળથી નાંખો ને સાંથી પછી છગન દલાલને સાંથી સામાન લાવીને કન્યાશાળામાં આવો.

જલમજી—ઠીક શાખ. (બચે.)

અંક ૭ મો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ—ચંદ્રભાગાના બાપનું ઘર.

ચંદ્રભાગા અને ઝવેરખાઈ.

ઝવેરખાઈ—(ચંદ્રભાગાને આવતી જોઈને) કેમ બેહેન ! આજ બે ચાર દાહાડાથી જણાઈજ નથી ?

ચંદ્રભાગા—હું જરા કામમાં લરાઇ હતી, ને વચમાં, મારી પડોશમાં છોકરિયોની નિશાળ છે, તે જોવાને ગઈ હતી.

ઝવેરખાઈ—આપણે તે નિશાળમાં શું જવું ? વાહરે, તાઈ કામ તો હવે વધવા માંડ્યું તો !

ચંદ્રભાગા—એમાં વળી કામ શું વધી ગયું ? છોકરિયોની નિશાળ છે, છોકરી ભણાવનાર છે, તાં વિજયાકુમારી ને મદનમોહના ગયાં હતાં તે તેડી ગયાં ને જોવા ગઈ, તેમાં શું પદ આહું થઈ ગયું ? તાં ગઈ તે કેટલું બધું બળ્યું ને દીડું એની કાંઈ તને ખબર છે ?

અવેરબાઈ—જેયું (કમળાને બોલાવે છે.) અલી કમળા ! આમ આવ. પેલી સુરતી મદનમોહના, છકેલી જેને તું કેહે છે તોય, તેની સાથે તારી નહું છોકરિયોની નિશાળ જોવા ગઈ હતી.

કમળા—(અવેશ કરીને) વાહરે મ્હોટી બેહેન ! તમારે તે એની સાથે શું જવું. પેલો મોતિયો એકલો એકલો સુરત જઈને લેઈ આવ્યો છે એની તે સોખત શી ? મુવો મારો રડ્યો. એની સાથે ના થયું તે ઠીક થયું. નહિ-કર કાણુ બાણુ કેવું એ દુઃખ દેત. (પાતાની સાસુને) હાંબળ્યું કે બાઈજી ! મ્હોટી બેહેન ને એ બે હમાંણાં ના કેહેવાય.

ચંદ્રભાગા—જો કમળા ! તું તારે ભારે રેહેજે, કાણુ તને ટાયલું ફૂટા-વે છે. બાઈને તો પંજવી પંજવીને પેશ પોહ્યાંચાડે છે ને અહિયાં ડાહ્યાપણુ ડાહ્યાળવા આવી છે.

કમળા—એવડાં બધાં ચડી શું કરવાને બાંધેલો. હું શું કાંઈની આ-શિયાળી છું કે શું જે ધડિયે ધડિયે ડારો છે. તમારા બાઈજ પરણ્યા હશે, ખીબા કોઈ પરણુતા નહિ હોય ? ધરેણું કરાવવાનું કહિયે તારે તો આંખો બોલિયે જાય, અને પછી કહિયે ભારે કૂડવા ધાય, કાણુ તમારી ને તમારા બાઈની પત કરે છે, એવા તો બહુ બોપાગાળા જોયા છે.

અવેરબાઈ—છાની રેહે છાની. હવે બાણી તને. જા હવે તું તારે ધંધે લાગ્ય.

કમળા—કેઈ રાંડ આવવાને બેસી રહી હતી, તમે બોલાવી તારે આવી; આ હું તો મારે બાઈ. માદીકરીને છાની વાતો કરવી હોય તો હવે સુખે કરો. (બચે.)

ચંદ્રભાગા—મા ! આ કમળી તો રોજ રોજ ઠીક બોલતાં શીખે છે. હાલમાં તો બોલીને છાની રેહે છે; પણ કાલે તો કાણુ બાણુ મારવા ધારે !

અવેરબાઈ—વહાઓ બધીએ એવી હોય. હવે તારે જાણવાના દાહાડા પાસે આવ્યા છે. કેમ, પ્રાણુલાલની કાંઈ ખબર આવી કે ?

ચંદ્રભાગા—મારી વહુ હું માયાં ફાડનારી શોધીશ ભારેકની ? જેને બાઈને કમળી, કેવું દુઃખ દે છે ? એની બળતરાએ બચારો સોસાઈ ગયો છે. મને આજેથી ચાર દાહાડા ઉપર આવા વિચાર સૂઝતા નોહોતા, પણ

પેલી મદનમોહના અને વિજયાકુમારીની સોળતથી મારા બાણવામાં આવ્યું કે સમજી વહૂથી છોકરાને સુખ થાયછે. જેની જોડે રહિયે તેવાં યદ્યપે એમાં તો ફેર નહિ હો મા.

ઝવેરખાઈ—જાણી જાણી તને હવે. ચાર દાહાડામાં સુધરી ગઈ ને ડાહી થઈ. તારી વાત તે જાણી હવેથી જો મદનમોહનાની સોળત કરી તો. એ છોકરી ને તું મોટી ખાયડી, તારે ને એને તે સહીપણું શાં ?

ચંદ્રભાગા—મા ! મદનમોહના બહુ ડાહી છે. મારા પ્રાણલાલને ગાંઠિયો પેસો મોતીલાલ છે તેની એ વહૂ થાયછે તે બણેલી ને સમજી છે.

ઝવેરખાઈ—જોઈ બણેલી, મોતિયો પરણ્યો ત્યારે કેવા ભવાડ થયા હતા ને ભૂલી ગઈ કે ? તુજ વાત લાવી'તી તો.

ચંદ્રભાગા—અરે મા, જો મોતિયો આપણી કમળી વેરે પરણ્યો હોત તો એની પણ ભાઈના જેવી વલે થાત. મદનમોહનાથી એ કેવો સુખી છે તેની તને ખબર છે ?

ઝવેરખાઈ—જા જા હવે જવા દે તારી લવરી, ખબરદાર જો એવાંતું કહું સાંભળ્યું તો. એ તો બણવાનું કેહેશે માટે શું તું બણીશ ?

ચંદ્રભાગા—મને તો બણવાનું મન થયું છે પણ બળ્યું હવે તો બણાય નહિ.

ઝવેરખાઈ—જો ખરી વાત ! તને એના છાંટા લાગ્યા ? ધરની આખર ખોલી હોય તો બણજે. તારે શું બણીને કમાવા જવું છે ? એકનો એક પ્રાણલાલ છે તેનેય જંપીને નથી એશી રેહવા દેવો ?

ચંદ્રભાગા—ખરી વાત આપણાથી ના બણાય. હું તો છોડિયોની નિશાળમાં ગઈ હતી તે મદનમોહના ને વિજયાકુમારિયે વંચાવ્યું ને મારે મહા સામું જોઈ રેહું પડ્યું તેથી શરમ લાગી, એટલે મન કર્યું.

ઝવેરખાઈ—તું કાંઈ પૂછતી નથી ગાછતી નથી ને આવાં આવાં આડાં કામ કરું છું એ ઠીક નહિ. આપણાથી નિશાળમાં જવાય ? કોઈ તો કે-હેશે કૂવામાં પડ, માટે પડાય નહિ. છોટો ને મોતિયો, પ્રાણલાલના ભા-ધખ તેથી કદાપિ પ્રાણલાલની વદ્દ હોય તો તેમની વદ્દ સાથે સહીપણું રાખે, પણ તારે એમ ના કરવું. ને આવી આવી બણવાની વાતો કરે તારે તો પ્રાણલાલની વદ્દને પણ ના કેહેવી પડે. પણ પ્રાણલાલની વાત પૂછી તેનું તેં ક્યમ કાંઈ કહ્યું નહિ ?

ચંદ્રભાગા—શું કહું. એના ખુશીના કાગળ તો આવેછે, પણ કોણ

મણે આરેય આવશે. મને એના વિના ગમતું નથી. ને એ તો પરણવાની વાત કહી તેથી જતો રહ્યો છે.

અવેરખાઈ—આમને આમજ છોકરાંને ચડાવી દે તો ! પૈણવાની વાત કહી તેમાં ખોટું શું કહ્યું જે મુ'ખઈ ગયો ? તે દાહાડે મને કહ્યું હોત તો એની ધૂળ કાઢાહી નાંખત.

અંદભાગા—મને તો ખબર નોહોતી, હવણું જાણ્યું. મોતિયે એના આપને સમજાવી દીધા તેથી એમણે હા કહી તારે મેં પણ હા કહી.

અવેરખાઈ—જોયું, ખુધું છોકરવાદી કારખાનું થઈ ગયું છે. મોતિયો અને છોટા એ તો મારા રડયા ચળેલા છે; એમની તે સોખત શી ? આપની મરજી વના પોતાને હાથે વિવા'શા કરવા ! ને આ તે શું કેહેવાય, એવાની સોખત પ્રાણુલાલને કરવા દીધી તો તારી વાત તેં જાણી.

અંદભાગા—તારે મા ! છોડિયોની નિશાળમાં એક જયકુમારી ભણાવે છે તેને વેરે પ્રાણુલાલનો વિવા' કરવાનો મેં વિચાર કય્યો છે, ને આજે એ વાત તને પૂછવા આવી છું.

અવેરખાઈ—જેકુમારી કેઇ જે વળી ? એવા નામની તો આપણામાં કોઈ છોકરી નથી. રામદાસશેઠની છોકરી વેરે વિવા' કરવાનું આપણે નક્કી કર્યું છે ને વળી આ વાત ક્યાંથી લાવી ? છોકરિયોને ભણાવે એવી છોકરી મેં તો આપણામાં કોઇની દીકરી નથી ને વળી ભણેલી વેરે વિવા' કેમ થાય ? મુવા રડયા લોક હમજતા નહિ હોય જે છોકરિયોને ભણાવતા હશે ?

અંદભાગા—મા એ તો અહિની નથી. કો'ક ગામની છે.

અવેરખાઈ—વાહરે ! ગામ કામ જાણ્યા વના કોની સાથે વિવા' કરવા ઉભી થઈ છું ?

અંદભાગા—છોકરી ઘણી રૂપાળી, ને ડાહી છે, ખડુ ભણેલી છે; સાહેબે એક એને ૩૦૦ રૂપિયાની સોનાની ઘડિયાળ આપી છે.

અવેરખાઈ—તું આવી ક્યમ થઈ ગઈ ! દેડની છોકરી ખડુ રૂપાળી હોય માટે શું થયું ? નાત જાત જાણ્યા વના, વિવા' કરવા ઉભાં થયાં છે ! ને ઘડિયે ઘડિયે શું કેહેવરાવું છું, ભણેલી તો આપણા કામનીજ નહિ. છોકરાં થાયજ નહિ. વળી સાહેબ ૩૦૦ રૂપિયાનું ઘડિયાળ આપે એવી કેની છોકરી છે જે ?

અંદભાગા—એનો ખાપ પેહેલાં તો અમારા જેવોજ પૈસાદાર હતો; પણ પછીથી ગરીબ થઈ ગયો ત્યારે અહિયાં આવીને રહ્યો છે. મા જો તારી મરજી હોય તો આજે હું એ છોકરીને તેડી લાવું. તું તો એને જોઈનેજ રાજ થઈશ.

ઝવેરખાઈ—એ ગમે તેવી હોય, પણ આપણે કશા કામની નહિ. તારો મહોટો ભાઈ કાલે રામદાસના મુન્યમને મળ્યો હતો તેની વાત મને હજી સુધી કહી નથી. હોંટ એ ખડકોને મેડે નામું લખેછે સાં જમ્યે.

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થલ, જગજીવનની દુકાનનો મેડો.

ચંદ્રભાગાઃ ઝવેરખાઈ, જગજીવન અને મથુર.

જગજીવન—(ચંદ્રભાગાને) આવ બેહેન. કાલે આખો દિવસ મેં તારી વાટ જોઈ, પણ તું આવી નહિ. આજે તો જમીને હું તારી પાસે આવનાર હતો. રામદાસનું ઘર આપણા દાવનું રહ્યું છે. જીવણદાસની છોકરીનો વિવા' તો થઈ ગયો સારથી મારા મનમાં જરા વધારે ચટપટી પેઠી છે, કેમકે આ લાગ જો ગયો તો પછી શહેરમાં લાગ ફાવે એવું નથી.

ચંદ્રભાગા—બલ્યું ભાઈ, તમે બધાં મારો વિચાર ફેરવી દે. છો. માઈ મન તો જયકુમારીનામાં રહી ગયું છે.

મથુર—પેલી નિહાલવાળી કે શું બેહેન ?

ચંદ્રભાગા—હા ભાઈ. તેં એને જોઈ છે કે શું ?

મથુર—હા બેહેન, એક દાહાડો હું નિહાલ આગળ થઈને જતો' તો તારે એ છોકરિયાને ગરબી ગવરાવતી હતી, તે જોવાને રસ્તે જનારા ધણા લોકો જોવા ઉભા રહ્યા'તા તેમાં હું પણ હતો. ખરે, આપણા પ્રાણુલાલ જોગ એ છોકરી છે; પણ બેહેન ! એ તો મહોટી છે ને હજી સુધી પરણી નથી કે શું ?

ચંદ્રભાગા—ના ભાઈ. એના જેવો વર મળશે સારે એ પરણનારી છે.

ઝવેરખાઈ—અહ્યા મથુર, તેં આટલાં બધાં વરહાં ગંધડાને ધાહ્યાં કે શું ? તારી અકલ અકલ ગંધ દેખાય છે ! આપણે શું જેવાં તેવાં છિયે જે એવા કોઈ આવી રહેલાની છોકરી સાથે બાણિયો પરણાવિયે ?

જગજીવન—ખરી વાત, મા આપણાથી એવું થાય નહિ. મથુરો તો મૂખો છે. (ચંદ્રભાગાને) બેહેન ! તારા આગળ આવો પથરો તે વળી કાણે મૂક્યો છે ? તું સમજતી નથી, આપણે કાણ એ કાણ, એનો ને આપણો જોગ તે આવતો હશે ? જો સાંભળ, રામદાસ શેઠનો મુન્યમ અને મળ્યો હતો, તે કેહે કે પ્રાણુલાલ વેરે વિવા' કરવાનો શેઠ ને શેઠાણીનો નક્કી વિચાર

છે. ૧૫૦૦) રૂપિયા પેહેરામણીના આપવાને કહેછે. રામદાસનું ઘર તારા ઘરતાં છેક નીચું નથી, પણ પ્રાણુલાલ પરણવામાં આગ્રાહ કરેછે એવું શે-
ના બાણુવામાં આવ્યું છે તેથી રૂ. ૧૫૦૦) આપવા હા કહેછે, વળી વે-
વાઘ વેવાણુને બીજું આપવાનું કહેછે તે તો જૂદું; બોલ, જયકુમારીને
ભાંધી આટલું મળશે ?

ચંદ્રભાગા—એના આપનું નામ બીખારીદાસ છે તે પરમાણુજ એના
ઘરમાં છત હશે તો. પછી પેહેરામણી ક્યાંથી કરે ?

ઝવેરખાઈ—આપણા ઘરની જાનનું કેટલું માણસ થશે તેના તારા મ-
નમાં વિચાર આવેછે ? એટલાં બધાંને બીખારીદાસ ખવરાવશેજ ક્યાંથી ?
વળી જમાલપરમાં શપાઘ્યાંની પાડોશમાં ઘર છે ભાં આપણા ઘરની જાન
જાય ભારેજ શોભા વધે તો !

ચંદ્રભાગા—એ વિચાર તો મારા મનમાં આવ્યોજ નથી. એ તો જ્યારે
આંખા મીંચીને પડિયે ભારેજ તો. બાકી જયકુમારીને મા પણ નથી. ને
ચાર ભાઈ છે ને એક ગાંડા જેવો બાપ છે. ને જયકુમારી રૂ. ૪૦) નો પ-
ગાર લાવેછે, તેથી ઘર વાખરો ચાલેછે.

જમણવન—જે બેહેન, તારે મ્હોડેજ. એવા ગરીબના ઘરની કન્યા
આપણાથી અણાય ? (ખારી ભણી જોઈને) અરે પેલું કોણ આવે છે ? જોશી
તો નહિ? રોહો હું આવું છું હો. (જોશીના કાનમાં) બેહેનનો વિચાર એક જય-
કુમારી નામની છોકરી સાથે વિવા' કરવાનો જણાયછે, માટે તેના મળતા
વશેક આવવા દેશો નહિ.

જોશી—(ખવરાવતો) કેમ ચંદ્રભાગા બેહેન ! તમે આનંદમાં છો ?

ચંદ્રભાગા—હા, જોશીજી, કીંક થયું જે તમે આ ઘડિયો આવી પોહોંચ્યા.

જમણવન—અરે ભાઈ, એમને તો પરમેશ્વરે અચાનક મોકલ્યા.
(જોશીને) પણ કોહો જોશી મહારાજ ! તમે જેકલીના જનમેખ્ખર લઈ
આવ્યા ?

જોશી—હા મહારાજ. આ રજા (પાવડીમાંથી કાઢાડેછે) મળતાવશેક તો
એવા સારા આવ્યા છે કે કાંઈ બાકી નહિ.

જમણવન—પણ રોહો જોશી મહારાજ, હવણાં, (મચ્છરને) અલ્યા
મથુર ! જાને સુખલાલ શેઠને ખારિયે થઈને બોલાવી લાવ, કહેજે કે જરા
અગતનું ખાનગી કામ છે તેમાં તમને ભાં એકાંત બોલાવેછે.

મથુર—(ખાસમાં) સુખલાલશેઠ તો પેલા આવે.

સુખલાલ—ઓહો ! આજ બધાં એકઠાં થઈને શું કરવા માંડ્યું છે.

અવેરખાઈ—આવો શેઠ, આ તો આપણા પ્રાણલાલના વિવા'ની વાત થાયછે. તમે તે દાહારે જગજીવનને કહ્યું હતું તે પ્રમાણે એણે તજવીજ કરી છે ને આ જોશીજી જનમચ્છર લઇને આવ્યા છે.

જોશી—હા મહારાજ. આજનું ચોવડિયું ને યોગ તો એવો સારો આવ્યો છે કે કામ સિદ્ધ થાય. જુઓ જન્માક્ષર રામબાણુ જેવા છે આપણા ભાઈના જન્માક્ષર જગજીવનદાસે મને આપ્યા હતા તે પ્રમાણે વર્ષ ઉપજીવ્યું છે (તે કાઢાડેછે) ધન, મકર, કુંભ, મેષ, મિથુન, કન્યા, તુળા... ભાઈના બધા ગ્રહ બગિયા છે, પણ રાહુ આઠમે છે તે જરા ઉદ્વેગ કરાવેછે ને મન ભભાવેછે.

અવેરખાઈ—ખરી વાત, બાણિયાનું મન તો હવણું ભમી ગયું છે.

જોશી—વળી આ વર્ષમાં એમના લગ્નનો યોગ આવે એવું છે. (ગણે) મેષ, મિથુન, કન્યા.....કોઈ સારાના ધરતી કન્યા મળે એવું છે.

જગજીવન—રામદાસશેઠનું ધર ક્યાં કમ છે; પણ એમની છોકરીના જનમાખ્યરમાં એવાં મળતાં કાંઈ આવેછે ?

જોશી—એના જન્માક્ષરમાં આવેછે કે કોઈ મ્હોટા કુળનો વિદ્વાન વર મળે. વળી એનાં પગલાં એવાં છે કે જેથી સ્વામીનું વિદ્વાન ટળે. સાસુમસરાને સુખ થાય. કલેશનો નાશ થાય, દ્રવ્યપ્રાપ્તિ સારી થાય. તેમજ સંતાન વેહેલાં થાય, તેમાં એ પુત્ર થાય. પેહેલા ખોળાનો પુત્ર લક્ષણવંતો, કોઈ પંડિતના જેવો થાય. અતે જ છે તે, બધી વાતે સુખ થાય.

જગજીવન—વાઈ એ વાત તો ખરી, પણ જુવો જોઈયે, જયકુમારી સાથે બાણિયાના “ મળતા વશેક ” આવેછે ?

જોશી—હા, જોઈ. (વેઠા ગણે) ધન, મકર, કુંભ, મેષ, મિથુન, કન્યા, તુળા..... (કાંક જણાવને) જુવો બાઈ. માઈ માનો તો. એ તો વાતજ જવા દેજો. પ્રથમ વર્ષમાંજ વરને આધી થાય; સાસુ સસરામાંથી કોઈનો નાશ થાય, પુત્ર પ્રાપ્તિ થાય નહિ. જપજપાદિક અનેક કરાવે તો એક પુત્રી થાય, પણ જીવે નહિ.

અવેરખાઈ—ઓ મારા બાપ ! જોયું કે અલી, જોજો હવે ફરીથી વાત કરતી.

જગજીવન—નારે બાઈ ! એમ કેમ થાય, જુવોને જોશી બાવા કંઈ એ વાતમાં જાણતા નથી. તોપણ શાસ્તરમાં આવ્યું તેમ કહ્યું.

જોશી—હા બાઈ. અમારે તો મ્હોડાની વાત નહિ. જેમ આવે તેમ કહિયે; પણ કોહોને ! જયકુમારી એ તે ક્રિયા શેઠની છોકરી ?

જગજીવન—અરે શેઠ શેના, એક કો'ક ગામનો આવી રહેલો બીખારી-દાસ છે તેની છોકરી, જરા રૂપાળી ને ભણેલી છે તેથી અમારાં બેટન તેના ઉપર મોહી ગયાં છે. તેને મા બા તો છે નહિ. એવાને ઘેર વિવા' કરવાનો આપણો ઘાટ ?

જેશી—અ તો કાંઈ ગૃહસ્થનું લક્ષણ નહિ. રૂપ, ગુણ ગમે તે હોય પણ શું થયું. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે :—

વર્યેત્કુલજાં પત્રોઃ, ત્રિરૂપામાપે કન્યકામ્
રૂપગીતાં ન નીચસ્ય, વિવાહ. સદૃશે કુલે.

અર્થ—કન્યા રૂપ વિનાની ત્યાં જાય સારા કુળની હોય તો ડાહ્યા ગૃહ-પોએ તેની સાથે લગ્ન કરવું, પણ ધણી રૂપાળી ગુણવાળી છતાં નીચા કુળની હોય તેની સાથે પરણવું નહિ. કેમકે લગ્નનો સંબંધ તો બરાબરિયા કુળવાળા સાથેજ થાય.

ઝવેરબાઈ—જીવતા રહેજો. શપાઈની પાટોશમાં સુખલાલ શેઠના ધરની જન જન્ય એવું કોઈ દિવસ ધરતીનું પડ ફરે તોયપણ બને ?

જેશી—ના મહારાજ એમ તો થાય નહિ. અમે તો અમારા જેસમાં આવ્યું તેવું કહ્યું. રામદાસની છોકરીના જન્માક્ષર પ્રાણલાલના જન્માક્ષરની સાથે બરાબર મળેછે, ને જયકુમારીના નામ ઉપરથીજ ગણિત કરતાં વિદ્ય આવી પડેછે. અમે અમારા ધર્મ પ્રમાણે કરી દીધું, પછીથી કરવું કે નહિ એ તમારા હાથમાં છે. વળી જીવો શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે :—

તાદૃશી જાયતો બુદ્ધિર્વ્યવસાયોપિ તાદૃશઃ
સાહાયસ્તાદૃશ એવ યાદૃશી ભવિત્યવ્યતા.

અર્થ—બનવા કાળ જેવો હોય તે પ્રમાણે બધાં સાધન આવીને મળે, નિશ્ચય પણ તેવોજ થાય અને બુદ્ધિ પણ તેવીજ સૂઝે, માટે અમારો તો કહેવાનો ધર્મ છે તે પ્રમાણે કહિયે છિયે, કે આજ જે યોગ આવ્યો ના હોત ને, બધા એકઠા મળ્યા ના હોત તો કદાપિ જયકુમારી સાથે વિવાહ કરી જેસત તો મોઠો પરિણામ થાત, પણ માહું કરવું ઈશ્વરને ગમતું નથી, તેમાં વળી તમ સરખા ધર્માત્માનું તો તે કરેજ કેમ; માટે આજે સારી બુદ્ધિ સૂઝી છે. પછીથી આહું અવળું જોયા વિના કરી નાંખવું હોય તો યજમાનની ઇચ્છા.

જગજીવન—નારે બાઈ, હાથમાં દીવો લઈને કૂવામાં કેમ પડાય જે ? હજી સુધી વિવા' તો કશો નથી ને કદાપિ જાણ્યા વિના કરી દીધો હોય

તોપણ શું થયું ? હવે બધી બૂજીને પીડા ઉભી કરી લેવાય નહિ. કેમ શેઠ બોલતા નથી ?

સુખલાલ—વિચારવા જેવી વાત છે.

અંદ્રભાગા—ના, તે હવે તો જયકુમારી રહી એને ઘેર; સુખને માટે છોકરા પરણાવવા ને તેમાંથી માફું થાય તે કાંઈ કામનું નહિ.

ઝવેરખાઈ—હવે તું સમજી. આટલી વાર મેં માફું ફેડયું પણ તારા દિલમાં કિતરણું નોહોતું. ઠીક થયું જે જોશીજી તમે આવ્યા. (અંક ૩૫-માં ને ૩૫-માં બીજા લોકોને જોશીને આવડે.)

જોશી—સર્વનું કલ્યાણ થાયો, હવે અમે જઈશું, કામ પડે તો બોલાવજો. (સ્ત્રીઓ જતાં જતાં પોતાના મનમાં) ચાલો, આજે તો આપણું કામ થયું. આપણે શું. “વર મરો કન્યા મરો પણ ગોરનું તરલાણું ભરો” રામદાસની છોકરી જેકલીના જન્મભક્ષર મળતા આવતા નોહોતા તે ૩. ૨૫ આપવાના શેઠે કસ્યા એટલે મળતા કરી આપ્યા, એમાં આપણું શું ગયું? ચાલો આજે બાજરી લાવવા ચાલશે.

સુખલાલ—(બધાને) ઠીક છે સારું. આપણે રામદાસને ઘેર કરવું.

જગજીવન—પંદરસેં રૂપિયાની રહેરામણી બીવું કાણુ આપનાર છે?

સુખલાલ—એમ કે ? સારું તો હવે વાંધો રહ્યો નથી. પ્રાણુલાલ દશબાર દિવસ સોરો આવી પોહોચશે, એટલે પછી લાગશે પરણાવી દઈશું. (સુખલાલ તથા અંદ્રભાગા જાય છે.)

જગજીવન—(પોતાની માને હળવે ગાળે) બેહેન તો મૂર્ખા છે, આપણાથી ગરીબને ઘેર થાય ? રામદાસે મુન્યમ સાથે કાહાવ્યું છે કે જે અમારે ઘેર ઠરશે તો ૩. ૨૦૦ આપીશું. ચાલો આપણું કામ થશે. આપણે કાંઈ ભાણિયાતું બગાડીને રૂપિયા લેતા નથી કે પરમેશ્વરના ચોર થઈએ. આ તો બે કામ થાય છે, ભાણિયાને સાઈ ધર મળે છે ને આપણું કામ થાય છે. કન્યા ભાણિયા બોગ તો નથી, પણ બીજી ક્યાંથી લાવિયે ?

ઝવેરખાઈ—તું નીચે જોશીના સામે ગયો સારની હું એતી હતી. કન્યાની માશી આજ સવારમાંજ આપણે ઘેર આવીને મને કહી ગઈ હતી કે, “અમારૂં ધર કાંઈ બોલું નથી, અમારે બીજો વર લાગતો હોત તો આટલી બધી તાણાતાણ કરત નહિ પણ બીજો કહી લાગ નથી, માટે મારી બેહેને કહ્યું છે કે તમે આ કામમાં જો નજર રાખશો, તો તમને રાજી કરીશું.” હું તને કેહેવાની હતી એટલામાં તું વેહેલો વેહેલો જમીને અહિ આવ્યો ને હું કામમાં પડી એટલે બૂલી ગઈ. વાઝ ઠીક થયું તને

૩. ૨૦૦) આપશે ને મને રાજ કરવાનું કહ્યું તે હું પણ એટલાજ રૂપિયા વગર રાજ શું કરવાને થઇશ ? જે થયું તે ઠીક થયું, હવે હું નીચે જાઉં છું, તું તારું કામ કર. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ, સુખલાલનું ઘર.

સુખલાલ—(પાતાના મનમાં) જયકુમારીની સાથે વિવાહ કરવામાં આવ્યું બધું જોઈ થાય એવું છે તો એ વાત હવે ખચીત જવા દેવી. પેલા મોતિયાએ જમાવી દીધો તેથી હું ભમી ગયો. આખું આડા કાન કરીને કારિયે તો ખરા, પણ જન્મારા સુધીની કેહેણી રહી જાય. શાસ્ત્રમાં એવાને ઘેર વિવાહ કરવાની ના કહી છે તો પછીથી આપણાથી થાય નહિ. સાફ થયું જે એનું મન પાછું બદલાઈ ગયું. નહિકર વળી પાહાડ ફેરવવો અને એનો વિચાર ફેરવવો અરોઅર થઈ પડત. એ પેલી ઉતાવળી ઉતાવળી આવે, જોઈયે શું કેહેછે.

ચંદ્રભાગા—(પ્રવેશ કરીને) જાણ્યું કે, હવે આપણાથી જયકુમારી સાથે લગન થાય નહિ, પણ મદનમોહના ને બધાં પેલાં આવે. હવે એમને શું કહું ?

સુખલાલ—સુખે ના કેહેવી. હું મારી મેજે જઈને દિવાનખાનામાં એ સુંછું તું પતવી દેજે.

ચંદ્રભાગા—હું તો ચોખ્ખી ના પાડીશ, અને કહીશ કે હવે તમારે મારે ઘેર આવવું નહિ.

સુખલાલ—એમાં શો શક, જ્યારે આપણે કરતવ નહિ ત્યારે આવવા દઈને પછી શું કામ રહ્યું ? (જાય છે.)

(મદનમોહના, વિજયાકુમારી અને જયકુમારી પ્રવેશ કરેછે.)

ચંદ્રભાગા—(ગભ્રે) આવો સર્વે !

મદન—વિજયાં હા આવ્યાં.

જયકુમારી—(વંદન કરવા જાય છે.)

ચંદ્રભાગા—એવા યાજ્ઞાથી હું ભોળવાવાની નથી. એમ ના કરશો. (તેને તરછાડી નાંખે છે.)

જયકુમારી—(ચંદ્રભાગાનું વલણ બદલાય છે એમને) કેમ, આજે જરા આપની કહા નજર જેવું કેમ દેખાય છે ?

ચંદ્રભાગા—ગફા નજર શેની જે ? મારે તો કેહેવાનું એટલું જે તમારે અમારે મેળ આવે એમ નથી, માટે હવેથી મારે ઘેર આવવું નહિ. લોકો અમારી નંદા કરે.

જયકુમારી—(ઉતરી ગયેલે મ્હોડે) બહુ સાઈં. હું આ ચાલી. મને પ્રથમથીજ ખબર હોત કે તમે તમારો વિચાર ફેરવ્યો છે તો હું આવત નહિ. (જાય છે.)

મદનમોહન—કાકીજી, તમે તમારો વિચાર કેમ ફેરવ્યો ?

ચંદ્રભાગા—તમારે એ બાબત મને કાંઈ પૂછવું નહિ. અમને એમ લાગ્યું માટે ના કહી.

વિજયાકુમારી—(મદનમોહનને) આજે કાકીજીના જીવને સુખ નહિ હોય એમ લાગે છે, માટે એ વિષે આપણે વધારે પૂછપરછ કરવાની જરૂર નથી, એ તો રીસના આવેશમાં એમ બોલી જાય છે પણ જયકુમારીને કંઈ જવા દેનાર છે ? હોય. બે ઘડી સુખ ના હોય સારે એમ પણ બોલે.

ચંદ્રભાગા—(સાંભળીને) તમારા જેટલું ડાહ્યાપણુ તો મારામાં છે. કાણુ તમને ડાહ્યાં કરે છે જે બોલ બોલ કરે છે ? જયકુમારી ખાડમાં કાં નથી પડતી ! મારે શું. ખબરદાર જે તમે એ બાબતની વધારે વાત કાઢાડી તો.

મદનમોહન—અરે કાકીજી ! તમે એવડાં બધાં તપી શું કરવાને જાઓ છો. અમે તો તમારાં છોકરાં જેવાં છીએ. અમને ગમે તેમ કેહેશે તેથી બોલું લાગવાનું નથી. પણ જરા કૃપા કરીને કોહો તો સાઈં કે તમારો વિચાર કોણે ફેરવ્યો ?

ચંદ્રભાગા—કાંઈયે ફેરવ્યો નથી, મેં મારી મેળે ફેરવ્યો છે. જોશીને પૂછ્યું તેમાં જયકુમારી સાથે પ્રાણુલાલના મળતાવશેકે આવ્યા નહિ માટે મારે તો કરવું નથી.

મદનમોહન—સારે તમારે જયકુમારીને એવું કેહેવું જોઈતું હતું. આવી સમજી છોકરીને એક વાર લાલચ ખતાવી, બીજી વાર હુડતાવી નાંખવી, એ તમને ઘટે નહિ. રે ! એને કેટલું બધું માઠું લાગ્યું છે, તે તમે એનો જતી વેળાનો ચેહેરા જોયો હોત તો જખુઈ આવત. ખરી વાત જે તમે એને કહી હોત તો એટલું બધું લાગત નહિ. પણ હશે ચિન્તા નહિ. વાંચ જોશી તે સારો ભણેલો હતો કે ટીપણું જોઈ ખાચ એવો હતો ! જે ભણેલો હોય સારે તો કાંઈ તેનું વજન પડે ખરું.

ચંદ્રભાગા—ભણેલો નહિ તારે અમથો ? પેલો શિવરામ જોશી, બધાંની જનમેતરિયો કરે છે તે હતો.

મદનમોહન—હા, એનું તો ઘણું લોક માનેછે. વાર મળતાવશેક શી બાબતમાં ના આવ્યા જે ?

ચંદ્રભાગા—(જરા નરમ પડીને) એ તો કેહેજે—પરજ્યા પછી વરને રોગ થાય. સાસુ સસરામાંથી કોઈ મરી જાય, ને છોકરાં થાય નહિ. તારે એવી નિસાસણીને મારો છોકરો પરણાવીને શું કરું ? જોશિયે વળી શાસ્તરમાંથી એક અશ્લોક કહ્યો જે, કુળવાળી, રૂપાળી ના હોય તોપણ તેને પરણવું, પણ કુળ વગરની રૂપાળી ને સમજી હોય તો તેની સાથે પરણવું નહિ.

મદનમોહન—આટલું બધું જોશિયે કહ્યું ત્યારે તો તમારો કાંઈ વાંક નથી; વાર એ જોશી મહારાજ એમની મેળે આવી ચડ્યા હતા કે તમે બોલાવ્યા હતા ?

વિજયાકુમારી—બોલાવ્યાજ હશે તો, બોલાવ્યા વિના કાંઈ આવે ?

ચંદ્રભાગા—ના મેં તો નોંહોના બોલાવ્યા, પણ જયકુમારી સાથે વિવાહ કરવાની સલાહ પૂછવા હું મારી મા પાસે ગઈ હતી ત્યાં આવ્યા હતા.

મદનમોહન—તમારી માની ઈચ્છા તો રામદાસને ઘેર વિવાહ કરવાની હશે. નહિ વાર ?

વિજયાકુમારી—હાસ્તો વળી, રામદાસશેઠ વિના એમના લાયક બીજું કોણ છે ?

ચંદ્રભાગા—મારું મન તો જયકુમારીનામાં હતું પણ એમનો બાંધાનો એવો વિચાર ખરો, ને જોશિયે આવું કહ્યું, તેથી મારું મન જયકુમારી ઉપરથી ઉતરી ગયું, તેમ એમનું પણ ઉતરી ગયું.

વિજયાકુમારી—ત્યારે તો મારા કાકાજી પણ ત્યાં હશે ખરા.

ચંદ્રભાગા—હા, એ હતા, મારા એ ભાઈ હતા, મારી મા ને હું, ને પછીથી જનમઅચ્છર લઇને જોશી આવ્યા.

મદનમોહન—મને લાગેછે કે રામદાસને ઘેરથી જન્મદાક્ષર તો આવ્યા હશે.

ચંદ્રભાગા—હા, ને જેકલી સાથે “ મળતાવશેક ” સારા આવ્યા તેથી બધાંએ ત્યાં વિવાહ કરવાનો ઠરાવ કર્યો.

વિજયાકુમારી—ખરી વાત, બધાંની મરજી જેકલી ઉપર થઈ એટલે પછી તમે શું કરો. હવે પ્રાણલાલ આવશે તો.

ચંદ્રભાગા—હા, દશેક દાહાડા સોરો આવશે એવું એ કેહેતા હતા, આવે કે તરત પરણાવી દેવાનો વિચાર છે.

મદનમોહના—હવે મોટા થયા એટલે પરણાવ્યા વિના સિદ્ધિ છે ?
વાર અમે હવે જઈશું હો ! (બંને જણ નિરાશમાં જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થલ, નિશાલ.

જયકુમારી — (એકલી.)

હુહા.

કરણી જે કરવા થકી, કોપે તું કર્તાર;
તે કદિ મેં નહિ કંઈ કરી, તો આ શો શિરમાર ?
સુખ ખાનું સુખમાં ધરી, ખાઉં તો ખૂંચી જાય;
વળી પાછું વચ્ચે ધસ્યે, મુજ હૈંવ મસ લલચાય.
ઈચ્છે જે તું ચખાડવા, ચટ લઈ મુને ચખાડ;
નહિકર લલચાવ્યા વિના, દે નાખી દુઃખખાડ.
પ્રાણલાલ મુજ પ્રાણનો, એક કચ્છો આધાર;
હવણાં અગળી એ થકી, કરે કેમ કર્તાર ?

વિજયાકુમારી—(પ્રવેશ કરીને જયકુમારીની સ્થિતિ જોઈને) જયકુમારી !
તમે સમજી થઈને આટલાં બધાં શોકાતુર થઈ જાઓ છો એ તમને
યોગ્ય નથી.

મદનમોહના—ખરી વાત તમે જાણતાં નથી એટલામાં તમારે નિ-
રાશ થવું જોઈએ નહિ.

જયકુમારી—મારા મનમાં સદા આવ્યાં કરતું હતું, કે, આ અસંભ-
વિત વાત કોઈ દિવસ બનનાર નથી. તથાપિ કદાપિ બનશે તો વચ્ચે ધણું
વિદ્ધ આવી પડશે.

મદનમોહના—પ્રિયા જયકુમારી ! કામ જરા કઠિણ છે એ વાત
ખરી, અને તેથી વિદ્ધ તો આવી પડશે, પણ છેવટે ઈશ્વરચ્છાથી તમે જય
પામશો માટે ધીરજ રાખો.

જયકુમારી—ચંદ્રલાગાના મનનું કારણ કાંઈ જાણાયું ?

વિજયાકુમારી—એ તો અમે યુક્તિબંધ પૂછી લીધું છે. (બધો વાત
માંગીત કેહે છે.)

મદનમોહુના—એ લોકોને નજરમાં આવે એવા કુતક કરવા ઘો. જોરાવરીથી એ કાંઈ પરણાવી શકનાર નથી. તમે જરા પણ ગભરાશો નહિ. ધીરે ધીરે જોયાં કરો કે શો પરિણામ થાયછે. તમે અમારા કરતાં ઘણું વાંચ્યું છે, તેથી આવી વેળાએ અમે હિંમત હારી જઈએ, પણ તમારે તો જરા ગભરાવું નહિ. દમયંતિના ઉપર એના સ્વામી, નજરાજનો કોપ થયો હતો, તોપણ છેવટે હિંમત રાખવાથી પોતાના ધણીને મળી; તો તમારા થનારા સ્વામી તમારા ઉપર ઘણા પ્રસન્ન છે, અને ખીજા કોઈને પરણનાર નથી એવું પત્રદ્વારાએ વચન આપેછે, તો પછી તમારે શા માટે શોક કરવો જોઈએ ?

જયકુમારી—છેવટે તો મારી ઈચ્છા ઈશ્વર પૂર્ણ કરશે, એવો મને ભાસ થાયછે, પણ મારે માટે કેટલાં બધાંને સોસવું પડશે એનો હું જ્યારે વિચાર કરું છું ત્યારે મને ઘણું લાગેછે. તમે ખંતે જણુ મારે વારતે નિલ તમારી અમૂલ્ય વેળા રોકાઓ, તમારા બહેના પતિ રાત્રદિવસ અમારાજ વિચાર કર્યાં કરેછે. વળી મારા પ્રાણપ્રિય અહિ આવશે ને આવો દંગ દેખશે ત્યારે એમના હૃવને કેટલી બધી દુઃખા થશે, એ જ્યારે મારા વિચારમાં આવેછે ત્યારે મને ઘણું લાગેછે.

વિજયાકુમારી—તમારી સોબતથી અમને એટલો બધો લાલ થયેલો અમે સમજીએ છીએ કે તમારે માટે અમારા ઉપર મ્હોટી પીડા આવી પડે તોપણ અમને કાંઈ લાગે નહિ.

મદનમોહુના—તમે તો એક પૂજ્ય છો, તમારા કામની અમે ચિન્તા રાખીએ નહિ તો પછી કોની રાખવાની રહી ?

જયકુમારી—તમે આવાં પ્રિયવચન બોલીને મારા હૃદયને વધારે ભેદાઓ, આપણી જાતિમાંથી આવાં વચન બોલનારી કેટલી બધી ઓછી છે ?

મદનમોહુના—તમારે એવો વિચાર કરવો નહિ, તમે અમારાં સંખી છો તેથી જ ના કરીએ તે ઓછું. અરે પેલો ટપાલનો પટાવાળો કાગળ લઈ આવેછે ?

જયકુમારી—ખરે, પ્રાણુલાલ ભણીથી આવેલો હશે. (સિપાઈ કાગળ આપે છે તે લઈને) હા એમજ છે, આ એક મારો, અને હ્યો આ ખીજો મોતી-લાલનો છે. (આપે છે.)

મદનમોહુના—(હાથમાં કાગળ તોળીને) કાગળ તો વચનદાર જણાયછે તેથી વિજયાકુમારી ! એમાં આપણા પણ હશે. ચાલો તમે મારે ઘેર, કાગળ વાંચ્યા પછી જજો, સો વશા તો આ વેળાએ છોટાલાલ પણ લાંબ હશે.

વિજયાકુમારી—હા ચાલો, હું પણ સાંજ આવું છું. (જયકુમારીને)
અહો પ્રિય સખી ! તમને તમારા પ્રાણપ્રિયના પત્રથી અત્યાનંદ પ્રાપ્ત થશે,
તેમાં આજની સ્વપ્ન સરખી બનેલી વાત વિષેનો શક મનમાં આપ્યા
કરશે નહિ. છેવટે આપણું કામ સિદ્ધ થયા વિના રહેવાનું નથી.

મદનમોહના—વિજયાકુમારી કહે છે તે યથાર્થ છે, અમે જઈએ છીએ.

જયકુમારી—અહો પ્રિય સખિયો તમારા સમાગમથી મને ઘણો
આનંદ ઉપજે છે; તેથી આવે સગયે તમારો મેળાપ ઘણી વાર ઇચ્છું છું.
મને જો અવકાશ મળશે તો હું મોતીલાલ પાસે કાગળની વાતસાર આ-
વીશ. મને લાગે છે કે આ વર્તમાન એમને તમે કહેશો તેથી એ વિષે શું
કરવું, તેનો એ વિચાર કરી રાખશે, વાર, હવે ઘણી વાર થઈ એટલે
પધારો, હું પણ આ સુખદ પત્ર વાંચીને ઘેર જઈશ, (બંને જણ નયન અને
જયકુમારી પત્ર વાંચે છે.)

અહો માણવજાલા !

તમે મારી માગણી, જે પત્રદારે માન્ય રાખી છે, તે આનંદમય પત્ર વાંચીને હું મહા
હર્ષિત થયા છું. પ્રથમ, પત્ર હાથમાં આપ્યું તે અવસરે મનમાં વિચાર થયાં કરતા હતા કે
“પ્રિયા જયકુમારી મારો ધર્મ હશે કે નહિ ?” ખરે, છેવટે તમે મને નિરાશ નહિ કર્યો.
આહા ! કેવો હું લાગ્યશાળી. અહો પ્રિયા ! તમારા વિના મારું મન વીત થત નહિ; ત-
મારા વિના મારું બેકાંત રૂચળ શોભત નહિ; તમારા વિના મારાં પ્રસ્તકોનો ઉપયોગ કરી
શકે એવી કોઈ બીજી મળી શકત નહિ; અને તમારા વિના કુંડામાં કહું તો કોઈ દિવસ હું
સુખી થાત નહિ. પ્રિયા જયકુમારી ! તમારું મન જેવું નીતિના શૂંઘારથી સુશોભિત ધર્મ
રશ્મિ છે તેમજ તેને ધાર્મિકપણું પણ પ્રાપ્ત થયેલું છે એ જાણીને મને ઘણો આનંદ થાય છે.
અને શાર વસ્તુ ધર્મ છે અને તે ઈશ્વરના હિપર આરુપ્ય ચોટયા વિના પ્રાપ્ત થતો નથી.
તમારા પત્રને મધાળે મીતિ છે, એણે આ વિષેના મારા મનમાં ઘણા વિચાર ઉત્પન્ન કર્યા.

પ્રાણપ્રિયા જયકુમારી ! તમારા પત્ર માંહેલા છંદોએ તમારા વિષેનો જ છંદ મને લા-
ગાડી દીધો છે. જ્યાં ત્યાં હું તમારી મનહર છબી દેખું છું પણ એ સધળાં કાંઈ છે; જ્યારે
પ્રત્યક્ષ મળીશ ત્યારે જ પૂરો સંતોષ થશે.

માલિની વૃત્ત.

મનહર છબી તારી, ચિત્તને બેદનારી,
અહિતહિ નિત ન્યાણું, વેદના વેડી ભારી;
પણ તદન પ્રિયા એ, ઝાંઝવાં નીર જેવું,
કર નહિ કદિ આવે, ભાસ લાગેછ તેવું.

ખરે એ તો કાંઈ છે.

કુહા.

કાન શુણે રવ મનનયન. જાણું નિહાળે અંગ;
લણુકારા લાગે ધણા, પણુ બ્રમ એ મનભંગ.
ખરી ખુશી ત્યારે થશે, મળશે જ્યારે આપ;
આંખો, આંખો દેખશે, તો ટળશે સંતાપ.

અહો પ્રાણમિથા ! તું અચિત કરી રાખજે કે હું તને કોઈ વાતે દગો દેનાર નથી. મારાં માતાપિતા અને સગાંવાહાલાં જેવા ઘાટ ઘડતાં હશે તેથી હું હવણુ અજાણુ છું તોપણુ, મારા પાતાના નિશ્ચય પ્રમાણુ હું તારો થઈ ચૂક્યો છું, તે હવે આ દેહ છે ત્યાં સુધી મિથ્યા થઈ શકનાર નથી. હાલ કુપાથી પવિત્ર નિષ્ઠિ કરવાનો અવસર આવશે તે સમયે બધાંની સમક્ષ હું જે જે વચન આપીશ તે તે વચન મારા અંતઃકરણપૂર્વક પાળવાને ચૂકીશ નહિ. અને મને તારો વિશ્વાસ છે, તું તો એક જીમ્મે છે. જીવદેવે તને તો પાતાની નવરાસની પે-ળામાં પાતાની કારીગરીનો નયુનો ખતાવવા માટે જીવે છે, એટલે પછી મારે લખવાનું બાકી રહેતું નથી, ખરે ! એમ જો ના હોય તો આટલી બધી સ્વાભાવિક સમજ તારામાં ક્યાંથી ? થોડી વારમાં સાધારણ રીતે ફેળવતાં આવે લલકે ક્યાંથી નીકળી આવે ? મિથા ! મારું હાલમાં અપૂર્ણ અંગ છે તેમાં તારું અંગ બાકીને મળશે ત્યારે આપું અને સં-પૂર્ણ એક અંગ બનશે, તે અવસરે તને અત્યાનંદ થશે તેથી કદાચિત્તને તારા ચિત્તની જેવી વલે થશે ને વિષેની તને ભ્રાન્તિ થાયછે પણુ એ ખોટી છે. જેવા તને આનંદ થવાનો તેવો અને તેટલો જ મને થવાનો. સન્નતિની વસ્તુ એક બીજામાં મળી જાય તો વિદ્વતિરૂપ કં-દાપિ બને નહિ. ઉલટી ભિગ વિનાની સ્વચ્છ વસ્તુ બને, તેમ તારા આનંદરૂપ અંગમાં તેવું જ બની રહેલું મારું આનંદરૂપ અંગ મળશે એટલે બંને સ્વચ્છ આનંદની એક અતિ રમણીય શુદ્ધ છબી બનશે, તે કરતાં બીજું સારું કિયું ?

આપણું બન્નેનું અંગ એક થયું એટલે મારા મનમાં જે ભાવ ઉઠશે તેનો પ્રતિભાવ તારામાં ઉઠશે, તેથી, વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો વાંધો પડશે નહિ, એટલે આ સંસારસાગરમાં ચાહાણુ ચલાવવાનો તારા ભણીનો મને ચોગ્ય આશય મળશે એવું કયન તું કરે છે તે અધાર્થ છે.

મિથા જયકુમારી ! તારા સરખી જોડ મને મળી તેથી હું મને પાતાને મોટો ભાગ્ય-શાળી સમજું છું, તેમ છતાં બીજાની શાયે સંબંધ થવાથી તને મારા સંબંધના એક અનુર્યા-શનું સુખ માત્ર થાત નહિ એવું લખે છે તે તો મનોમન સાક્ષીની એક નિશાની છે.

તમારા સુદા પિતાનિચે આપણા લાભમાં પાતાનો વિચાર જાણીને બંનેને સુખી કર્યાં છે. મારાં માતાપિતા વિષેનો શક તમાગ બંનેના મનમાં ઉત્પન્ન થાયછે, તેમ મારા મનમાં નથી થતો એમ નથી. પણુ એ વિષે મારે કાળજી રાખ્યે સિદ્ધિ નથી. તેઓ સમજીને વચ્ચે નહિ થડે તો તેઓ પાતાના શુભચક્રક પદને પાત્ર થશે અને તેમણે તેમનો ખરો ધર્મ બળવો ગણ્યારો, કેમકે આખાપે સદા પાતાનાં છોકરોને સુખ થાય તેમ ઈચ્છવું અને કરવું

અથવા તેમનો ધર્મ છે, તેમ છતાં આ વિષે કોઈ પણ પ્રકારનો વાંધો ઉઠશે તો, મારે મારું કાવતું કરવું પડશે, કારણ લગ્નની બાબત કોઈ જેવી તેવી નથી. અગ્નિમાં હાથ ધાલવાનું કેહેનારને વેઠવાનું નથી તેથી તે તમે તેમ પોતાની સમજ પ્રમાણે કેહે, પણ વિચારવનને વિચાર કરવાનો અનત્ય છે. તેમ જેની માથે લગ્ન થવાનું તેનાથી કેવા પરિણામ થશે તેના અગાઉથી વિચાર કરવા વિના ઘણાં ખર્ચા અવિચારી માબાપ અને સગાંવાહાણાં, વિવાહ-પ્રસંગમાં સ્વતંત્ર સત્તા લઈ પડીને સમજી અને વચે પાદોચેલાં ઉકારાની શી ઈચ્છા છે તે પૂછ્યા વિના તે સગાનો કાર્ય તેમ ઉપયોગ કરે તો ઈશ્વરનાં અપરાધી ધાય એવી મારી સમજણ છે. આપણા લોકમાંથી આ વિષેનો ઘટાર્થ વિચાર કરનારની ઘણી અછત છે, તેથી ઘણાંતર અનહિત થાય છે. વધીલની ઇચ્છા આજ્ઞાનું અપમાન ન કરવું; પણ અચોંચનીતુ જો કરતાં નથી તો આપણે ઈશ્વરના વાંધામાં આવી જઈએ છિયે, સમજણમાં ઉતરી શકે એમ હોય તોપણ જે આપણા સ્વાર્થ બગાડવા અમગ પડે તો તે આપણા હેતુથી અને શુભરૂઢ કેહવાય નહિ. ત્યારે એવા માણસોનો અચોંચ આજ્ઞાનું કશાપિ અપમાન થયું તો ચિન્તા નહિ તેઓને પોતાનો ધર્મ વિચારીને પોતે જો આપણે વચ્ચે પડ્યાની કશી અગત્ય રહે નહિ પણ કોઈ નકારી જોડ મેળવી આપીને પોતાનાં મિત્ર સંતાનનું આજ્ઞા જિવતર બગાડવા પારે તો પછી તેણે પોતાનો મર્તિઓ એમણે કરી નાંખ્યો એમ સમજવું. આપણા લોકો આ વાતમાં ઘણા ધાયત નયેલા છે કે જેના મરણ સુધી ધા રજાયા નથી, અને જેઓએ પોતાનું આજ્ઞા જિવતર કમિયા ઈકારમાં કાઢાડયું છે. આવા કુટ ચાલનો હવે અટકાવ અવશ્ય થવા જોઈએ.

મારી ન્હાની મામી કમળા નામની કુટ સ્ત્રી છે તે પોતાના સ્વામી આદિને બહુ સંતોષે છે, તેની સાથે મારા મિત્ર મોતીલાલનો વિવાહ તેના અવિચારી મામાએ કરી રાખ્યો હતો, પણ છેવટે પોતે મદનમોહનના સરખી સુદા સ્ત્રીને પસંદ કરીને પરણ્યા તો આજે સુખમાં દિવસ કાઢે છે. કુટ કમળા સાથે મોતીલાલ પરણ્યા નહિ તેથી અવિચારી લોકોએ નિંદા તો કરી, પણ છેવટે જે કરવાનું તે કરીને રહ્યા. મામાને તો જોડું લાગે એમાં નવાઈ નહિ પણ તેને લોપે તેમનાં બહેન (મોતીલાલની મા) મરડાયાં. તે કશાનો દરકાર નહિ કરતાં મોતીલાલને પોતાનું ધાર્યું કર્યું તો સુખી થયા. કમળા મળી હોત તો તે એકે દિવસ સુખી રહેત નહિ. એમનાં મા હવે સમજ્યાં અને મદનમોહનની ખૂબ હવે બાણી. માટે સગાંવાહાણાં અડાઈ કરે તો બલે કરે. મોતીલાલનો લોકોએ ભવાડો કર્યો હતો તો હું તેનો મિત્ર છું. મારી પણ છો કરતા, મિયા જયકુમારી! આ વિષે તારે વહેંચ આણવા નહિ. અજ્ઞાનિયોની આજ્ઞાની સામે થઈને હું તારી સાથે પરણીશ તો મને એકલાને લાલ થશે એમ નથી, મારો દાખલો જોઈને વળી બોલે કોઈ નીકળશે, તેના બેઈને ત્રીજો એ પ્રમાણે કેટલીક વારે આપણા દરિયામાં લાભકારક ચાલ દાખલ થશે. જયકુમારી! મારા બાણીના આ કરતાં વધારે પક્ષા કરાવની અગત્ય હવે તમને પડશે નહિ.

હોકરિયોની નિશાળ સુધારી રહને તમે તમારી કીર્તિમાં વધારો કર્યો છે તેથી મને

થયું. આનંદ થયો છે અને આશા રાખું છું કે એ પ્રમાણે આગળ ઉપર પણ તમારી ભક્તિ બહુ થવા ઉપર તમે નજર રાખતાં રહેશો.

માતીલાલ અને છાટાલાલ થયું સુધી કે એવું તમે લખાઈને ગયાં છે. એમની મિ. નાઈથી મને થયું લાભ થયો છે અને થશે. કદાપિ તમારો મારો સંબંધ એમનાં ભણ્યામાં ન હોય તો પણ તમને બનતો આશ્રય આપે તો ભણે ત્યાં આપે એમાં નવાઈ નથી. મારાં માતાપિતા કેવા કષ્ટભાગી છે તે હું સારી રીતે જાણું છું. એમણે બંનેએ તેમના વિચાર કે શુદ્ધિથી ફરવી દીધા છે તે સ્તુતિપાત્ર છે. એમનું નહિ ચાલે તોજ મારાં માતાપિતાનો વિચાર બદલાશે. જાણી તેમના મોગ્ય તેમની શુણ્ધિલ સ્ત્રીઓ—મદનમોહના અને વિજયકુમારીનો આપણને આશ્રય છે એટલે ચિન્તા નથી.

પ્રાણમિયા જયકુમારી ! જેમ તું મને જોવાને અધોરો થઈ ગઈ છે તેમજ હું તને જોવાને થઈ રહ્યો છું. હું કાલે સવારમાં તારા ભણી આવવાને નક્કી નીકળનાર છું તેથી હવે આપણી બંનેનો ઈચ્છા સત્તર પૂર્ણ થશે.

માલિની છંદ.

જયકુમારો જસાણી, પ્રાણુધારી તું મારી,
ક્ષણ ક્ષણ ખુબી તારી, યાદ આવે કુમારી !
વિરહ પિડ હવે તો, કેમ વેઠાય કાયા ?
ખાદુજ દુખ દિલે દે, લાગી છે પૂર્ણ માયા.

તમારા પ્રિય પિતાને મારો પ્રણામ રહેજે. તમને લખવાનું તો થયું મનમાં આવે છે પણ હવે કલમને અટકાવી રાખું.

સુબંધ. } લ૦ તમને મળવાને આતુર થઈ રહેલા
વેશામ સુદિ ૭. } પ્રાણુલાલનો આશીર્વાદ.

(પત્ર ભેજાર વાર વાંચ્યા પછી) હવે મારે કોઈ પણ પ્રકારનો શક આણવાની અગત્ય નથી. કદાપિ વચ્ચે વાંધા આવી પડશે તો લક્ષમાં થોડો વિલંબ થશે, પણ પ્રાણુલાલ હવે ખીજના થનાર નથી. હવે આ પાંચસાત દિવસ ક્યમે કર્યા ખૂટશે નહિ. અહો ! પ્રાણુલાલને જોવાનો આનંદનો અવસર હવે વેહેલો આવે તો કેવું સારું. ખરે, એ દેખાવ તો કોઈ જૂદાજ પ્રકારનો બની રહેશે. આ સુખદ પત્ર આજે આવ્યું ના હોત તો મારી રાત્ર કેમ ખૂટત ? મને ઈન કેમ પડત ? મારા મનમાં વિચારના કેવા ઉભરા આવત ? પરમકૃપાળુ ઈશ્વરને મારી દયા છે. મને દુઃખ થાય એવું એ કરનાર નહિ. આલ. હવે ધીર જઈને આ સર્વે સમાચાર મારા પિતાજીને કહું. (ભણે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થલ મોતીલાલનું ઘર.

મોતીલાલ, છોટાલાલ, અને મદનમોહના.

મોતીલાલ—હેં ! સારે ચંદ્રભાગા ફરી ગયાં ?

વિજયાકુમારી—હાજી, એમજ થયું.

મોતીલાલ—(માણસનો કાગળ ફેંકે છે, તે તેમાં એક મદનમોહના તથા વિજયા-
કુમારીના ઉપરનો હતા તે તેમને આપે છે.) છોટાભાઈ ! પત્ર વાંચ્યા પછી એ વિષે
આપણે વિચાર કરવો જોઈએ.

છોટાલાલ—હાજી, (મોતીલાલની પાસે જોડે છે.)

મોતીલાલ—સંભળાય એમ પત્ર વાંચે છે (અટલામાં)

મદનમોહના—વિજયાકુમારી ! ચાલો મારી મેડીમાં આપણે આપણો
વાંચીએ.

મોતીલાલ—તમારાથી કાંઈ છાનું નથી. અમારો કાગળ તમારે સંભ-
ળવો હોય તો સુએ સંભળો, પણ તેના બદલામાં તમારો સંભળાવવો પડશે.

મદનમોહના—ઠીક છે સારે. સાટેસાટું વાળીને, વલ્લભ બદલા કરીશું.

મોતીલાલ—(વાંચે છે)—

મારા પરમપ્રિય મિત્રો,

તમારું ચૈત્ર વદિ ૧૨ રૂં લખેલું પત્ર આજે પોહોંચ્યું છે. આપણી નિશાળની સારી
કિયતિ વિષે વાંચીને મણી આનંદ થયો, તેનાં વળી નિશાળને સારા પાયા ઉપર આણનાર,
જેની મેં જાલામણ કરેલી તેજ મારી મિત્રા જયકુમારી છે તે વાંચીને અત્યાનંદ થયો. એનું
પત્ર આજે મને પોહોંચ્યું છે અને તેનું ઉત્તર પણ મેં આજેજ લખ્યું છે. આપણા નગર રોક
સુધારાના કામમાં આગળના કરતાં હવે વધારે આશ્રય આપે છે એ પણ આનંદ ઉપભવ-
નારી વાત છે; તેમજ જાજી આદિ યુરોપિયનો જાલાને માટે ફેળવણીના કામમાં ઉત્તેજન
આપે છે એ ફુલિપાત્ર છે. મારા પિતાને અવસરે હાજર રાખવામાં તમે મણું ડાહ્યાપણ કર્યું
છે. મારી બંને ભાભિયાઓ પણ પોતાનો યુક્તિવાળો આશ્રય અને આપીને તેમનો મારા ઉ-
પરનો ભાવ બતાવી આપ્યો છે. તમારો સર્વેનો મારા ઉપર પ્રેમ છે તેથી પ્રેરાઈ મારા હુકમો
સારું થવાનાં સાધનો તમે જાણો છો, એથી મારા ઉપર તમારા ઉપકારનો વધારો થયું કરે છે;
પણ મારા મનમાં એ વિષેનું મણું આવતું નથી તેનું કારણ એજ છે કે મારા પોતાના સ્વા-
મીને માટે જે કરું તેમાં મારે પોતાનો ઉપકાર માનવાનો નથી, કેમકે પોતે પોતાના સ્વાર્થ કરે
એમાં નવાઈ કરી ફેલેવાય નહિ. તેમજ તમને મારા કરતાં હું બહા મણતો નથી, તેથી તમે

જે કરે તે મેં પાતેજ કર્યું એમ હું સમજું છું અને તમે મારા રૂપજ છે તેથી તમે કરે એમાં નવાઈ લાગતી નથી. આપણા અન્યોન્યનો જે પ્રેમ છે તેના કરતાં કોઈનો એટલો હોત ને તે મારા સારા સાથે થોડો પણ ચતન કરત તો તેનો આભાર મારા સમજવામાં ધણી આવત.

તમારી મિત્રાઈથી મને ઘણું લાભ થયો છે, અને થાય છે, અરે હું કેમ ભૂલી ગયેલું. સત્સંગતથી સારો ફળ થાય એમાં નવાઈ નથી. ભટ્ટહરિ કેહે છે કે:—

જાઙ્ઘ્યં પિયો હરતિ, સિંચતિ વાચિ સત્યં
ગાનોન્નતિ દિશતિ પાપ મયાકરોતિ
ચિત્તં પ્રસાદયતિ દિક્ષુ તનોતિ કીર્તિ
સત્સંગતિઃ કથય કિન્નકરોતિ પુંસામ્ ?

અર્થ—સત્સંગતિ, બુદ્ધિનું જડગણું દૂર કરે છે, વાણીમાં સત્યનાનો સંચય કરાવે છે, માન વધારે છે; પાપનો નાશ કરે છે; ચિત્ત પ્રસન્ન કરે છે; અને દશે દિશામાં કીર્તિનો વિસ્તાર કરે છે, માટે કહેલો કે સત્સંગતિ પ્રરૂપને શું કરતી નથી ?

અહો મિત્ર મિત્રો ! સત્સંગતિથી લાભ ધણી છે.

તમારી સર્વેની યોજનાથી મારાં માતપિતાએ જયકુમારી સાથે લગ્ન કરવાની સંમતિ આપી એથી મને ધણી હર્ષ થયો છે, કેમકે કોઈનું મન કુખાળ્યા વિના બુદ્ધિથી જો આપણું કામ કાઢાવી શકાતું હોય તો તેમ કરીને કાઢાવી લેવામાં શોભા છે. એ ના કેહે ને આપણું આશા ધરને એમની ઇચ્છા ઉપરાંત કરિયે તો, એમના તથા આપણા બન્નેના હવને ઉદ્દેશ થાય, અને ધરની કૃતેતી લોક જીવે.

જે સોડો લાંબો વિચાર કર્યા વિના, બીજાની સમજ પ્રમાણે ચાલે છે, તેઓનો અનિપ્રાય ફરી જતાં વાર લાગતી નથી, માટે હું કાલે આપના ભણી આવવાને નીકળનાર છું.

આજે અહિની છોકરિયોની નિશાળ જોવા હું ગયો હતો. આપણી નિશાળની મધ્યમ જેવી સ્થિતિ હતી તે કરતાં અહિની નિશાળની સારી નથી, ને તમારા પત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે હાલની સ્થિતિ સાથે શુકાબલો કરિયે તો આપણે ત્યાંની ધણી દરજ્જે ચરે. ભરવાના કામમાં આપણી નિશાળ હતી જ્ય એમ નથી, એ વિષે ત્યાંના કરતાં અહિ સારા શિક્ષક મળી શકે છે તેથી આ વિષે છોકરિયોની હોંશિયારી સારી છે. આ નિશાળમાં જે કાંઈ ફેરફાર કરવો મારી નજરમાં આંચો તે વિષેની એક થાદી નિશાળના ખંતી ઉપર લખી મોકલી છે, તે ઉપર જો તેઓ લક્ષ આપી વ્યવસ્થા કરશે તો નિશાળની સ્થિતિ ધણી સારી થશે. સીશિક્ષક મળી આવતા સુધી રાખવાની લલામણુ પણ તેમને કરવામાં આવી છે, અને તેમ કરવાથી આપણી નિશાળ કેવી સુધરી ગઈ તેનો દાખલો પણ આપવામાં આંચો છે, હાલ એજ વિનતિ.

મુંબઈ.

મિત્ર સુદિ ૭.

}

૯૦ તમારો મિત્ર

માણુલાલ સુખલાલ.

છોટાલાલ—(મોતીલાલને) પ્રાણુલાલ સરખા સુસજ્જનની મિત્રાઈથી આપણને આહા ! કેટલો બધો આનંદ ઉપજે છે.

મદનમોહન—તમારા ત્રણની મિત્રાઈ જોઈને મને બહુ ખુશી થાય છે. તમારી ત્રણેની વિદ્યા સરખી, ત્રણેનું જ્ઞાન સરખું, ત્રણેની સમજણ સરખી, અને ત્રણેનું મન સરખું.

વિજયાકુમારી—વિચાર મળતા આવ્યા વિના મિત્રાઈ થતી નથી. ગમે તે વિષય હોય, પણ તેમાં ત્રણેનો અભિપ્રાય એકજ આવે છે.

મોતીલાલ—(મદનમોહનને) પોતાનાં વખાણ કરવાં અથવા કરાવવાં હોય તેની આ એક યુક્તિ છે. તમે અમારી અર્ધાંગના તેથી અમારાં વખાણ કરવામાં તમને તમારાં પોતાનાં વખાણ કરવાનો દોષ લાગુ પડે છે.

મદનમોહન—તમે તો જ્યારે ત્યારે એકદમ અમને સપડાવો છો.

વિજયાકુમારી—હા, હા, જો જો મદનમોહન ! વરને માકું લાગે એવું બોલાઈ જવાતું.

છોટાલાલ—(હસે ક્રમે) મદનમોહનનું કામ ચોક્કસ છે.

મદનમોહન—કેમ છોટાલાલ સાહેબ ! વહુવર મળીને મને બનાવવા ઇચ્છો છો કે શું ? પણ કાંઈ ચિન્તા નહિ, અમારો વારો વળી કોઈ વાર આવશે. હવણા તો હું આપણા પ્રાણુલાલનો કાગળ વાંચું છું, સાંભળો (વાંચે) :—

સૌભાગ્યવતી, શુભચક્ર મિત્રગિયાઓ.

તમારું એક વહિ ૧૨ નું પત્ર તમારા મિયતમોના પત્રાંતરે આબું તેને હું તમારો મારા ઉપરનો ભાવ બતાવી આપનારી નિશાની સમજું છું. મનુષ્યના ઉપર નાના પ્રકારનાં વિદ્વ આવી પડે છે, અને તે પોતાના મિયતમોના વિચારથી કુઝી હોય છે, તેવા સમયમાં, તેનાં વાહાલાઓનાં સુખદ પત્રો આવે છે તેથી તેને ઘણો આધાર મળે છે, આવી વળામાં મારા મનમાં કેવા તર્ક થયાં કરતા હશે, અને તેથી હું કેવા ઉદ્વેગમાં હોઈશ, એ સંદેહ તમારા લક્ષમાં આવતું હશે. આવે અત્યસરે, પત્રદ્વારાએ દિલાસો આપવાનો, અને આહાતારાંઓનો ધર્મ છે, તે પ્રમાણે તમે વર્ત્યા છો, તેથી મને ઘણુંજ આનંદ થાય છે, મને અર્ધાંગના મેળવી આપવામાં, તમારી કરેલી યુક્તિ રેવુતિપાત્ર છે. જે થોડા શાન્દમાં લખું તો, તમારી સર્વે મહારની વર્તણૂક વખાણવા ચોગ્ય છે; પણ તમે તમારો ખરો ધર્મ જો છે એ સારી ષેઠ સમજો છો, એવું જ્યારે તમારી કરણીથી બતાવી આપો છો ત્યારે મને અત્યંત દ થાય છે, અને મારા મિયતમોને તમ સરખી સુદા અર્ધાંગના ઈશ્વર કૃપાથી મળી છે તેથી મારા મનમાં આતિ હર્ષ થાય છે.

અય્યકુમારી, તમારી સોબત કરવાને ચોગ્ય છે. અને ઈશ્વરકૃપાથી, ને તમ સરખાના

આશ્રયથી હું જો મારા યતનમાં સફળ થઈશ તો, જીવપર્યંતની તે તમારી પ્રિય સખી થઈ પડશે. એકલી તમારું ફાસીપણું કરવાને પણ ઘાગ્ય નથી, એ વિષેની મારા મનમાં ખૂલે આતરી થઈ છે; અભણુ સ્ત્રિયા યોતાના મગજને વિચાર કરવાની તરફી આપતી નથી તેથી આ-લતી ગાડીમાં બેસી જાય છે, તે પ્રમાણે કદાપિ મારી માનું વશણુ જયકુમારી તરફ થયું; તોપણ, તમને જેમ ભરેંસિ પડતો નથી, તેમ મને પણ પડતો નથી; પરંતુ તમે હંમેશાં એમની પાસે જવાનો નિશ્ચય કર્યો છે તેથી કદાચિત્તે, એક વાર મનમાં ઉતરેલા વિચાર એમના મનમાંથી પસરો નહિ. માઈ ચાલતા સુધી મારાં માતા પિતાથી ઉલટો ચાલોને તમને મારા ઉપર શીસાયલાં જોવાને હું ઈચ્છતો નથી; પણ તમારી યુક્તિથી ઈશ્વરકૃપાએ કરીને એવા અવસર જોવાનો આવશે નહિ એમ લાગે છે. મારી વડીઆઈ અને મ્હોટો મામો એ બંને જરા જુદા સ્વભાવના છે, તેથી મારી માને એ ભમાવી કે એમાં શક નથી; માટે એ વિષે થણી સંભાળ રાખવાની છે; અને તેને માટે વડેલાં આવવાની તમારી સલાહ બરાબર છે, તેથી, કાલે અચૂક હું ત્યાં આવવાને નીકળનાર છું. તમારું મારા ઉપરનું હેતુ પત્રકારાએ બતાવીને તમે અને વધારે આશીર્વાણુ કરો છો. તેમ મારા એકલાના વિચારથી તમને બધાંને અતલું લાગે છે, તો તમારા બધાંના વિચારથી અને એકલાને કેટલું બધું લાગતું હશે તેનો વિચાર કરવાનું હું તમનેજ સોંપું છું. મારા ઉત્તેજનથી શૃંગાર જોઈને અભ્યાસ કરવામા ઉલટ વધી છે. એ વાંચીને મને થણી ખુશી થઈ છે. એ રાજ યાચ એવી વસ્તુઓ તથા ચોપડિયા એને માટે મેં લીધી છે. તેમજ તમારા લાયક સારાં સારાં પ્રસ્તુતોઆદિ પણ લીધું છે. આ વિષેની તમારા ભણીથી સૂચના મળી હોત નહિ તો પણ હું વીસરી જત નહિ.

જયકુમારોનું લગ્ન મારી સાથે થવાનું છે, તેથી એ જેમ પ્રકૃષ્ઠિત રહે છે તેમ માઈ લગ્ન એમની સાથે થવાનું છે એવું ભણી હું પણ આનંદમાં રહું છું. એમની સારી સ્થિતિ જોવાને હું પણ આનંદ છું.

બીજા કેટલીક બિના મારા પ્રિય મિત્રો ઉપરના કાગળથી તમારા ભણવામાં આવશે, એવું સમજ, પરંતો વિસ્તાર કરતો નથી.

હુંબઈ.
ચૈત્ર સુદિ ૭.

લગ્ન શુભેચ્છક.

પ્રાણલાલના આરોવીંદ.

વિજયકુમારી—પ્રાણલાલનું સાધારણ મોલનું લખવું પણ શીખામણુ બરેલું હોય છે, તેમજ જયકુમારીનું કામ પણ એવુંજ છે. એ બોલે છે તે વેળાએ શબ્દ એવા એક પછી એક ઘટાય નીકળે છે કે હું તો આશ્ચર્ય પામીને એક ટરી ને ટરી એમના સામું જોઈ રહું છું.

મદનમોહના—એ પત્રકારાએ આપણને કેટલી બધી શોભા આપે છે! અને આપણા ઉપર હેતુ પણ કેટલું બધું રાખે છે! એના બદલામાં એવા બહા વિદ્વાનનો સંબંધ જયકુમારી સરખી યોગ્ય કુમારિકા સાથે થાય એવું હું મારા ખરા અંતઃકરણથી ઇચ્છું છું.

મોતીલાલ—હીક, હેતના બદલામાં ઇચ્છીને બેશી રહ્યાં એટલે પત્યું.
છોટાલાલ—છૂટી પડવાનો એ એક સારો રસ્તો છે.

મદનમોહન—એવાં માર્મિક વચન બોલીને ચડવાની તમે તમારા મનથી તો યુક્તિ કરતા હશે, પણ તમારે ખાતરી રાખવી કે તમારા કરતાં અમે બોધી મદદ કરી શકીશું નહિ, પણ કોહો હવે તમે શી યુક્તિ કરવા ધારી છે !

છોટાલાલ—સાંભળો. રામદાસના મુન્યમ ગિરધરદાસનો છોકરો ધણો માંદો છે, તેથી એમને ઘેર જવાને મને સૂચના મળી છે, માટે અહિંથી રસ્તામાં એમનું ઘર આવેછે ત્યાં રામદાસનો વિચાર થો છે તે પૂછી લઈશ, અને માફ ચાલતા સુધી રામદાસ ખીજને ઘેર કરે એવું તેમને સમજાવવાને મુન્યમને કહીશ.

મદનમોહન—હા, એ તો ઉત્તમ રીતિ, લોકોને દાકતરોનું માનવું પડે; મુન્યમનો છોકરો સાંજે થયો એટલે કેહશે કે જેકણી છોની કુવામાં પડતી આપણે શું ! આપણે તો દાકતર સાહેબને ખુશી રાખવા.

મોતીલાલ—હા; એ વાત તો ખરી. સારે ત્યાં આપ સુખે પધારો.

મદનમોહન—વિજયાકુમારી ગાલો આપણે જમિયે, પછી તમને પોહોંચનાં કરીશું. (બધાં જાય છે.)

પ્રવેશ ૬ છો.

સ્થલ, ગિરધરદાસનું ઘર.

ગિરધરદાસ, છોટાલાલ, અને શિવરામ બેશી.

ગિરધરદાસ—(પોતાના મનમાં) બચારો છોકરો હેરાન થાયછે, ને દાકતર સાહેબ તો હજી સુધી આવ્યા નહિ, પણ અરે શેરીમાં ગાડીનો અવાજ થાયછે, (છોટાલાલ પ્રવેશ કરેછે.) આવો સાહેબ, હું ક્યારનોય તમારી વાટ જોઈને બેશી રહ્યો હતો.

છોટાલાલ—(ઔપચ ઉપચાર કરી રહ્યા પછી) ગિરધરદાસ ! તમારા છોકરાની તમે કંઈ ચિન્તા રાખશો નહિ. હું એને થોડી વારમાં સાંજે કરીશ.

ગિરધરદાસ—સાહેબ, હું તો તમારે આશરે છું, મારે એકનો એક છોકરો છે, તે જો જીવતો રહ્યો તો મને લાખ રૂપિયા આપ્યા એવું જણીશ અને “કૂલ નહિ તો કૂલની પાંખડી” મારા ગળ પ્રમાણે તમને રાજી કરેશ.

છોટાલાલ—કાંઈ ચિન્તા નહિ, મારી સલાહ પ્રમાણે તમે ચાલશે એટલે પછી કાંઈ હરકત રેહેશે નહિ.

નેપથ્યમાં—નેપથ્યમાં શેઠજી ધરમાં છે કે !

ગિરધરદાસ—(કાન દધને) અરે દ્રોણ બોલાવેછે ? શિવરામ તો નોહાય ? (જવાબ ફેર) “હા છું.”

શિવરામ—(ખેરા કરીને આશાવાદ દીધા પછી) ભાઈનું વર્ષફળ ઉપજીવી લાવ્યો છું; અને રામદાસ શેઠવાળી પણ્ય બનતી રાશ આણી મૂકી છે.

ગિરધરદાસ—ઠીક કર્યું બેસો હવણા.

છોટાલાલ—(રામદાસજી નામ સાંભળી જ્ઞાનિતામાં પડીને) કેમ જોશી મહારાજ ગિરધરદાસના છોકરાના કેવા અહ હવણા ચાલેછે ?

શિવરામ—એવાસ્તો, જરા અહશાન્તિ કરશે એટલે પીડા કરતા રહેશે.

છોટાલાલ—પીડા કરવી ન કરવી એ તો તમારા ટીપણામાં હશે નહિ વાર ?

શિવરામ—ના, ના, ડાકટર સાહેબ એમ શું બોલોછો, ગણિતમાં આવે તે પ્રમાણે અમે તો કહિયે, પછી સાફ આવે કે નહાં.

છોટાલાલ—વાર લાવો જોઈયે વર્ષફળ.

શિવરામ—(જેકહીના બનાવટના જનમાસર ભેટું વાળેલું વર્ષફળ ઉકેલીને બતાવેછે) જુવો ! આ શનિશ્વર પીડેછે. એને શાન્ત કર્યા વિના આરામ થાય નહિ.

છોટાલાલ—હું ઔષધ કરવું બંધ કરું ને ગિરધરદાસ અહશાન્તિ કરે તો છોકરાને આરામ થાય અરે ?

શિવરામ—હાજી, એ તો ધીરજ રહેવી જોઈયે. અહશાન્તિમાં દસ બાન્સ રૂપિયા ખર્ચે તો પછી ઔષધમાં પાઈ ખરચવી ના પડે.

છોટાલાલ—કદિ તેમ કરતાં પણ્ય મટે નહિ તો તમે શી જામીનગીરી આપોછો ?

શિવરામ—અમે તમારી પેટે કાયદા સમજિયે નહિ જે જામીનગીરી આપિયે; પણ, જે કાંઈ છે તે મટે એ વાત સિદ્ધ.

છોટાલાલ—એ બધાં ફાંફાં છે. આવી રીતે ખોટી સલાહ આપીને તમે લોકોના જીવ જોખમમાં નાખોછો. અહશાન્તિને મિથે તમારે દસ બાર રૂપિયા લેવા હોય તો તેમાં અમે કાંઈ ના કહી શકતા નથી, પણ ઔષધ નહિ કરવાની ખોટી સલાહ તમારે કોઈ દિવસ આપવી નહિ. આજ ગીરધરદાસનો છોકરો (અને ઈશ્વર કથાળ રાજા.) જે કદાચિત્તે મારું ઔષધ ખાત નહિ તો હું નથી કહી શકતો કે તે ઉગરત.

ગિરધરદાસ—હા ભાઈ, એ તો ખરી વાત, પરમદાહાડે તો જતો બન્યો છે.

શિવરામ—પોતે પોતાનું રહે; આટલા દાહાડા અંગ્રેજ વૈદ્યાં કરનારા થયા તોહોતા ત્યારે શું બધાય લોકો મરી જતા હતા ?

ગિરધરદાસ—એમ તો ના કહેવાય, સેવકરામ વૈદનું ઓસડ ૧૫ દાહાડા ખવરાવ્યું, પણ મટવાને બદલે ઉલટું વધારે થવા માંડ્યું, ત્યારે પેલા દખણી ડાકટરનું કરવા માડ્યું. અમારા શેઠની મારફત એનાં આડાં અવળાં મૂકાં ભરિયે છિયે તોપણ એ બેદરકાર રહેવા માંડ્યો એટલે છોટાલાલ સાહેબને બોલાવવાને અમારા સાળાએ કહ્યું ને એમનું ઓસડ ચાલતું કશું તો આજે જરા નિરાંત વળી છે.

શિવરામ—એ તો મને ખબર છે, મારો ભત્રાંજો એક મહિનાથી એમને ધેર જાય છે ને મફત ઓસડ લાવે છે.

છોટાલાલ—તેમાંજ અમે “પોતે પોતાનું રડિયે છિયે તો.”

શિવરામ—ના મહારાજ! તમે એમાં ખોટું લગાડશો નહિ, મારે કહેવાનો એવો ભાવાર્થ છે કે અમે અમારા જ્ઞેતિષ્યનો મહિમા વધારિયે, ને તમે તમારા આપધનો વધારો. કહેવત છે કે “વૈધનાં મરે નહિ ને જ્ઞેશીનાં રાંડે નહિ.” ઇશ્વરે ધાર્યું હોય તો તેમાં તમારો ઉપાય ન ચાલે ને અમારો પણ ન ચાલે.

છોટાલાલ—હા, એ વાત ખરી કે જન્મ્યું તે મરવાને, પણ અમારા ઔપધની અસર તમારે જો જોવી હોય તો સવારમાં આઠ વાગતાં અમારે ઘેર થોડા દિવસ આવો ને પછી જુવો. તમારા બ્રહ્મ તે આકાશમાં ફર્યાં કરે, રાગીને કાંઈ મટાડે નહિ. અમે તો તમારા બલા માટે કહિયે છિયે કે તમારા જ્ઞેતિષ્યનો મહિમા વધારવાને માટે જો ઔપધ નહિ ખાવાની લોકોને તમે સલાહ આપશો તો ઇશ્વરનો મ્હોટો કોપ તમારા ઉપર થશે. અમારે તો એમાં કાંઈ નથી (જન્માક્ષર જોશી પાસે પડેલા હતા તે લઈને ચાંચી રક્ષા પછી) આ તો રામદાસ શેઠની છોકરીના જન્માક્ષર દેખાય છે !

ગિરધરદાસ—હાજી, એનો વિવા' કરવાની વાત ચાલે છે તેથી આ મહારાજને જોવાને આપ્યા હતા. (મહારાજને) હીક છે જ્ઞેશી મહારાજ, આજે સાંજે મને મળજો.

શિવરામ—બહુ સાઈ મહારાજ. (બચે.)

છોટાલાલ—એમાં જ્ઞેશી પાસે શું જોવરાવ્યું ?

ગિરધરદાસ—અમારા શેઠની છોડીનો વિવાહ સુખલાલ શેઠના છોકરા

વેહેરે કરવાનો વિચાર છે, પણ છોડીના ખરા જનમેખ્ખર તેની સાથે મળતા આવ્યા નહિ માટે ૩. ૨૫ પૈઠીને આ નવા કરાવ્યા.

છોટાલાલ—જુવો હવે, જો ગ્રહ મળતા આવે નહિ તો બન્ને દુઃખી થાય એવું જોશી કેહેછે અને ખોટા બનાવે તો પણ જે ગ્રહ નડવાના હોય તે તો નડે, આ જન્માક્ષર તો માત્ર બનાવવાના, સારે ખરા જોતિષ્યનું પ્રમાણ હવે શું રહ્યું ?

ગિરધરદાસ—ખરી વાત સાહેબ, એ બંધુ તૂત છે, એમ આ દાખલા ઉપરથી જણાયછે.

છોટાલાલ—મને લાગેછે કે તમને ખબર હશે કે સુખલાલ શેઠનો છોકરો પ્રાણુલાલ મારો મિત્ર છે. એને વિષે હું ખાત્રીથી કહું છું કે, તમારા શેઠની મૂર્ખા છોકરી સાથે તમે ગમે તે કરશો તોપણ એ પરણનાર નથી. પછીથી આડા અવળા તમારી નજરમાં આવે એટલા રૂપિયા ખર્ચજો.

ગિરધરદાસ—અમારા શેઠની છોકરી છેક ના ગમે એવી તો નથી, વળી પ્રાણુલાલના લાયક એના વિના બીજા એકે કન્યા નથી, તેમ છોકરીના લાયક એમના જેવો બીજો કોઈપર નથી.

છોટાલાલ—ગમે તેમ હો, એકલા રૂપ અને ઘરપર જોવાનું નથી. ભણ્યા વિના ડાહ્યાપણ આવતું નથી, ને તમારી જેકલીને તો કશું આવડતું નથી.

ગિરધરદાસ—ના, ભણેલી તો નથી.

છોટાલાલ—સારે તે પ્રાણુલાલના ખપની નહિ. તમે ફૂટી મરશો, એમના બાપ ગમે તે કરશે. તોપણ એ યોગ આવવાનો નથી. માટે તમે જોઈ વિચારીને રૂપિયા વેરજો.

ગિરધરદાસ—તમને ઘરના જાણીને કહું છું, (ધનમાં કેહેછે) ૩. ૨૦૦ એમના મામાને પૈડ્યા છે.

છોટાલાલ—જેજ્યો તમે આપી ખેસતા. જે આપશો તો તમારા જશે. આપણા લોક કેવા મૂર્ખ છે ? ભાણેજને દુઃખમાં નાખીને પણ પૈસો મેળવવા દુષ્ટ વિચાર કરેછે !

ગિરધરદાસ—એમાં પ્રાણુલાલ દુઃખમાં પડે એમ તો નથી. ૩. ૧૫૦૦) પેહેરામણીના શેકડા મળશે ને તે વિના બીજા દાપાના આપીશું તે તો નુદા.

છોટાલાલ—નહારી કન્યા હોય ને એક લાખ રૂપિયા આપે પણ કામની નહિ. મારા ભણીથી તમને હું એટલી ભલામણ કરું છું કે આ વિષે

તમારા શેઠનો આગ્રહ હોય તો આ બધી વાત કહીને એમને નરમ પાડજો, જો કદાપિ નહિ માનીને ડાહ્યાપણુ કૂટવા જશે તો એમાં એમનો વકર રહેશે નહિ. માટે સમજે તેમ સમજાવજો.

ગિરધરદાસ—હીક સાહેબ; પણ શેઠ કોઈતું માને એવા નથી.

છાટાલાલ—નહિ માને તો જોઈ લઈશું. વાર હવે હું બનિશું.

રામદાસનો ગુમાસ્તો—(ચોપડાસાથે પ્રવેશ કરીને) શેઠને કોઈતું માનતું નહિ, ને હજાર કિંધાં ચતાં કરવાં. દબણીની મોકાણું સળગી, નાંખો આ ચોપડા કોઠીમાં.

છાટાલાલ—(જતાં) આ પણ હીક પત્તો લાગ્યો.

ગિરધરદાસ—થયું શું ?

રામદાસનો ગુમાસ્તો—એ તો હીક થયું જે ફાજદાર, નાયક એ બધાને વરતાવિયે છિયે તેથી એતાબ્યા, નહિ તો લાજ જાત કે નહિ. શેઠના ધરનો ઝાડો લેવાને સાહેબ આવેછે.

ગિરધરદાસ—(ચોપડા લઈને કોઠીમાં નાંખીને) સાહેબો આપણે શેઠને ત્યાં જઈએ. (બપોરે.)

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થલ, મોતીલાલજીં ઘર.

મોતીલાલ, મદનમોહના ને વિજયાકુમારી.

મોતીલાલ—હરિ ! હરિ ! કેવો અન્યાય. શ્રીપિયાની લાલચે પોતાનાં સગાંનાં સ્વાર્થ બગાડવાને પણ લોક ચૂકતા નથી.

મદનમોહના—કેટલાએક એવા દુષ્ટ હોયછે કે, પૈસાને માટે પોતાનાં પ્રિય હોય તેમના પ્રાણ લેવાને ચૂકતા નથી, તો પછી માત્ર સ્વાર્થ બિગાડીને પૈસા ગાંઠે બાંધે એમાં શી નવાઈ ?

(છપ્પ.)

પૈસા માટે પુત્ર, પ્રાણ પિતાનો લે છે ;

પિતા હજી નિજ પુત્ર, બાઈ બાઈને વિષ દેછે ;

ભગની હણવા ભાઈ, આપ યુક્તિમાં રે'છે ;
ભાણે મામા થકી, મહા સંકટ સોસેછે ;
અહુ હેતાણુ કદિ હોય પણ, હણનાં ડર મન નવ મળે ;
“વે ભાઈ” જો દેખે દૃષ્ટ તો, મુનિવરનું પણ ચિત ચળે.

વિજયાકુમારી—સત્ય કોહોછો સખી. ને વળી પૈસાને માટે રામદાસે કેવો ધંધો માંડવાછે, જોયુંકની. ?

માતીલાલ—છોટાલાલ હવણું આવશે એટલે અંધું જણાશે. સંભારતા સોરા તો આવી પોહોંચ્યા.

છોટાલાલ—(ખેશ કરીને) ચોકસ થયું, ચોપડા પકડાયા. જયકુમારીની જોડવણુ તો ઘણી સારી.

મદનમોહન—એ જોડવણુ શું જયકુમારિયે કરી હતી.

છોટાલાલ—હા, અને વળી ઘણીજ સંભાળતી. પણ હું ગિરધરદાસને ઘેર ગયો ના હોત તો ચોકડું બંધ બેસતું થાત નહિ. મ્યાજસ્ટ્રેટ રામદાસને ઘેર ઝાડો લેવા જાયછે એનું સાંભળ્યુંકે હું સામો ગયો અને મ્યાજસ્ટ્રેટને રસ્તામાં સમજણુ પાડી. તે કેહે કે જયકુમારીની વખતો વખતની આતમી રદ જતી હતી તેનું કારણ ફોજદાર અને નાયકની લુચ્ચાઈ હતી તે હવે જણાયું.

માતીલાલ—ત્યારે તો રામદાસ શેઠનો નવલખામાં નિવાસ થશે અને ચૂનો કચરવો પડશે.

છોટાલાલ—એમાં કાંઈ શક નથી. ખુનિયો પાસેથી પૈસા ખાઈ ખીન્નને ખવરાવી ખુનના મુકદ્દમા કિડાવી નંખાવ્યાછે તે અંધું પકડાઈ આવ્યુંછે. પેલો દક્ષણી ડાકટર પૈસા ખાઈને ખુનિયોને અચ્ચા ખોટી સાક્ષિયો પૂરતો, તેનું પણ આવી બન્યું.

મદનમોહન—આ ખખર જયકુમારીને ડાંધી પડી ?

છોટાલાલ—જયકુમારીની મા માંદી પડી હતી ત્યારે એ ડાકટરને લાં ગયેલી તે વેળાએ લાંની બધી રીતભાત જોયેલી તે તે મ્યાજસ્ટ્રેટ સાહેબની મઝમ સાહેબ પાસે જતાં તેમને તથા સાહેબને કહેલી તે કિપરથી સખત દેખરેખ રહેતી હતી તેનો આ પરિણામ.

વિજયાકુમારી—હવે રામદાસની પીડા એની મેજે પતશે.

મદનમોહન—આ પણ ઠીક થયું. પ્રાણલાલના મામાએ અને મ્હોટી માએ પૈસા ખાવાની પેરવી કરીછે તે, અને જોશીની હકિકત, એ જયકુમારીને લખી જણાવીયેછે. વળી આ પણ લખ્યું.

દોડાલાલ—એ બધું જાણેછે, પણ સુખલાલ શેઠના કાન ઉઘાડવા માટે આપણે તેમને જણાવવું જોઈયે. ચાલો મોતીલાલભાઈ, આપણે મ્યાનરૂટ સાહેબને તેમની ઈચ્છા પ્રમાણે પ્રથમ મળીને પછી સુખલાલ શેઠ પાસે જઈયે. (બધે.)

અંક ૮ મો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ, નડિયાદ.

પ્રાણલાલ અને જાલમજી.

પ્રાણલાલ— (વિચારમાં લીન થઈ જઈને.)

કેમ અંદરથી ગભરાય, મન તું માનને સાચું;	
કાંઈ કારણ તો ન કળાય, મન તું માનને સાચું.	૧
આબ્યા અમદાવાદ નજીક. મન તું માનને સાચું;	
હવે રાખે તું દોની ખીક, મન તું માનને સાચું.	૨
ઉત્તરો તજી આદર આજ, મન તું માનને સાચું;	
કેને દોડે પાછળ કોને કાજ, મન તું માનને સાચું.	૩
જયકુમારી ચતુરસુજણ, મન તું માનને સાચું;	
એ તો આગળ છે તુજ પ્રાણ, મન તું માનને સાચું.	૪
એના સમ છે તુને સલ્ય જોલ્ય, મન તું માનને સાચું;	
સાચે સાચી બધી ખુશી જોલ્ય, મન તું માનને સાચું.	૫
તારા પ્રેમી છોટાં મોતીં મિત્ર, મન તું માનને સાચું;	
જેને વિજયાં મદનં છે પવિત્ર, મન તું માનને સાચું.	૬
તેઓને મળવાનું કાલ, મન તું માનને સાચું;	
એને સમજેછે શું સાલ ? મન તું માનને સાચું.	૭
ખાવા પીવા ઉપર શો અભાવ, મન તું માનને સાચું;	
કેમ બદલાયો આવો સ્વભાવ, મન તું માનને સાચું.	૮
આવડો શો બે દિનમાં ફેર ! મન તું માનને સાચું;	
દિલગીરીનો આ શો ઘેર ! મન તું માનને સાચું.	૯

કે'ને કરવો હવે શો ઉપાય, મન તું માનને સાચું;
જેથી સુખ શાન્તિ સારાં થાય, મનતું માનને સાચું. ૧૦

જ્ઞાનમણી—(પ્રાણલાસને સ્તબ્ધ બની ગયેલો જોઈને) બાઈ ! આજ તમે જે દાહાડાથી ચમ ઉદાસ છો ? આજે તો પારવતું મહો લેવાઈ જ્યું છે. ઘર પાહે આવે તાણે તો ખુશી થાય, ને તમને આંખ ચમ છે ?

પ્રાણલાસ—(હૃદયમાંથી જાણી ઉઠે એમ એકદમ ચમકીને) જ્ઞાનમણી ! ખે દિ-વસથી મને જરા પણ ગમતું નથી, અને તેમ થવાનું કારણ શું તે પણ સમજતું નથી; પણ અંદરથી મન બળ્યાં કરેછે. હવણું હું મારા મન સાથે એજ ઘડભાંગ કરતો હતો.

જ્ઞાનમણી—ઘર પાહે આવ્યું તેથી કદાચ એમ લાગતું હશે જે જે કારણે હાથે બાપા પયણવા દેશે નહિ, ને નહિ પયણવા દે તો ખોટું થશે એમ લાગતું હોય તો તમે જાણો. ગમે તે હશે તે કાલે હાંજી જણાયા વના રહેવાનું નથી; માટે આજે તો રાત બહુ જવા આવી ને ગાડીમાંથી ઉતરી હોજના પોહોરના જરા હેંડ્યા છે, તેથી થાવ્યા હશે માટે ઉંધી જાઓ તો બી હાઈ.

પ્રાણલાસ—(ઘડિયાળમાં જોઈને) ઓહો ! બાર વાગવા આવ્યા; આરો, ઉંધ આવો કે નહિ, પણ જઈને પડિયે તો ખરા (થોડી વાર આગ તેમ પાસાં ખદ્દયા પછી ને તરફડિયાં માર્યા પછી ઉંધી જાય છે પણ થોડી વાર પછી હૃદયમાં દોડાને પડે છે ને ગુદિમાં આવે છે એટલે સ્વચત.)

ફુહો

બતી અતિશય આવશે, દડખડ દોડી જાઉં;
પણ પત્નો લાગ્યો નહિ, તેથી મન ગભરાઉં. ૧

ઉંધંટો અખડાઈ પડ્યો, જ્ઞાનમ સૂતો બ્યાંહ;
સાંધી તેવો નાસતાં, પડ્યો ખાળની માંહ. ૨

(ફીઠીને પથારીમાં જતાં વળી અખડાઈ પડે છે.)

જ્ઞાનમણી—(એકદમ ઝબકી જાઓને) બાઈ બાઈ ! આ શું ?

(તેને ઝાલીને પાછો પથારીમાં લાવે છે.)

પ્રાણલાસ—(શરમાઈ જઈને) જ્ઞાનમણી ! તમે ગભરાશો નહિ. મારી જાતને કાંઈ નુકસાન થયું નથી. એ તો હું બ્રમણ્યામાં ને બ્રમણ્યામાં સૂતો તેથી જ્યકુમારી વિષેનું સ્વપ્ન આવ્યું કે—

(મનહર છંદ.)

જયકુમારીની સંગે, વિવા' મચ્યો ખુબ રંગે,
રણી વ્યાપી બન્ને અંગે, આનંદ અપારથી,
વાનોના નડકા વાગે, ખુશી અંગોઅંગ લાગે,
પ્રેમ જોર બહુ જતગે, અન્યો અન્ય પ્યારથી,
જનમ્યું નહિ જાઝી વાર, છેવટનો એવો સાર,
હિયમી કો નાહો નાર, સાથી સાથે ચારથી,

તેવો નારાયો જોલાઈ જવાયું કે

ધાજ્યો રે કો ધાજ્યો ભાઈ, છોટાલાલ મોતીભાઈ,
આ તો છેક છે નવાઈ, સૂકાવો એ મારથી. ૧

જાલમજી—પાછલી રાતનું શમણું હાથું તો પડેછે; પણ મને જાણે
છે કે આપાએ તમને પચણવાની હા કીધી છે તેથી ખોટુંએ પડે.

ખાણલાલ—

(ફુહા.)

આ સ્વપ્ન ખોટું નથી, એને છે આધાર;
વિદ્ય ક્ષમમાં આવશે, સંશય નહિ લગાર.
આયું એ તો કિતરે, લાગું કો પર ધાય;
તેથી મન બ્રાન્તિ પડે, વધધટ બહુ થઈ જાય.
તો નહિ સાચાં સ્વપ્ન એ, સમજું છું હું સત્ય;
પણ સંશય છે આ વિષે, એ નહિ થાય અસત્ય.
મન હંચુ આજે થયું. તેનું કારણ આજ;
સાખીતી એ સત્યની, કથળ્યું સઘળું કાજ.
સુખદાતા કરવું તને, ઘટે ન આવું કામ;
લાગુ તુજને આપતાં, દુખદાતાનું નામ.
પાપ કર્યાં હું નવ કરે, ચાલું રડી ચાલ;
એવા તારા દાસના, આવા કરે નહિ દાલ.
કસવા ઈચ્છે જો કદિ, તો કરુ રડી રીત;
હોંગી થઈ કદિ નહિ તણું, સાચા પરની પ્રીત.

આ જગ્યાએ કોઈ પરભાણું હોત તો કેવી ફજેતી યાત, એક ગાંડા મા-
ણસની પેઠે મારાથી આ શું થઈ ગયું!

જાલમજી—એ તો શમણાં એવાં હોય, કોઈ શમણામાં રડેછે, કોઈ
નાચેછે, કોઈ નાહેછે. તમારાથી કંધમાં નહાણું તેથી વ્યથ થઈ જયું.
હાઈ થયું જે વાજ્યું નહિ.

પ્રાણલાલ—હશે, થયું તે થયું. આલો હવે ગાડી બેઝવો, અને સા-
માન સંગેરી લ્યો.

બાલમજી—(બધી વ્યવસ્થા કરાને) હાઈ ! તમે ગાડીમાં હુઈ બાબો,
રાતનો ઉગ્ગરો છે તેથી માંદા પડશો.

(પ્રાણલાલ તેમ કરેછે, ને ગાડી ચાલેછે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થલ, મીસ્તારીદાસનું ઘર.

જયકુમારી એકલી.

ઓહો ! પ્રિય પ્રાણલાલને હું કાલે તો નક્કી મળીશ, પણ અરે હું કેવી
અભાગીની, એમનાં સગાંસહોદર સામાં જશે ને મારાથી જવાશે નહિ.
અંદાજમાં મારો એકાએક ધિક્કાર કયો છે, ને જો મને લાંબુ વે તો
વળી વધારે કોપાયમાન થઈ ઘણી આડાઈ લઈ એસે. ત્યારે શું એ બધાં
એમને વેહેલાં મળે, ને મારે મોડાં મળવું ? માંડું તો માંડું, પણ તેનો શો
ભરોસો ? મારાથી એમને ઘેર જવાશે નહિ, તેમજ, એમનાથી તરત મારે
ઘેર પણ અવાશે નહિ. હું જ્યાં હુઈશ લાં મારો જીવ કેવો અધીરો થઈ
જશે, અને એ જ્યાં હશે લાં એમનો કેવો થશે ! અહો પ્રભુ ! તું અમને
નિરપરાધીને આવી સ્થિતિમાં આણેછે તે તને ધરાર્થ છે ? (ગળગળીત પધન)
હવે તે હું શો ઉપાય કરું ? (દિવસ ગણેછે) જો રસ્તામાં કહિં થોભે નહિ તો
પેલે દાહાડે વડોદરે આવી શકે; ને પેલે દાહાડે વડોદરે આવે ત્યારે કાલે તો
અમૂક નડિયાદ આવ્યા હોય, ને કાલે નડિયાદ આવ્યા હોય ત્યારે આજ રાત્રી
સોરા તો અહિં આવી પોહોંચે. વેહેલાંમાં વેહેલાં આવજ આવે, નહિકર કાલે
તો નક્કી આવેજ. વાઝ આવજે વડુવાનો રસ્તે જઈને રોકિયે તો કેવું સાઈ !
સાંજના સાત વાગતે ધીમા આવનારા હશે તો આવશે, નહિકર ખુશી હ-
વાનો લાભ લઈને પાછાં આવીશું. આ તો ઘણી સારી ગોઠવણ. મોતી-
લાલની કે છોટાલાલની ગાડી મંગાવું.

નપથ્યમાં—જેઠાર મેહેતી ! આપણાં ઉ-ધા-ડોઓઓ. (એકાએક અકિત
યજન) અરે. કોણ બોલાવેછે ! (ખડકીમાં જઈ કયાક હવાડતાં) એહો ! આ તો
મદનમોહનાનો ગાડીવાન, રામો.

રામો—હા શામ, એ તો હું.

જયકુમારી—ઠીક થયું તમે આવ્યા તે. મારે એક કલાક પછી વટ્ટે જવું છે માટે તમારી શેઠાણીની રજા લઈને ગાડી લઈ આવો તો બહુ સારું.

રામો—હાજી આ લાયો, પણ હ્યો આ શેઠાણીની ચિઠ્ઠી. (કોમળાં વાક્ય સાંભળી સ્મિતહાસ્યે ચિઠ્ઠી લેછે અને રામો ઉતાવળે ઉતાવળે ગાડી લેવા ભયછે.)

જયકુમારી—(પત્રિકા વાંચીને કંચુકીમાં મૂકતાં મૂકતાં) પ્રપંચ જાણુવામાં આવ્યો તે ઠીક થયું, પણ જ્યાં આવી લુચ્ચાઈ થાયછે, ત્યાં કોણ જાણે કેવું એ નિપજશે, બહુ કઠિણ સમય આવી પડ્યો છે. શુ આ લોકો મારા પ્રિય પ્રાણુ-લાલને મારો પાણી યહાણુ કરવા નહિ દે ? અહો ભગવાન ! તું વિદ્ય વન્યે નાંખીને શું કરવા પીએછે ? (મનમાં એકદમ ઉલ્લસે ભરાઈ આવેછે તથા બાહો ઉઠેછે.)

“શેઠ સગાળશા સાધુને સેવે, વાણિયા પાળે વ્રત” એરાગ.

દમી દમી દુઃખમાં શું નાંખેરે, પ્રભુજી તું પીડ ન ભાંજેરે. ટેક.

દુષ્ટ દુરાચારી લોક કરે અહિ, ગન માનતી મસ મોજ;
ગંકડી એકલી હું આ જગતમાં. થઈ, બાપનું ઘટયે બોજ. દમી. ૧

મારી માથામાં જે માન ન આપે, લાજ ન આણે લગાર;
‘છે નહિ ઈશ્વર આ જગમાં કે’, દંડતણો દેનાર. દમી. ૨

એ લોકો મા’લી મરજી પ્રમાણે, ચલવે સ્વછંદી ચાલ;
સૌ કરતાં મને એ બહુ સાથે, ‘તું લે તેઓની સંભાળ.’ દમી. ૩

આ કાંઈ જરિયે જાણાય ન રહું, ઉલટું વગોવાય નામ;
‘ધન્ય છે’ કહું ક્યારે, જ્યારે કરે તું, અમ સરખાંતું કામ. દમી. ૪

થાય કોઈકનું કાંઈક સારું, તેમાં હું રાજી છું ઈશ;
કેહુતી નથી હું અદેખાઈ ભાવે, પણ મારા પર શી રીસ ? દમી. ૫

દુષ્ટ થકી હારી છૂટતો હઉં તો, મારો મજે ન ઉપાય;
આખ્ય તેઓને સુખ મન ગમતું, વાહવા ! રૂડો તારો ન્યાય. દમી. ૬

ખોટાને સારાં કૃણ આપવાથી, કીર્તિ ઘણી ફેલાય;
તેની લાલચે જો ઉંધું કરે તો, રંગ તને ન દેવાય. દમી. ૭

મુજ માતથી મને મળત વિસામો, તેનો આશ્યો તેં કાળ;
આપ બિચારો છે બહુ રોગી, લાઈ મારા નિરાધાર. દમી. ૮

લેહેર આવે ભારે મેહેર કરે તું, નહિકર જડ પાપાણુ;
આઝાઈ એવી તુને ન ઘટે ઈશ, તારે ન હાની કે લા’ણુ. દમી. ૯

લાંચિયા લાંચથી પાર પડે ને, થઈયે અમે હેરાન;
એ શું થઈ તને દીનદયાળુ ? રાખ્ય આ નામનું માન. દમી. ૧૦

રૂપા કરે નહિ તો ન “કૃપાળુ” છોડે દયા, ન “દયાળ,”
“દુઃખભંજન” શાનો, ભાગે ન દુઃખ ને, હલટા કરે ખોટા હાલ. દમી. ૧૧

દુઃખાવેશમાં આવીને બોલું, ગાંડું ઘેલું જે લવાય;
 દિલમાં ન આણીશ દીનદયાળુ, ગણ્ય ગુણ તારા ગવાય. દમી. ૧૨
 મતલબ જેના મનને વિષે તે, બોલે કાવે તેમ બોલ;
 તે પર તારે જોવાતું છે નહિ, માત્ર બોલું ખરૂં તોળ. દમી. ૧૩
 તારા ચા'નારાના દુઃખે તું દુઃખિયો, મુખે તું સુખિયો થાય;
 ધન્ય કહે સારે સૌ કોઈ તુજને, રંગ તને જગરાય. દમી. ૧૪
 છેવટની મારી વિનતિ સાંભળજે, બોલવવા મુજ લાય;
 પ્રાણુલાલ ગણ્યો પ્રાણુપતિ મેં, તેશું લક્ષ મુજ થાય.
 પ્રભુજી એવું તું કરજે રે. અમારાં દુખડાં તું હરજે રે. ૧૫

અરે ! હું કેવી મૂર્ખા કે ઇશ્વરની સાથે ઝગડો કરું છું. ઇશ્વર જે કાંઈ કરે છે તે બોલું કરતો નથી. આપણો અર્થ સરે નહિ તેને સાઈ એનો દોષ કેમ કઢાય ? “સાચાનો બેલી ઇશ્વર છે” એ કેહેવન ઉપરજ જે હું ભરેંસા રાખીને થોડ્ય કિપાય કરું તો પછી બાહુ છે.

નપથ્યમાં—એ શાબ, ગાડી લેઈને હું આંગણે ઉભો છું.

ઓહો ! રામો ગાડી લઈને આવ્યો. ચાલો જઈએ, આગળ ઉપર થવાનું હશે તે થશે પણ હવણું તો પ્રિયને મળિયે.

(વટવાને રસ્તે પરછે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થલ, વટુવાની માગોલ.

પ્રાણુલાલ, જયકુમારી, જાલમજી અને રામો.

જયકુમારી—રામાજી ! જમણે ચીસે થઈને કોઈની ગાડી જતી કરતી હોય તો જોતા રહેજો.

રામો—ઐ હાઈ. મ્હોટા શાબની જતી હશે તોય પૂછેશ. પણ આ હાંમી ગાડી કેની આવેછે જે ?

નપથ્યમાં—અધ્યા ગાડીત, ગાડી ચીલામાંથી કાઢજે ! કાઢજે !

રામો—(સાંભળીને) એવો હિમાયતીનો દીચરો ચિયો છે જે ?

જાલમજી—(આગળ આવીને) અધ્યા ભલા માંહણુ હાંભળતો નથી ? જરા ચીસો મૂચ્ય. અમારા બળધિયા નડિયાદના ધાચ્યા આવેછે તે ચીસો કાપે એવા નથી. અરે ! આ તો રાંમલો !

જયકુમારી—(ગાડીમાંથી હાક કાઢાડીને) અરે કોણુ છે ?

બાલમજી—(પાસે આવીને) ઓહો, જેઠાર ! તમે ચ્યાંથી (દાડતા દાડતા પાછો પ્રાણલાલની ગાડી ભણી ન્હાને) ભાઈ જેઠાર આયાં ! ભાઈ જેઠાર આયાં, ભાઈ જેઠાર આયાં, આહા, હા, હા, (બહુ હસેછે.)

પ્રાણલાલ—(સ્નાન દર્શ્યથી) હું બાલમજી, ક્યાં છે ?

જયકુમારી—(ગાડીમાંથી હેઠ ઉતરીને સામી જઈ) પ્રિય પ્રાણલાલ, શી ખબર છે ?

પ્રાણલાલ—આવો પ્રિયા જયકુમારી, તમારી કૃપાદૃષ્ટિથી સારી છે.

બાલમજી—(ગાડીમાંથી ગાદી કાઢાડીને ઝાડની છાયા તળે પાપરેછ અને બંને ગાડિયા પાસેના ઝાડ આગળ જઈને ઉરેછે.)

પ્રાણલાલ—(એક બીજાને રત્નેહાસિંગન દર્શને ગાદી ઉપર બેસતાં) મનોમન સાક્ષીનું આ એક પ્રસક્ષ પ્રમાણ. મારા મનમાં સ્વાભાવિક રીતે એમજ આવ્યાં કરતું હતું કે મારી પ્રાણપ્રિયા સામી આવતી હોય તો કેવું સારું.

જયકુમારી—અહો પ્રિય પ્રાણલાલ ! અતિ દર્પનું મારા હૃદય ઉપર આણુ થાયછે, ગરીબને આવું સુખ છાજશે નહિ.

(ગળગળિત બની મુહાંગત થઈ પડેછે.)

પ્રાણલાલ—(ગભરાઈ)

(ફુટો)

હાં ! હાં ! હાં ! આ શું થયું, ઈશ્વરનો શો ક્રોધ !

સાચું કે' તું સુંદરી, લાજ હવે ભીડ લોપ.

(સાવધાન થઈ નહિ ઐટલે)

બોલની ખ્યારી તું પ્રાણ, મારી સાથે બોલની ખ્યારી તું પ્રાણ. ૧

હું છું તારો તું બાણ, મારી સાથે બોલની ખ્યારી તું પ્રાણ.

મુને વાગે દિલે છુપાં બાણ, મારી સાથે બોલની ખ્યારી તું પ્રાણ.

સાંભળી લે મારી વાણ, મારી સાથે બોલની ખ્યારી તું પ્રાણ.

(ઝુંબમાંથી પાંખો કાઢાડી પવન નાંખતાં)

સાચું સર્વ પછી મન માન, મારી સાથે બોલની ખ્યારી તું પ્રાણ. ૨

એ તો હું તારો છું પ્રાણલાલ, મારી સાથે બોલની ખ્યારી તું પ્રાણ.

તારાં જીવદ નયનથી નિહાળ, મારી સાથે બોલની ખ્યારી તું પ્રાણ. ૩

કાંઈ મનમાં તું શંકા ન આણ, મારી સાથે બોલની ખ્યારી તું પ્રાણ.

મેં તે તુજને કરીછે પ્રમાણ, મારી સાથે બોલની ખ્યારી તું પ્રાણ. ૪

આ તે કેવો બન્યોને બનાવ, મારી સાથે બોલની ખ્યારી તું પ્રાણ.
 તું તો મુજ સુખ તારણ નાવ, મારી સાથે બોલની ખ્યારી તું પ્રાણ. ૫
 નહિ આવું મેં દેખી શકાય, મારી સાથે બોલની ખ્યારી તું પ્રાણ.
 જીવ જાપે ન, કંપે કાય, મારી સાથે બોલની ખ્યારી તું પ્રાણ. ૬
 થાશે હવણું ખોટા મારા હાલ, મારી સાથે બોલની ખ્યારી તું પ્રાણ.
 પછી શા કામનું તાર વાલ, મારી સાથે બોલની ખ્યારી તું પ્રાણ. ૭

જયકુમારી—(જના જાન ગાગ્ય આંખ ઉઘાડી, ઉભી થઈ, હાથ જોડીને)

(સાખી)

અરજ સુણી લે ઓ નર ! દાસીની તું અરજ સુણી લે. ટેક.
 પ્રિય મું સાનું આ પાડુ, કેવમનો ખેલ ?
 ક્યાંથી આ ભવમાં નમે. આવો મળવાનો આવે મેળ. દાસી ૧
 બની ગઈ છું બાવરી મુર્છાગત થઈ હાલ;
 સારત નથી તે શું કરું, એવા આજ થયા મારા હાલ. દાસી. ૨

પ્રાણલાલ—ચિન્તા નહિ, પ્રિયા ! ચિન્તા નહિ.

જગ—તું છે રૂડો રાજવી, વિદ્યાસાગર શાન્ત;
 યોગાવે ક્યમ આપણા. એવી મનમાં થઈ મને બ્રાન્ત. દાસી. ૩
 ઇશિકૃપાથી તુજ તણી, પ્રીતિ થઈ મુજ પ્રાણ !
 માતપિતા કસકી ગયાં, એથી વાગ્યાં મને દુઃખ બાણ. દાસી. ૪
 મ્હોટો મામે જે જગો, મ્હોટી માત કવેર;
 લાંચ લઈ શુભ કામમાં, વાટે વધતું વેરીથી વેર. દાસી. ૫
 આ પત્રિકા એ વિષે, લખી મદન ની હાથ;
 એવી અડચણ છે બહુ, તે તો ટાળ્યે થવાશે નાથ. દાસી. ૬

પ્રાણલાલ—(પત્રિકા લઈ જઈ બાય છે.)

જયકુમારી—(ગળગળિત થઈને)

કોપે તુજ પર તુજ સગાં, માત પિતા અકળાય;
 મુજ માટે એતું કરી, પ્રિય પીડિત રખે તું થાય. દાસી. ૭
 હું તો તારી થઈ ચૂકી, બીજાની ન થઈશ;
 નજરે ન્યાળી પ્રિય તુને, હું તો રોજ સંતોષી રહીશ. દાસી. ૮

(મલરાનાથી રડી બાય છે.)

પ્રિયતમ જઈ પરદેશમાં, દુઃખી થયો દિલદાર;
 મુખકાન્તિ બદલઈ ગઈ, કા'ડ્યો આખરે એવો સાર. દાસી. ૯

સુરખી ગઇ સૌ શરીરની, નૂર મળે નહિ નામ,
પ્રિય ! ચિન્તા ચિત્તમાં કરી, તેં તો છેક કથાળ્યું કામ. દાસી ૧૦

પ્રાણલાલ—(સોરઠા.)

દેખાડ્યું દૃષ્ટાંત, પ્રિયા ! પત્રમાં સૂચવી;
થઈ તુજ મનમાં બ્રાન્ત, તેથી મૂર્છાગત હવી. ૧
કર ચિન્તા નહિ કાંય, મ્હોટો જાણીને મને;
ગુણ સારા તુજ માંય, ચડિયાતી મારે મને. ૨
અથથી તો ન ગણાય, મ્હોટાં જ્ઞાનાં માનવી;
ગુણથી ગણના થાય, પ્રાચીન રીત છે-નહિ નવી. ૩
મન માર તુજ સાથ, મળી ગયું મસ મોહથી;
હવે નથી કો દાથ, જૂઠું કરવું જુલમથી ૪
મર્મ માનવી હોય, સાર નરસુ નવ જુવે;
લઈ લાંચ સુખ ખેલ, દેનારાં દઈને રહે. ૫
આડાં મુજ માથાપ, એવું જીભે નવ લણું;
રાખી સોનું માપ, કામ કા'ડીશું આપણું. ૬
જાખી પત્ર મેં વાત, યાદ કરી લે આ ઘડી;
પરણુ તુને પ્રમાન, વાત નથી એમાં વડી. ૭
તું જો થઈ મુજ પ્રાણ, હું ક્યમ થઈ બીજા તણો ?
પ્રભુએ કશું પ્રમાણ, મેળ મેળવ્યો આપણો. ૮
જે દિવસે મુજ દિલે પેહું તુજમાં તારેણી;
અર્ધ અર્ધુ ડીલ, ગણી તુજને મેં બહુ ગુણી. ૯
ઓરી કરી શરીર, અવળું જોલે ક્યાં ગયું ?
તો કહું છું ધરો ધીર, આ તુજમાં આવી રહ્યું, ૧૦

જયકુમારી—નાથ ! હું અનાથ સનાથ થઈ તેનો આ પ્રતાપ છે.

પ્રાણલાલ—(મારી પદ નિહાળીને.)

માલિની હંદ.

પ્રથમ નયનથી મેં, નીરખી કાન્તિ તારી,
નથી નજર હવે તે, આવતી પ્રાણ પ્યારી;
અધિક રસિક આંખો, પ્રેમથી આ ભરેલી
શર' રૂપ જીવ લેવા, કેમ બાસે કરેલી ? ૧

બ્રમર ^૧બ્રમર જેવાં, રંગમાં ને કમાની,
 નયન મદદ દેતાં, લાજ રાખે ^૨સમાની,
 સરર રરર પેસે, કાળજમાં કળીને
 શર તદ્દય વિષે આ, દૂર જે તું ^૩કળીને. ૨
 અકચકિત કપાળે. ચંદ્રની કાન્તિ ભારે,
 નિરખળ મુજ નેત્રો. તેજથી ત્રાંસી હારે,
 શિશ સરસ સમારી, ચોટલે પુષ્પ ધાલી
 સરક ચપશી~ મારી, નાગણી રૂપ ભાળી. ૩
 સુખકમળ સમાને, શોભતું સર્વ વાને,
 લઈ અવસર ધાત્રે^૪, છે રચ્યું પૂર્ણ આ તે;
 શુકવત અણિયાળી, નાસિકા તારી~ નારી
 તદ્દય સમિપ આવી, ચાલશે ચાંચ મારી. ૪
 પકર પકરી~ પકર જેવા, છે ધણા આ ત્વરાળા,
 કમળ દળ સમાને, શોભતા ને સુંવાળા;
 કટી~ નજર દિસેછે, કેશરીલંક જાણે,
 સરવ શરીરભાગો, શોભતા તે પ્રમાણે. ૫
 (તેના હાથ લેઈ.)

જયકુમારી—(માણવાસના હાથનો સ્પર્શ થયો ઘટલે.)

માલિની છંદ.

વિજળી પલક માંહે, દોડતી જેમ ચાલે,
 પ્રથમ કરચી માંડી, પ્રેમ તો તેમ મા'લે;
 જણણુ જણણુ અંગે, આ ગયો એ સરીને,
 શરીર ઉપર રોમેરોમ ઉભાં કરીને.
 પ્રિયતમ કર મારો, જે પ્રહો પ્રેમ આણી,
 રમણીય ઈશ લીલા, સાક્ષી~ છે એમ જાણી.
 નહિ નહિ કદિ એ તો, અન્યને હાથ જાશે,
 વિધન સહ વિદારી, ઈશ તો સા'થ યાશે.

પ્રાણ—પ્રિયા ! તથાસ્તુ.

૧ બ્રમરો. ૨ હાલનો અવસર છે તેની તરફજુમાં થઈને તેની આખર રાખ્યા બાજુ કરેછે. ૩ સમજાવે, ૪ પ્રહારો, ૫ હાથ. ૬ હાથી. ૭ મુઠા. ૮ ફેર.
 ૭ સિંહનીકેડ.

જય૦—

કાંચ અથવા રોડા છંદ.

જેમ જેમ પ્રિય પ્રાણ, વાત ચાલે તમ સંગે,
તદ્વચ રાજી બહુ થાય, થઈ રંગિન રસરંગે.
છે મુજ પર મસ પ્રેમ, આપનો એ હું બાણું,
રંગદર્શ બહુ રીત, તમારી પ્રીત વખાણું.
નહિ મુજમાં કંઈ શુભ, ગેરીબની હું છું બાળા,
બહુ કરી ધિક્કાર, અન્ય નવ નિરખે, વાંલા!
તેને દર્શ મસ માન, પ્રેમભાવે છલકાવો,
કેવું તેવું ગણુ, આપ એ મન નવ લાવો.
પ્રેમ અંધ છે ખરો, તેથી પ્રિયતમ તે સાઈ,
અવર હોય રૂપવાન, તોયપણુ ગણે નહાઈ.
જેને જેશું પ્રીત, પછી મેલું કે ઘેલું,
હોય ન બુદ્ધિ કશી, કુરુપુ હોય છકેલું.
તોપણુ તેને તેજ, અવર નહિ ચિતમાં આવે,
રંગીલું રૂપવાન, અતિશય મનને બાવે.
ઓ પ્રિય ! છો મુજ પ્રાણ, પ્રેમની લાંબી વાતો,
આવે નહિ ઝટ પાર, ભય વહો દિન ને રાતો.

પ્રાણ૦—પ્રેમ ગણે નહિ ભૂખ. તરસને તે તરછોડે,
પ્રેમ થઈ વશ બિંધ, આપ પ્રિયજન નવ છોડે.

જય૦—મને જવું નવ ગમે, દૂર તમથી મુજ પ્યારા,

પ્રાણ૦—અમે તેમ મુજ પ્રિયા, રાજી નહિ થાવા ન્યારા.

જય૦—પણુ બહુ દિવસે આપ, પધારયા પાછા આજે,
આતુર, તેથી હશે, સગાંને મળવા કાજે.
માતપિતા તમતણાં, અધિરાં તમને જોવા,
મિત્રો ને સૌ સગાં, ખંતી બહુ વિયોગ ખોવા.
માટે મારા પ્રાણ, પધારે ધરની વાટે,
સર્વે આઘ્યાં હશે, કદિ તે તલાવ ઘાટે.
આવી મેં આ ઠામ. કરચું મન ખાટું તમારું,
લવરી સઘળી લવી, કહ્યું સર્વે દુઃખ મારું.
આ અવસર નહિ યોગ્ય, દીલમાં આવે એવું,
માટે કરજો માફ, બકાયું જેવું તેવું.

પ્રાણી—જવા ધરદિશ સાથ, બહુ મનમાં આવેછે

પણ આ જગની રીત, માંહ વાંધો લાવેછે.

જય—જુવે તમારાં માત પિતા મ્હોટી મા, મામો,

ક્રોધ તમોપર કરી, ધરે શક ખોટો સામો.

માટે મારા નાથ, રનેહથી નમન કરુંછું,

જવા એકલી ઘેર, જોડાને કર વિનવુંછું.

પ્રાણીલાલ—તમારી મધુર વાણી નિરંતર સાંભળવાને મને ધણું મન થાયછે, તે પ્રમાણે થવાને હું વિલગ્ય નહિ કરું. હમણાં તમે અગાઉ જવાતું કારણ બતાવોછો તે યોગ્ય છે. મારા બગદ થાકેલા છે તેથી ધણી ત્વરાથી તેઓ ચાલી શકશે નહિ. એટલી વારમાં તો તમે ઘેર પોહોંચી જશો.

જયકુમારી—પ્રાણુવલ્લભ ! હવે હું આજ્ઞા લઉંછું.

પ્રાણીલાલ—હે પ્રિયવદે ! તમને જાણ્યો કેહવાને મારી જીભ ઉપડતી નથી.

જયકુમારી—હે પ્રાણનાથ ! મને પણ જૂદાં પડવું ગમતું નથી; પરંતુ હવે જવુંજ જોઈયે. બધાંને સામાં આવવાનો સમય થયોછે. (નમન કરી જાયછે; તેની પાછળ પ્રાણીલાલની માડી પણ ચાલેછે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ, કાકરિયા તળાવની એક બાજુ.

માતીલાલ, છોટાલાલ, મદનમોહના, વિજયાકુમારી,

ચંદ્રભાગા અને રામો, ઈત્યાદિ.

રામો—(સાથે આણેલું બિજાવું સત્વર પાથરીને) શાબ, પધારો, પાપેણું પાથર્યું. (સર્વે બેસેછે.)

ચંદ્રભાગા—(આંખમાં હળત્રળિયાં આણીને મદનમોહના તથા વિજયાકુમારીને) મારા છોકરાને આજે હું કેટલે બધે દાહાડે જોઈશ ! એનું શરીર કોણ જાણે કેવુંએ થયું હશે. મને તો બહુ રોજ ગમતું નોહોતું, ને સાંભરી આવતો' તો, જાણીજ છો તો, બધરાં માણસનો જીવ સેજમાં બળ્યાવિના રહે નહિ (ગળત્રળી થાયછે.)

મદનમોહના—ખરે કોહોછો, પણ હવે શું કરવાને અકળાઓછો, હવે તો આવતા હશે.

સુખલાલ—(પાતાની સ્ત્રીના ભણી બેઠન) ગાંડીરે ગાંડી; આ વેળા રડવાની છે ?

અંદભાગા—હું શું કરું ? મારું હૃયું કાણુભણે ક્યમે બરાઈ આવેછે. નેપથ્યમાં—“ભાઈ ! બધાં આંઈ આવીને બેઠાંછે”

મોતીલાલ—જેની રામા ! જલમજી સરખું કાણુ બોલેછે ?

રામે—(જરા આગળ જઈને દોડતા દોડતા) ભાઈ ! ગાડી આવી.

(બધાં ભેવાને ઉભાં થાયછે.)

પ્રાણુલાલ—(ગાડીમાંથી ઉતરોને સામે આવી પ્રથમ પાનાના માતપિતાને પગે લાગેછે અને પછી સર્વને મળીને કુશળ પૂછેછે.)

અંદભાગા—(મણુલાલને કબજો પડેલા બેઠન) અરે ભાઈ, આ શું ? આ-વડો બધો દુખજો શો ? આવું તે શરીર બગાડી દેતા હઈશું ?

સુખલાલ—અરે, દુખજો તો બહુ પડ્યો.

મોતીલાલ—મનમાં હઝાર પ્રકારની ચિન્તા હોય, એટલે પછી, એ શું કરે.

પ્રાણુલાલ—મને નથી લાગતું, કે મારું શરીર આગળ ઉપર પણ આવું રહે.

અંદભાગા—કેમ ભાઈ, એવડું બધું તારે શું દુઃખ છે ?

હોટાલાલ—પ્રાણુલાલ ધણે દિવસે આવ્યાછે, તેમાં આનંદની વાત કાઢાડવાને બદલે, શોકની વાત ચૂંચવામાં કાંઈ માલ નથી.

અંદભાગા—પૂછી ના લઈયે, તારે શું એને મનમાં ને મનમાં બળી જવા હઈયે ?

પ્રાણુલાલ—માણ ! તમે જણુતાં છતાં, મારે મહોએથી સાંભળવાને ઈચ્છતાં હો, તો હું કેહેવાને તૈયાર છું. તમારી સમક્ષ વાત કેહેવાને હું લજવાઉં છું, પણ કેટલોક વિચાર કરતાં મને એમ લાગેછે, કે મહોશ-મહોડ, કલ્યા વિના છૂટકા નથી. આ પ્રસંગે વાત નીકળી તેથી હું વધારે ખુશી છું; કેમકે, હવે પછી મારે શું કરવું, તે તમારો નિશ્ચય જણાયા પછી મને સ્પષ્ટ થશે. આ વાત મારા લાલની છે, અને આ હાનીની છે, એની સમજ હવે મને પડવા માંડી છે; તેથી મારે માટે તમે જે વસ્તુ આણો, તેમાં મારી સલાહ લ્યો, તો પછીથી, સારી નીકળે અથવા ખોટી. તોપણ, કાંઈ વાતે મારે તમને દોષ દેવાની ખારી રહે નહિ. ત્યારે જે વસ્તુના ઉપર જન્મપર્યંત મારા સુખદુઃખનો આધાર રહેલો, તે વસ્તુ મને આણી આપવામાં, તમે ક્ષાંતો વિચાર કર્યા વિના, તેમજ, તેમાં મને કાંઈ પણ પૂછ્યા વિના, ખારો-

માર એસણું બેસારી ઘો, તો આખા જન્મારા સુધી, તમે મને દુઃખી કરવાને સાધન થઈ પડો, એમાં કાંઈ નવાઈ નહિ. રામદાસની મૂર્ખાઈ છોકરી સાથે માફ લમ કરી દેવાનો તમારો વિચાર મેં જ્યારથી જાણ્યો, ત્યારથી તે આજ સુધી, એની ને એની દુઃખામાં માફ શરીર સોસાઈ ગયું. તમે એટલો તો વિચાર કરો, કે, જેને માટે મારા મનમાં આટલો બધો ધિક્કાર છે, તેની સાથે જે જોરાવરીથી તમે મને પરણાવો તો તેથી હું તથા તે, અને વળી તમે પણ, સુખી થઈ શકો ? કોઈ દિવસ નહિ. મારી કાચી સમજમાં જે તમે મને પરણાવી દીધો હોત, અને મારા મથુર મામાની પેઠે મારા ખોટા હાલ થાત, તો તેમાં તમારો જન્મપર્યંત વાંક કાઢાડીને દાહાડા પૂરા કરત, પણ તેથી મને સુખ મળત નહિ. (મદનમોહનાના ભણી આંગળા કરીને) આપણા મોતીભાઈ, આ મદનમોહના જે રત્નરૂપ છે તેને, પસંદ કરીને પરણ્યા નહિ હોત તો આજે તે સુખી હોત ? અને અવિચારી લોકો, જે નિંદા કરના દતા, તે એમની દુઃખી અવસ્થા જોઈને, પરતાવો કરવા આવત ? ના, કોઈ નહિ. માટે માહ ! આ કામમાં તમે ખીનના કેહેવા ઉપર ભરોસો રાખી, અને જન્મ સુધી દુઃખી કરવાને ઈચ્છતાં હો તો, સુખતિવાર છે.

મોતીલાલ—જે તે એક મેળવી આપી તે સ્ત્રી કેહેવાય નહિ, નીતિ-શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

સા માર્યો યા નુચિર્દક્ષા, સા માર્યો યા પતિવ્રતા

સા માર્યો યા પતિપ્રીતા. સા માર્યો સત્યવાદિની.

ભાવાર્થ:—જે પવિત્ર કામ કરવાને સાધવી અને ચતુર; તેમજ, પોતે પતિવ્રતા હોય, અને પોતાના ઘણીનામાં જેની અખંડ પ્રીતિ હોય; વળી, જૂઠું નહિ બોલતાં સદા સાચું બોલતી હોય તેનું નામ ભાર્યો.

છોટાલાલ—વિદ્યા વિના મનુષ્યમાં સદ્ગુણ લાગ્યેજ આવેછે; વિદ્યાનો મહિમા કેટલો બધો છે ! જેનામાં વિદ્યા નથી તે પણ કેહેવાય. કહ્યું છે કે:—

વિદ્યાનામ નરસ્ય કીર્તિરતુલા પ્રહ્લમંતર્ધનં

વિદ્યા મોગકરી રિપોર્વશકરી વિદ્યા ગુરુણાં ગુરુ:

વિદ્યા મંધુજનો વિદેશગમને વિદ્યા પરં દૈવતં

વિદ્યા રાજસુ પૂજિતા નહિ ધનં વિદ્યાવિહીન: પશુ:

અર્થ:—જેને ઉપમા આપી ન શકાયે એવી માણસની કીર્તિ તે વિદ્યા છે; વિદ્યા ડાટેલું ધન છે; વિદ્યાથી સુખ મળેછે; વિદ્યાથી લોકો વશ થાયછે; માટે મ્હોટામાં મ્હોટી વિદ્યા છે; પરદેશમાં વિદ્યા છે તે બધું છે; વિદ્યા સ-

વંધી કત્તમ દૈવત છે; રાગ્ન વિધાને માનેછે, પણ ધનને માનતા નથી; માટે જે વિદ્યા શીખે નહિ તે પશુ છે.

પ્રાણલાલ—માણ, વિદ્યાનું કેવું પરિણ છે, તે આ સ્ત્રોક ઉપરથી તમારા જાણવામાં આવ્યું હશે. જેની સાથે લગ્ન કરવાને હું ઈચ્છું, તેનામાં વિદ્યાની છત સારી છે, માટેજ માઈ વલણ એના ઉપર ઘણું થયું છે; અને મારા પિતાનું તથા તમારું વલણ પણ એના ઉપર એજ કારણ માટે થયું હતું, તે જાણીને હું ઘણો રાગ થયો હતો; પણ જ્યારથી તમે તે વિચાર ફેરવ્યો છે, એવું મેં જાણ્યું, સારથી તો માઈ મન ઘણું ગભરાઈ ગયું છે. તમારો વિચાર કાણે શા કારણથી ફેરવ્યો, એ મારા જાણવામાં યથા-ગિયન રીતે આવ્યું છે, પણ કાંઈ પોકળ ઉધાડું કરીને, તેમનો અને તમારો જીવ દુખાવવા હું ઈચ્છતો નથી. તેમ આ કરતાં આગળ પણ હવે હું કાંઈ કહી શકતો નથી. મારો વિચાર મેં તમને જાણ કરી દીધો. હવે તમારી નજરમાં આવે તેમ કરો.

સુખલાલ—(છોટાલાલના કાનમાં) કોનું પોકળ ?

છોટાલાલ—(હજારે અવાજે) પ્રાણલાલની સાથે જેકલીનો વિવાહ કરાવી આપે, તો તમારા મ્હોટા સાળાને તથા સાસુને કાંઈક આશા દીધી છે.

અંદાજાગા—(પ્રાણલાલનું આવા અવસર જોઈને ઘણા લાગુ થયો) ભાઈ ! મેં તો જયકુમારી સાથે તને પરણાવાનો વિચાર કર્યો હતો અને એને આપણે ઘેર બોલાવી નિયે ખરી, પૂછ, આ મદનમોહનને તે વિજયાકુમારીને કેમ બોલાવી'તી કે નહીં ?

મદનમોહન—હા, બોલાવ્યાં હતાં તો ખરાં.

વિજયાકુમારી—પણ અપમાનનાં જે વચન તમે કહ્યાં હતાં, તે હજુ સુધી એમના મનમાં સાલેછે.

અંદાજાગા—વાર, તેમાં હું શું કરું ? મારે પિયેર બધાં એકલાં થયાં'તાં, તેમનો બધાંનો વિચાર એની સાથે પરણાવાનો નહીં, ને પેલો જોશી આવ્યો તેણે કહ્યું, કે, એની સાથે તો મળતાવશેક આવતા નથી, સારે હું શું કરું ?

છોટાલાલ—જ્યારે આવી વાતો નીકળી છે, સારે એ વિષે હું જે જાણું છું, તે કહેવાનો મારો ધર્મ સમજી છું. રામદાસના મુન્યમને તમે સારી પેઠે ઓળખો છો. એનો છોકરો માંદો પડ્યો છે તેનું ઔષધ કરવા હું ગયો હતો, સાંધી બધા સમાચાર મને મળ્યા છે, તેમાંથી માત્ર પેલા ઠગારા જોશી વિષેના કહું છું તે સાંભળો.

મુખલાલ—(પાકળ બલુવામાં આવ્યું હવું તથા કોપાતે) જે હોય તે બધું-
એ કહી ઘોતે જે બધાંનું જણાઇ તો આવે !

છોટાલાલ—ના જી, એમ કરવામાં કાંઈ સાર નથી. જોશી વિષેની
વાતથી બધું તુરત તમારા સમજવામાં આવશે. જેકલીના ખરા જન્માક્ષર
પ્રાણુલાલની જન્મેતરી સાથે બધી વાતે મળતા આવતા નોહોતા, માટે
શિવરામ જોશીને રૂ. ૨૫) આપવા કરીને જૂના કાગળ ઉપર નવા બનાવ
રાખ્યા છે.

મુખલાલ—હા, તે મારે સાસરે લઈને આવ્યો હતો, સાં તેણે લાંબા
લાંબા હાથ કરી, વેદા ગણીને, એમ પણ કહ્યું, કે, જયકુમારી સાથે તો મ-
ળતાવશેક આવતા નથી.

મોતીલાલ—એ ઠગારાને હજી તમે ઓળખતા નથી. જેકલીના પ્રથમ
મળતા નોહોતા, તે મેળવી આપ્યા, સારે શું બધા ગ્રહ એના તાબામાં હશે?

મદનમોહન—જયકુમારી અને જેકલીની રાશી એક, સારે એકના
મળે ને બીજીના કેમ ના મળે ?

છોટાલાલ—અરે. એતો બડો ઢોંગી છે. ગિરધરદાસને ઘેર રૂ. ૨૫) લે-
વાને જન્માક્ષર લઈને આવ્યો, સારે મારો ને એનો મુકાબલો થઈ ગયો છે.

અંદાજાગા—તારે મારા રડ્યાએ જૂઠા મળતાવશેક આપ્યા કે શું ?

છોટાલાલ—જીવોતે, દેખીતું જ છે તો !

અંદાજાગા—તારે રડ્યો શાસ્તરમાંના અશ્લોક બોલ્યો. જે, જયકુમારી
સાથે પરણાય નહિ, એ શું ?

મોતીલાલ—જેવા જન્માક્ષર બનાવ્યા, તેવો શ્લોક પણ જૂઠો બના-
વીને બોલ્યો હશે. સાં કોણ એને પકડનાર હતું જે ? એ તો ટીપણું જોઈ-
ખાનારો, શું સમજે ? પણ ગમે તેવા કોઈ વિદ્વાન શાસ્ત્રીને બોલાવી આણે,
ને પછી જીવો, કે અમે શાસ્ત્રમાંના જે દાખલા આપિયે તે ખરા છે કે
નહિ ? એ લાલચુ લોક તો આપનાર મળે તેના બણી થઈ જાય.

મુખલાલ—ખરે ભાઈ ! હું તો એના કહેવાથી બોળવાઈ ગયો. પણ
જયકુમારીનું ઘર જોતાં, એની સાથે વિવાહ કરવામાં અને સાઈં લાગવું
નથી.

મોતીલાલ—શેઠજી ! એમ કેહેવું તમને ઘટવું નથી, જીવો, નીતિશા-
સ્ત્રમાં શું કેહેછે:—

વિષાદપ્યમૃતં પ્રાહ્યમધ્યાદપિ કાંચનં

નીચાદપ્યુત્તમા વિચા સ્ત્રીરત્નં દુષ્કુલાદપિ.

અર્થ:—ઝેરમાં જે અમૃત હોય તો તે શાધીને લેવું; અપવિત્ર જગ્યામાં સોનું પડ્યું હોય તો તે લેવું; નીચાની પાસે ઉત્તમ વિદ્યા હોય તો તે લેવી; અને સ્ત્રીપી રત્ન નકારા કુળમાં હોય તોપણ તે લેવું.

નીતિશાસ્ત્રમાં આવી રીતની છૂટ છે, તો જયકુમારી સાથે લગ્ન કરવામાં જે બાધ કાઢાડે તે ખોટો કેહેવાય. એના દાદાની પાસે કેટલું બધું ધન અને સાહેબી હતી, એની તમે તજવીજ કરો તો તમારા જાણવામાં આવે. કાળના ફેરફારે કરીને એ બિચારીની આવી અવસ્થા થઈ, તેથી એ નીચા કુળની કેહેવાય નહિ. સ્ત્રીનામાં જેટલા સદ્ગુણ જેઈયે તેટલાથી એ ભરેલી છે. પ્રાણુલાલની સાથે શાભે એવી, એના જેવી બીજી તમને મળનાર નથી.

મદનમોહના—ખરી વાત છે, કે તજવા યોગ્ય કેઈ છે, ને કેઈ નહિ તેનો વિચાર તો કરવો; પણ કેઈને તજવી? કહ્યું છે કે:—

ત્યજેદ્ધર્મદયાહીનં વિચાહીનં ગુરુ ત્યજેત્

ત્યજેત્ ક્રોધમુલ્લીં માર્યો નિઃસ્નેહાનર્થાંધર્મોત્ત્યજેત્.

અર્થ:—જે ધર્મ અને દયા વિનાનું હોય તેનો ત્યાગ કરવો; વિદ્યા વિનાનો ગુરુ હોય તેનો ત્યાગ કરવો; સર્વકાળ ક્રોધાયમાન જેનું મ્હો હોય એવી ભાવોને તજવી; અને સ્નેહ વિનાના બાંધવઆદિ હોય તેનો ત્યાગ કરવો.

છોટાલાલ—મદનમોહનાએ શ્લોક કહ્યો તેમાં વધારે ખુબી એ છે કે, આપણે કોઈ સ્ત્રીને પરણ્યા, અને પછીથી તે સદા ક્રોધે ભરેલી જણાય, તો તેને દૂર કરવી. જ્યારે પરણ્યા પછી દૂર કરવી પડે, ત્યારે એવો કાણુ મૂર્ખ હોય, કે પ્રથમ તપાસ કર્યા વિના પરણે? આપણા લોકોમાં, ગુણ દુર્ગુણની તજવીજ કર્યાવિના, માઆપના અને સર્ગાવાહાલાંના વિચાર પ્રમાણે પરણવાનો ચાલ પડ્યો છે, એ ઘણેજ નકારો છે. જયકુમારીને પસંદ કરવામાં, પ્રાણુલાલ એકલાએજ તજવીજ કરી છે એમ નથી, પણ અમે સારી પેઠે ચોક્કસી કરી છે. વળી એનામાં કેટલા બધા ગુણ ભરેલા છે, તે સભાને દિવસે તમારા જાણવામાં આવ્યા છે; તેમજ, ચંદ્રભાગાએ પણ જણાવ્યા છે. જે ટુંકામાં કેહેવરાવો તો શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે જયકુમારીનામાં સર્વ ગુણ અને સર્વ પ્રકારની છત છે.

વિજયાકુમારી—વળી ઘરખટલો ચલાવવો કાંઈ સેહેલો નથી. જે સમજ્યું અને ભણેલી સ્ત્રી હોય, તો પોતાના સ્વામીને તેમાં ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે છે. કહ્યું છે કે:—

વિદ્યા મિત્રં પ્રવાસેષુ, માર્યાં મિત્રં ગૃહેષુ ચ
વ્યાધિતસ્યૌષધં મિત્રં, ધર્મો મિત્રં મૃતસ્ય ચ.

ભાવાર્થ:—પાસે જે વિદ્યા હોય તો તે પ્રવાસમાં એક મિત્ર ગણાયછે; ઘરમાં સ્ત્રી મિત્ર ગણાયછે; રોગીને ઔષધ મિત્ર છે; અને મરણ પામેલાને ધર્મ છે તે મિત્ર છે.

હવે જુવો, કે, ઘરની અંદર સ્ત્રીને જ્યારે મિત્રરૂપ ગણી, સારે તેનામાં. મિત્રની પેઠે સારી સલાહ આપવાની, આશ્રય આપવાની, અને સુખ દેવાની જરા પણ શક્તિ હોય નહિ, તો તે શા કામની ?

માતીલાલ—વળી સાંભળો આ એક શ્લોક:—

રાજા રાટ્કૃતં પાપં રાજઃ પાપં પુરોહિતો
મર્તાં ચ સ્ત્રીકૃતં પાપ શિષ્યપાપં ગુરુસ્તથા.

અર્થ:—રાજ્યમાં કાઢયે જે પાપ કશું હોય, તે રાજાને શિર છે; રાજાએ જે કશું હોય, તે તેના ગુરૂને શિર છે; શિષ્યે જે પાપ કશું હોય, તે તેના ગુરૂને માથે છે; અને સ્ત્રી જે પાપ કશું હોય, તે તેના ધણીને માથે છે.

આ શ્લોક ઉપરથી જણાય છે, કે સ્ત્રી પાપ કરે તેનો ખોળે તેના પતિને શિર છે; સારે પુરૂષને જે ઓછાં પાપ માથે આવવા દેવાં હોય, તો પાપ ન કરે એવી સમજી સ્ત્રી ખોળી કાઢાડવી જોઈયે. બધાને ખબર છે, કે, ડાહ્યાં માણસ મૂર્ખના કરતાં ઓછાં પાપ કરેછે, સારે બે કન્યાઓ હોય તેમાંથી ડાહી અને વિદુષી હોય, તે શા માટે પસંદ કરવી નહિ ?

મદનમોહના—શાસ્ત્રની અંદર સ્ત્રીને પુરૂષનું ડાણુ અંગ ગણેલું છે, તે પ્રભાણુ, સોનાની મૂર્તિનું ડાણુ પાસુ બધું લોહોડાનું બનાવ્યું હોય, તે જેવું કદરૂપું દેખાય, તેમજ, ચતુર અને વિદ્વાન પુરૂષને ડાણા અંગરૂપી મૂર્ખ સ્ત્રી આણી આપી હોય, તો તે પુરૂષ પેલી મૂર્તિના જેવો કદરૂપો દેખાય એટલુંજ નહિ, પણ તે બંનેનું મન એક થઈને, એક શરીરરૂપ કાંઈ દિવસ બનનાર નહિ.

વિજયાકુમારી—સાબાસ, મદનમોહના ! ઠીક નોક રાખી છે. મને પણ એક શ્લોક યાદ આવ્યોછે તે હું કહી બતાવુંછું:—

કુરાજરાજ્યેન કુતઃપ્રજાસુખં
કુમિત્રમિત્રેણ કુતોસ્તિ નિર્દયિનિઃ
કુદારદારૈશ્ચ કુતો ગૃહે રતિઃ
કુશિષ્યમધ્યાપયતઃ કુતો યશઃ

ભાવાર્થ—નહારા રાજાના રાજ્યમાં પ્રજાને સુખ ક્યાંથી; નહારા મિ-

ત્રની મિત્રાધથી આનંદ આંથી; નહારા શિષ્યને ભણાવવાથી કીર્તિ આંથી; અને નહારી સ્ત્રીની સાથે લગ્ન થવાથી ધરનું સુખ આંથી મળે ?

ખરે, નહારી વડકારી સ્ત્રી કોઇ ભલા માણસને મળી હોય તો બિચારાને જીંવીને બેસવા દે નહિ. આનો દાખલો બેવો હોય, તો અમારી પડોસમાં એક બરોબર એજ પ્રમાણે છે.

ચંદ્રભાગા—વાહરે વિજયાકુમારી ! તમને શાસ્તરનું આવું અટપટું બહુ સાંભરે છે તો !

છોટાલાલ —જેને સારી પેઠે લખતાં વાંચતાં આવડ્યું, તેને મન પછી કાંઈ કંઈ નથી. મદનમોહનને બધા ઘણાય શ્લોક મ્હોડે છે, અને પ્રસંગ પડતાં વાનચિત કરવામાં ઘણું ઉપયોગી પડે એટલા માટે, જયકુમારિયે તો એક નીતિનું પુસ્તક આપું છું. (મદનમોહનને) તમે પણ આ પ્રસંગને લગતો આવે એવો શ્લોક બોલો.

મદનમોહના—હા જી, તૈયાર છું, ખરી વાતના પૂરાવા જ્યાં જોઈશું ત્યાં મળશે. સાંભળો:—

ને પુત્રા ये पितुर्मत्ताः स पिता यस्तु पोषकः

तन्मित्रं यत्र विश्वासः सा मर्या यत्र निवृत्तिः)

અર્થ—પિતાની જે સેવા ચાકરી કરે તેજ પુત્ર; અને તેવા પુત્રનું બરણુ પોષણ કરે તેજ પિતા; જેના ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકાય તેજ મિત્ર કહેવાય; અને જેનાથી સુખ મળે તેજ સ્ત્રી.

મૂર્ખ સ્ત્રીનાથી ભાગ્યેજ પુરૂષો સુખી જોવામાં આવે છે. ત્યારે એની અબળુને પરણીને જાણી બૂઝીને શા માટે દુઃખ વેહારી લેવું જોઈયે ? સમજી સ્ત્રી વગર સુખ મળતું નથી, માટે જે પુરૂષ સુખ મેળવવાની આશા રાખતો હોય, તેણે તો અવશ્ય સમજી સ્ત્રીની સાથે પરણવું.

અમે તો તમારા મ્હો આગળ ન્હાનાં પડયાં, તેથી કહેતાં શરમ લાગે છે, પણ શું કરીયે, કહેવું પડે છે. મારાં માખાપે સુરતમાં મારે કાન્ને એક વર શોધી કાઢાયો હતો, તે મને જરા પણ ગમતો નોહિતો; પણ તેનો બાપ ચૈસાદાર હતો, અને કુળવાન કહેવાતો હતો, તેથી બધાંએ મને ત્યાં પરણાવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ મારો ભાઈ ઘણો સમજી છે, અને તે સારા નરસાની તુલના કર્યા વિના કાંઈ કામ કરતો નથી, તેણે એ મહિના સુધી ટૂલી ટૂલીને લખ્યાં કરવા દીધાં નહિ. છેવટે તેનું પણ ચાલ્યું નહિ. મેં મ્હોડે અડીને ઘણી વાર કહેલું કે એ વર બહુ બણેલો નથી, તેથી હું તો એની

સાથે નહિ પરણું, પણ કોઈ માને શાનું ? મને તો બધાંએ હશી કાહાડવા અને ગાંડી ગણી કાહાડવા માંડી, તોપણ મેં તો મારી હઠ છોડી નહિ. એહો ! આ કામમાં મારા ભાઈનો મારે બહુ ઉપકાર માનવાનો છે. મારી કાચી સમજણ હતી ત્યારે મારે વિવાહ કરી દેતા હતા, તે હું ૧૩ વર્ષની થઈ, ત્યાં સુધી, મારા ભાઈએ સમજનવી સમજવનીને કાંબુ તાણ્યું. મારી ઉંમર મહેરી થઈ એટલે એનું માન્યું નહિ. (ચોતીલાવના ભણી આંગળી કરાને) આમણે સ્ત્રીગાનપ્રકાશ નામની ચોપડી બનાવેલી મારા વાંચવામાં આવી, ત્યારથી મેં મારા ભાઈની હસ્તક એમના વિષેની બધી તજવીજ કરી રાખી હતી. મારે ભાઈ સુરતમાં છોકરિયોની નિશાળ સ્થાપવામાં આગેવાન હતો, તેથી એક બીજાને સારું પિછાન થયું હતું. પોતે ત્યાં એક વાર આવી ગયા ત્યારથી એમની સાથે પરણવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. તમે જાણો છો, કે, છોકરાનું બાપ માને તેટલું છોકરીનું માને નહિ, પણ મા તો બિચારી માને. સહદેવ અને મૂળદેવ કરીને ન્હાના ભોજના સમયમાં બે ટીખળી પુરષો થઈ ગયા, તેમની એક વાત મારા વાંચવામાં આવી હતી, તે મેં મારી માને કહી, ને પછીથી મારાથી રડાઈ જવાયું. મારી માને મારી દયા આવી, ને બંધી વાત ગળે ઉતરી. મારા ભાઈએ મારા પિતાને સમજાવ્યા, ત્યારે આજે હું સુખી છું.

ચંદ્રભાગા—એ વાત એવી કેવી છે, જે તમારી માના મનમાં ઉતરી ગઈ ?

છોટાલાલ—એમની સાંભળવાની મરજી છે તો કોહો.

મદનમોહન—હું કેહેવાને તૈયાર છું હવણાંના સમયમાં, જેમ કેટલાંક આડાં માઆપ, પોતાની નજરમાં આવે તેની સાથે, પોતાનાં છોકરાં પરણાવી તેઓને જન્મપર્યંત દુઃખી કરેછે, તેમ, ન્હાના ભોજના વારામાં પણ એક બનાવ બન્યો હતો. એક ડાહ્યા અને વિદ્વાન પુરુષને કર્મે એક મૂર્ખા અભાગણી રંડા ચોરેલી હતી. તે બિચારાને સદા પરમપટ દેતી હતી, એક દિવસ પણ જખીને રોટલો ખાવા દેતી ન હતી. સહજ કળિયો કરવો હોય, તેની અગઉ, પોતે ખાઈને પરવારે, ને પછી ચૂલામાં પાણી રેડીને બેસે, તેથી તે બિચારાને બીજે ત્રીજે આખા દિવસના કડાકા થાય. કોઈ માગે તો કેહો, કે, હાથ ભાગ્યા છે, લેવાતું નથી જે મારી પાસે માગોછો ? સારાંશમાં એટલુંજ, કે પોતાની નકારી સ્ત્રીનાથી તે હેરાન ને કાયર થતો; અને પરમેશ્વરની પાસે નિલ છૂટકો માગતો. એજ ધારા નગરીમાં એક બીજો પુરુષ હતો; તે વ્યસની, દુર્ગુણી અને સર્પ જાતિના અપલક્ષણથી ભરેલો હતો; પણ તેની સ્ત્રી બહુ સમજી હતી. વિના કારણે પેલો દુષ્ટ તેને મારે; પણ એક શબ્દ બોલ્યા

વિના તે સહન કરતી હતી. આહારથી ગાભરો ગાભરો થઈને આવે, ને કહે કે, અમે રડી ! ભાંગ ધૂટ દે: પેલી બિચારી તેની મરણ પ્રમાણે ભાંગ રંગડી આપી શાન્ત કરે. હરેક વસ્તુ માગતા પેહેલાં લાવીને રજુ કરે, અને પોતાનાથી બને તેટલી ખરા અંતઃકરણથી તેની સેવા કરે. એક દિવસ પેલા ટીખળિયોએ આ બંને ધરનો તમારો જોયો, અને ઘણો ખેદ પામ્યા. તેમના મનમાં સ્વાભાવિક રીતે આવ્યું, કે આવી ડાહી સ્ત્રીને પેલો બિચારો ભલો પુરૂષ યોગ્ય છે; અને પેલી દુષ્ટ સ્ત્રીને આ ભંગી ઠીક છે; માટે આપણે ફેર બદલી કરવી. એક વાર લાગ આવ્યો, ત્યારે મધ્યરાત્રને સમયે, પેલા વિદ્વાન પુરૂષના ધરમાં પેચીને, તેની કબાળાને જે ખાટલામાં સૂતી હતી, તે લઈને પેલા ભંગીના ધરમાં મૂક્યો, અને પેલી સમજીત સ્ત્રીને ખાટલો ત્યાંથી ઉપાડીને, પેલા વિદ્વાનના ધરમાં આણીને મૂક્યો; અને છાના માના જતા રહ્યા. સવારનો પ્રહર થયો, એટલે, પેલી સમજીત સ્ત્રી પોતાના નિત્યના નિયમ પ્રમાણે ઉઠી; પાણી ઉતું કરી નાખી; અને કળશ અન્નવાળી ઈશ્વરની સ્તુતિ કરવા બેઠી. રોજની વેળા થઈ. એટલે પેલો વિદ્વાન પણ ઉઠ્યો, અને ધારા પ્રમાણે દાંતણું કરવાનું પાણી પોતે લાગે લેવા લયછે, એવામાં, પેલી સ્ત્રીએ ઉઠીને આદર સહિત દાંતણું પાણી રજુ કર્યાં. વિદ્વાનને ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, કે આટલી બધી ક્યાંથી સુધરી ગઈ ! નિત્ય ટાલાડે પાણિયે નાહાતું પડતું, પણ આણે નો ખાસું ઉતું પાણી આણીને અંગોળરથાને મૂક્યું. નિત્યની રીત પ્રમાણે પેલાને ધડપછાડા કરતાં જોયો નહિ. તેથી સ્ત્રીને પણ નવાઈ જેવું લાગ્યું. પણ પ્રારંભથીજ એક બીજનો એહેરો જોતાં બંનેના સમજવામાં આવ્યું હતું, તથાપિ બંને જણ સુખી થયાં, તેથી કાંઈ પણ તજવીજ કર્યા વિના ચૂપ રહ્યાં. પણ પેલા ભંગીને ઘેર પણ બંને જણ સૂચે ઉઝ્યા પછી કેટલીક વારે ઉઠ્યાં. દાંતણું કરવાનો સમય થઈ ગયો, પણ કાંઈ આખું નહિ, ત્યારે ગુસ્સે થઈને દોડ્યો દોડ્યો ધરમાં જઈ ચોટલો ઝાલીને ખેંચવા લાગ્યો, એટલે પેલિયે પણ ભંગીની ચોટલી મ્હોટી હતી તે પકડી. પેલો લાત, પાટુ, અને શુભા મારવા લાગ્યો, એટલે પેલી પણ મારવાને મચી ગઈ. બે ધડી સુધી મારામાર ચાલી, અને બંને થાક્યાં, ત્યારે એક બીજને છોડી દઈને જુવેછે, તો પરસ્પરમાં માલુમ પડ્યાં. ભંગી કેહેવા લાગ્યો, કે, તું આવી નહારી અહિ ક્યાંથી આવી, નીકલ મેરા ધરમાંસી. પેલી કેહેવા લાગી, કે, મારા રડ્યા, ગોહલા, તું અર્ધ આંધી આવ્યો છું, દીરતો રહે. આખરે, કાયર થઈને બંને જણ જામ્યાં; અને કંકાસમાં થોડા દિવસ કાઢાડ્યા પછી, મારામારી કરવાનો ચાલ ઓછો કરી, એક બીજની થોડી દરકાર કરવા લાગ્યાં. એક વાર, પેલી સમજીત સ્ત્રી આદાર જઈને આવતી હતી, તેને

પેલા જાગિયે જોઈ, અને કોડુ પકડી ઘેર એવી જવા લાગ્યો. એક બીજાને ઘણી તકરાર થઈ, તેથી લોક ભરાઈ ગયા. છેવટે પછી, લડતાં લડતાં બન્ને જણ રાત્રીને આં ગયાં; પણ રાત્રીને પેલા ટીખણિયોએ યથાસ્થિત વાત કહી હતી, તેથી તેણે સમજીને પેલા જાગીને ઠપકા દઈને કાઢાડી મૂક્યો, ને પેલી સ્ત્રીને પોતાના વિદ્વાન ઘણીને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપી.

અંદલાગા—(ખુબ હશીને) મદનમોહના ! તમે તો હીક વાત કહી.

મદનમોહના—આ વાત કહીને મારી માને મેં કહ્યું, કે પેલા જાગીને પૂરી પડે એવી પેલી મૂર્ખા મળી, ત્યારે તે યાજ્ઞાને આજો કનિયો કરવા લાગ્યો, અને મળના ગુણની જોડી થઈ; તેથી એમને પણ હીક થયું; અને પેલાં બન્ને સમજી અત્યંત સુખી થયાં, એમાં તો નવાઈ નથી. આ બધી વાત અત્યાર સુધી ચાલી, તે ઉપર સારો વિચાર કરીને, પ્રાણુલાલને જય-કુમારી સાથે પરણવા દેશો તો સુખ પામશે, પછી જેવી ઈચ્છા.

અંદલાગા—(પ્રાણુલાલને) હવે તો ગમે તેમ થાય, ને બધાં ગમે તેમ સમજાવે, પણ કોણનું માનનાર નથી. તારું શરીર જોઈને હું તો લજવાઈ મરું છું. આવડું બધું જો હું જાગુત, તો તને તરત જયકુમારી સાથે પરણાવી દેત.

મદનમોહના—ત્યારે હવે એનો. રામદાસ તો કાલે સાન વર્ષની ટીપે ગયા, એટલે બીજારીદાસ શ્રેષ્ઠ ઠરી ચૂક્યા.

અંદલાગા—મારે મન તો હવે વાંધો નથી.

સુખલાલ—(પ્રાણુલાલને) આપુ ! તું હવે તારું ઉપાડી લઈ એવો થયો છે, તેથી વચ્ચે વાંધો નાંખીને તને દુઃખી કરવાને હું જરા પણ ઇચ્છતો નથી. તું તારી ઈચ્છા પ્રમાણે કર.

મોતીલાલ—ધન્ય છે, શેઠજી ! યથાર્થ કહ્યું; શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે:-

લાલયેત્પંચ વર્ષાણિ દશ વર્ષાણિ તઃકચેત્
પ્રાપ્તે તુ ષોઢશે વર્ષે પુત્ર મિત્રવદાચરેત્.

ભાવાર્થ:—છોકરો પાંચ વર્ષનો થાય, ત્યાંસુધી, તેને લાડ લગવવાં; અને ત્યાર પછી, દશ વર્ષ સુધી વિદ્યા લણાવવા સારું શિક્ષા કરવાની અગત્ય પડે તો તે કરવી; પણ સોળ વર્ષનો થાય, એટલે પછી, તેને મિત્ર પ્રમાણે ગણવો.

સુખલાલ—શાસ્તર એમ કહેછે, તો હવે મારે નિરાંત થઈ, કોઈ અને કહેવા આવશે, તો એ અશયોકની મતલબ કહી બતાવીશ, એટલે પછી મારો વાંક કાઢાડશે નહિ. તેમ છતાં, કાઢાડે તો હો કાઢાડે. આટલી બધી

વારે મુઘી જે વાત ચાલી, તે બધી મારે ગળે હતરી. મેં પણ પ્રાણુલાલને જયકુમારી સાથે પરણાવવાનો હવે નિશ્ચય કર્યો.

છોટાલાલ—હવે જ્યારે તમારી બન્નેની મરજી થઈ, ત્યારે કાલ સવારથી વિવાહનું કામ આરંભો.

મુખલાલ—એમ કરવાને પણ મારા બણીથી કાંઈ અડચણ નથી. સંધ્યાકાળ પડવા આવી, ચાણે, હવે આપણે ઘેર જઈએ.

(બધાં ઘર જાયછે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થલ, જ્ઞવેરવાઈનું ઘર.

અવેરખાઈ અને ચંદ્રભાગા.

અવેરખાઈ—(ચંદ્રભાગાને આવતા જોઈને) આવ. એહેન ! પ્રાણુલાલ આવ્યો?

ચંદ્રભાગા—હા, મા, પણ એ તો દૂખજો થઈને આવ્યો, ને એને પરણાવવાનો ઠરાવ પણ કર્યો.

અવેરખાઈ—(અકદમ ચમકીને) હે, ક્યારે જે ?

(જગજીવન તથા મધુર પ્રવેશ કરેછે.)

ચંદ્રભાગા—કાલે. જયકુમારી પેહેરે એને પરણવાનું મન હતું, તારે આપણે ના શું કરવાને કહિયે ?

જગજીવન—વાહરે એહેન, તે દાહડે આટલું બધું થયું હતું, તે બૂલી ગઈ ? પેલા જોશિયે શું કહ્યું હતું ?

ચંદ્રભાગા—જણ્યો તમારો જોશી ! એનું તો જણાઈ આવ્યું. ૨૫) રૂપિયા લઈને જેકલીના બૂઠા જનમેખ્યર ખનાવ્યા, તેનામાં તે શા દંગ હોય ?

અવેરખાઈ—તને વળી એવું કાણું કહ્યું ?

ચંદ્રભાગા—એ તો બધી વાત જણાવમાં આવી છે. છોટાલાલ વાત લાવ્યા, ને વળી, “ખીજનું પોકળ તો હું કેહેતો નથી” એવું બોલ્યા, તેથી હું તો બડકી, જે રખે કાંય હોય નહિ.

અવેરખાઈ— } (અકદમ બડકાને) કોઈનું નામ દીધું ?
જગજીવન— }

ચંદ્રભાગા—એમણે તો નામ દેવાનું કહ્યું, પણ છોટાભાઈ, જોશીનું કહીને છાના રહ્યા. કયમ કાંઈ આહું છે કે શું ?

જગજીવન—ના બેહેન, આડું તો શું, લોક તરેહવાર છે, તેથી નજરમાં આવે તેવી બનાવીને વાન કરે, તો કાંઈ ના કહેવાય ?

ચંદ્રભાગા—ખાટી તો કોઈ ના કરે. જુઓને, મારા રડ્યા જ્નેશિયે જૂઠું કંથું, તે જણાઈ આવ્યું કે નહિ.

મથુર—મેં કંથું પણ મારે માન્યું નહિ, તે ખાઓ લાડ્યો હવે.

ચંદ્રભાગા—શું જો, કોણે ના માન્યું ?

ઝવેરખાઈ—બેશ બેશ હવે, જાણો તને. શું ના માન્યું, જો માંડાની પેઠે અમથો બંધું ?

મથુર—હ ને હું તો આ છાનો રહ્યો, મારે શું.

(બિલામાં પ્રાણલાલ આવી પ્રણામ કરે.)

ઝવેરખાઈ—ભાઈ તું તો છેક દૂબળો પડી ગયો.

પ્રાણલાલ—હા, મા. પરદેશનું કામ; જાણીજા છો તો !

જગજીવન—ચંદા બેહેન! જયકુમારી સાથે લાણીનું કરજી તે ઠીક કરવું.

મથુર—મને તો બહુ ગમ્યું. તે દાહાડે મેં કંથું; પણ મારે કોઈયે માન્યું નહિ.

ચંદ્રભાગા—હવે મારાથી ઘણી વાર બેસારો નહિ. હું તો જમવાનું નોતર દેવા આવીશું.

ઝવેરખાઈ—જોગને આવવાનું ઘટિત હશે તે આવશે.

ચંદ્રભાગા—મારે હવે કામ છે, હું જવું છું.

પ્રાણલાલ—મા. હું પણ જઈશ, હવે તો ગીરને બોલાવવાછે.

(બન્ને જાયછે.)

જગજીવન—જોયું મા, મથુરો હજી મૂખો ને મૂખો રહ્યો.

મથુર—ખર કેહેતા'તા તેમાં અમે મૂખો થયા. હવે હવે, ઠીક શોભા કાઢાડી, બધાંયના જાણવામાં તમારે પોકળ આવ્યું, હા !

ઝવેરખાઈ—પણ મારા રડ્યા, તારે ભાન બન્યું'તું. પેલીના દેખતાં બડ-બડ કરતો'તો તે, જોહ !

મથુર—હું શું જાણું જો બેહેનનાથીએ પડેદો રાખ્યો હશે ?

જગજીવન—જોતો, હજી મૂખો સમજતો નથી.

મથુર—હા, હા, અમે મૂખો, લેજો રૂપિયા, હવે વધારજો.

ઝવેરખાઈ—હવે છાનો મેર. તું ને જગો જાઓ શેઠને ઘેર, કાંઈ કામ પડશે.

(બન્ને ભાઈ જાયછે.)

(અહિયાં પ્રાણુલાલને ઘેર બધી તૈયારી થાયછે. પોતે મુખ્યધી / ૨ સામાન મદનમોહના તથા વિજયાકુમારી અને શૃંગાર બેહેનને માટે આપ્યો હતો તે તેમને આપ્યો. તેમજ, જયકુમારીને વાસ્તે જે આપ્યો હતો તે તેને પોહોંચાડ્યા આપ્યો, તે લઈને અને જણ તેને ઘેર ગયાં, અને બધા પ્રકારની તૈયારી કરી રાખી. સારા સારા લોકોને જાણાવવાની મોતીલાલ તથા છોટાલાલે વ્યવસ્થા કરી; ત્યાર પછી, ત્યાંથી પરવારીને ભીખારીદાસને ઘેર આવ્યા, અને જે પ્રમાણે ગોઠવણ કરી રાખવાની હતી તે પ્રમાણે કરી રાખીને અવસરે, સાંજનામાં સામીલ થવા પ્રાણુલાલને ઘેર ગયા.)

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થલ, ભીખારીદાસનું વર.

સુખલાલ, છોટાલાલ, મોતીલાલ, મદનમોહના, વિજયાકુમારી, નગરશેઠ, ભીખારીદાસ, સ્ત્રીમોધપ્રસારક સભાના સર્વે સભાસદો, કલેક્ટર, જજ ઇત્યાદિ ગૃહસ્થો અને તેમની મડમો, અને બીજા શેઠ સાહુકારો તથા વરરાજાનાં સગાંવાહાણાં, જયકુમારીની નિશાળની પેટુલા વર્ગની છોકરિયો તથા વરકન્યા ઇત્યાદિ.

નગરશેઠ—(લગ્ન થઈ રહ્યા પછી) આ વિહાન સ્ત્રી પુરુષનું લગ્ન થતું જોવાને હાજર રહેલા ગૃહસ્થો !

“આજના જેવો રળિયામણો દિવસ, આ શેઠુરની અંદર અહિયાં ગિરા-
“જેલા ગૃહસ્થોમાંથી કોઈના પણ જોવામાં આવ્યો નહિ હોય. આપણા
“લોકોમાં અયોગ્ય વરવહ સાથે લગ્ન કરવાનો ચાલ ધણા કાળથી ચાલ્યો
“આવ્યો છે, તેથી કેટલા બધા પુરુષો તથા સ્ત્રિયોએ દુઃખ વેઠ્યું છે, અને
“વેઠેછે, તેનું વર્ણન જે હું અહિયાં કરવા બેસું, તો હવણાંનો આનંદમય દે-
“ખાવ જોઈને બધાંને જે અતિશય આનંદ વ્યાપી ગયો છે, અને બધાંનાં
“મન કમલની પેઠે ખિલેલાં દેખાયછે, તે ઝાંતી પામે. આ પ્રસંગે મારે એ-
“ટલુંજ કહેવાનું છે, કે, વરવહ પોતપોતાના અનુમતથી લગ્ન કરવાને યોગ્ય
“થાય ત્યાં સુધી તેમના માખાપ વગેરેએ વચ્ચે પડીને અષ્ટિત રીતે લગ્ન
“કરવાં જોઈએ નહિ. કુમરે, એક બીજાનો સ્વભાવ મળતો આવ્યા સિવાય
“તે બેને પરણાવવાથી, બેમાંથી એક પણ સુખી થતું નથી, તેના હઝારો
“દાખલા આપણા જોવામાં આવેછે. જુવો પ્રસક્ષ દાખલો: આ વિહાન

“પ્રાણલાલને યોગ્ય, આખા અમદાવાદમાં ખીજી કોઈ પણ કન્યા હતી
 “નહિ, તેમ છતાં, ગમે તે એક શોધી કાઢાઈને તેની સાથે એમનું લગ્ન કર્યું
 “હોત, તો એમને સંસારનું સુખ મળત નહિ; તેમજ આવાં સદ્ગુણી અને
 “ગુણગ્રાહક જયકુમારીના લાયક પ્રાણલાલ સિવાય ખીજે એકે યોગ્ય વર
 “નોહોતો, તેથી એમને પણ ખીજનાથી સુખ મળત નહિ, તેથી બન્ને જ-
 “ણને ખોટું થાત. કેટલાક મૂર્ખ લોકો, જેઓને આ શુભ રીતિ પસંદ પડતી
 “નહિ હોય, તેઓ પ્રાણલાલની નિંદા કરશે, તેની સાથે એમના પિતા,
 “સુખલાલની પણ વાત કરશે, તે છતાં, પોતાના પ્રિય પુત્રનું ભણું ઈચ્છીને,
 “એ શેઠજીએ જયકુમારીની સાથે લગ્ન કરવાનો યોગ્ય અભિપ્રાય આપ્યો,
 “તેથી એમને ધણું માન ધટે છે. મને પૂર્ણ આશા છે, કે સુખલાલ શેઠનો
 “દાખલો જોઈને ખીજ ગૃહસ્થો પણ પોતાની પુત્રી પુત્રાદિનાં લગ્ન તેમની
 “કાચી સમજમાં નહિ કરી દેતાં, સમજણું થઈ પોતાને લાયક જોડ શોધી
 “કાઢાડે, અથવા સંમતિ આપવાને યોગ્ય થાય, ત્યાં સુધી તેમને કુંવારાં રહેવા
 “દેશે, તથા તેમને તેમના શુભ કામમાં અડચણ કર્તા નહિ થઈ પડતાં ધ-
 “ર્તાર્થ આશ્રય આપશે.

“નહારી દેખાદેખી કરવાનો વહિવટ આપણા લોકોમાં સાધારણ થઈ
 “પડ્યો છે, તેને બદલે, આવી લાલકારક દેખાદેખી કરવાનો ચાલ એક પછી
 “એક જો પડવા માંડશે, તો બેશક આપણા લોક ધણા સુખી થશે. પણ
 “કહેવાને મને ધણી દિલગીરી લેખજે છે, કે, કેટલાક સમજી પુરૂષો, જે સારા
 “નરતાની તુલના કરી શકે છે, તેમ છતાં, અજ્ઞાનિયોની પેઠે, પોતાને વર્ત-
 “વાનો અવસર આવે છે સારે, ગાડરાંના ટોળા પ્રમાણે, નહારો રરતો જ-
 “ણતાં છતાં, તે પકડે છે. સુધારાની ડાહી ડાહી વાતો કસ્યાથી કાંઈ ફળ
 “નથી, પણ ખીજને તે પ્રમાણે કરાવવાથી ને પોતે કરી બતાવ્યાથી લાભ
 “છે. હજાર વાત કહી બતાવવી તેના કરતાં એક કરી બતાવવી એ વધારે
 “પસંદ કરવા યોગ્ય છે.

“આપણી સંસારી સ્થિતિ વિષે વિચાર કરિયે છિયે, તો તેમાં ધણા
 “પ્રકારનો શોજો જોવામાં આવે છે, તે સુધારવામાં, લોકો ધણી નિંદા કરે
 “અને ધણી અડચણ પડે, એવો સંભવ ઓછો છે; અને કદાચિત્તને હોય
 “તો શું થયું; ગમે સારે પણ કોઈને પેહેલ કસ્યા વગર છૂટકો તો છેજ
 “નહિ. કેટલાએક એમ કહે છે, કે, આપણા અભિપ્રાયને મળતા આવે એવા
 “ધણા ઓછા, છે ત્યાં સુધી, ચાલતી રીતિમાં ડાહ્યાપણુ કરવાથી કાંઈ ફળ
 “નથી, પણ કેટલીએક રીતિઓ એવી છે, કે જે ધારે ધીરે ચલવી હોય તો
 “તેને માટે પછવાડે ધણું કરીને કાંઈ બડબડ કરતું નથી, અને કદાચિત્તને ક-

“રેછે, તો છેક ઓછા. મૂર્ખ હોય તેજ પોતાનાં છોકરાંને અચ્ચાર પાંચ પાંચ
 “વર્ષનાં થાયછે, એટલામાં પરણાવી દેછે. તેમ ના કરે તો કાણુ તેમને અલ્પ-
 “અલ કરવા જાયછે, અને કાણુ તેમની નિંદા કરેછે? અને કદાપિ નિંદા કરેતો શું
 “થયું? કાંઈ આડું અવગું થાયતો તેથી આપણને જે દુઃખ અને પરતાવો થાયછે
 “તેમાં તેઓ ભાગ લઈ શકેછે? ના કોઈ નહિ. સારે તેવા લોકની માત્ર નિ-
 “દાથી ડરી જઈને આપણાં છોકરાંનો અને આપણો સ્વાર્થ ખગાડવો એમાં
 “જીટલી બધી મૂર્ખાઈ છે? શુભ કામ તો એક પછી એક કરવા માંડીને,
 “તેથી થતા લાભ ખીન્નઓને પ્રસક્ત થનાવવા, એટલે તે જો સારા હશે, તો
 “સર્વેને તે પ્રમાણે કરવાનું મન થશે. છોડાલાલ, મોતીલાલ, અને પ્રાણલાલ
 “લોકોને જેવો ઉપદેશ કરેછે, તે પ્રમાણે જનતા સુધી પોતે વર્તેછે, તેથી તે-
 “મને ઘણી સામાશી થયેછે. તેઓ પોતે પસંદ કરીને સ્ત્રિયો પરણ્યા તેથી
 “તેમને કેવાં સુખ મળેછે, અને મળશે, તે વિષેનો સહજ વિચાર આપણે કરી
 “શકિયે છિયે. એવા પુરુષોને પરમેશ્વર આરોગ્ય રાખે, કે જેથી આપણા
 “લોકોને લાભદાયક થઈ પડે. અને આ આનંદકારક જોઈ, જેઓનું લક્ષ
 “પ્રસક્ત થયેલું આપણે જોઈ, તે સદા સુખ પામે, અને તેમનો રૂઠો દાખલો
 “જોઈને ખીન્ન તે પ્રમાણે વર્તે એવો મારો અંતઃકરણપૂર્વક આશીર્વાદ છે.”
 “વળી, મને યોગવા લાગે કે:—

સાર્દૂલવિકીડિતછંદ.

દીનાનાથ કૃપાળ સાર કંઈ જે, દીસે રૂઠો નાટકે
 તે તો ખૂબ જગાય દેશી દિલમાં, જીરસો ઘણો તો ટકે;
 ઉરકેરાઈ ઉપાય શુભ કરવા, લાગે સદુ પ્રીતથી
 એવી તું કર પ્રેરણા, જય થશે, તારીજ આશીર્વાધી.

